

**УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ**

Мр МИЛАН БРКОВИЋ

**„РЕСТРУКТУРИРАЊЕ БАНКАРСКОГ СЕКТОРА И ДОПРИНОС
ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ У ТРАНЗИЦИОНИМ УСЛОВИМА“**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

НИШ, 2013.ГОДИНЕ

**УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ**

Мр МИЛАН БРКОВИЋ

**„РЕСТРУКТУРИРАЊЕ БАНКАРСКОГ СЕКТОРА И ДОПРИНОС
ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ У ТРАНЗИЦИОНИМ УСЛОВИМА“**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: Проф.Др Борко Крстић

Mr Милан Брковић

**„РЕСТРУКТУРИРАЊЕ БАНКАРСКОГ СЕКТОРА И ДОПРИНОС
ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ У ТРАНЗИЦИОНИМ УСЛОВИМА“**

Комисија за одбрану докторске дисертације:

- 1.
- 2.
- 3.

Датум одбране: _____

Научни допринос докторске дисертације

Докторска дисертација под насловом „Реструктурирање банкарског сектора и допринос привредном развоју у транзиционим условима“ на потпуно нов начин врши истраживање процеса реформи у банкарском сектору уз сагледавање утицаја на привредни развој у транзиционим условима. Рад уводи нове појмове и концепте у анализу доприноса банкарског сектора привредном расту и развоју. У том циљу, врши се испитивање оцене утицаја ове везе у домаћим условима. Поред тога, уважавајући досадашња истраживања о утицају размене кредитних информација на стабилност банкарског сектора, у раду је представљен функционални модел кредитног бироа као иновативни прилаз у испитивању улоге кредитних бироа у транзиционим условима. Поред тога, у раду се дају и бројне препоруке за већи утицај финансијског сектора на привредни развој. Ове резултате предложена докторска дисертација остварује уз пуно уважавање и критичку анализу досадашњих резултата како домаћих тако и страних истраживача, уз жељу да се у економску теорију уведу нови правци анализе, пре свега у погледу задужености привреде и грађана код пословних банака као ограничавајућег фактора развоја. На тај начин, не само домаћа научна мисао, већ и шире, добија нови правац посматрања и потребу даљег преиспитивања постојећих стратегија развоја.

Scientific contribution of the Thesis

This Ph.D Thesis on the new basis explore banking sector reforms and its contribution in economic development. This can be achieved only in implementation of the new concepts in analysis of the well known relationship between finance and growth. Also, paper will introduce concept of the role of credit bureau in preventing indebtedness of individuals and legal entities and keeping banking sector stability. Financial crisis additionally emphasized this role. Thesis also gives some very useful recommendation in building financial sector infrastructure in Republic of Serbia. It is worth to believe thesis will undoubtedly contribute in discovering new perspectives of research and evaluation of existing development strategies in transition countries.

**ИЗЈАВА МЕНТОРА О САГЛАСНОСТИ ЗА ПРЕДАЈУ
УРАЂЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Овим изјављујем да сам сагласан да кандидат **Милан Брковић** може да преда Реферату за последипломско образовање Факултета урађену докторску дисертацију под називом **Реструктурирање банкарског сектора и допринос привредном развоју у транзиционим условима**, ради организације њене оцене и одбране.

(Потпис ментора: проф. Борко Крстић)

**STATEMENT OF MENTOR'S CONSENT FOR SUBMISSION OF COMPLETED
DOCTORAL DISSERTATION**

Hereby, I declare that I agree that the candidate **Milan Brković**, can submit completed doctoral dissertation to the officer for postgraduate education of the Faculty under the name of: **Banking sector restructuring and contribution to economic development in transition conditions** for the purpose of its evaluation and defense.

(mentor's signature: prof. Borko Krstić)

ИЗЈАВА

Под пуном материјалном и моралном одговорношћу изјављујем да је приложена докторска дисертација резултат сопственог научног истраживања и да је коришћена литература на адекватан начин цитирана, без преузимања идеја, резултата и текста других аутора на начин којим се прикрива оригиналност извора. У потпуности преузимам одговорност за спроведено истраживање, анализу, интерпретацију података и закључке.

Својеручни потпис:

У Нишу, дана _____ године

S T A T E M E N T

With due material and moral responsibility, hereby I declare that the doctoral dissertation is the result of personal scientific research and that the references used are cited adequately without use of ideas, results and texts of other authors in the way that hides the source's originality. I take the full responsibility for conducted research, analysis, data interpretation and conclusions.

Signature:

Niš, _____

Сажетак

Реструктурирање банкарског сектора и допринос привредном развоју у транзиционим условима

Рад се бави анализом утицаја који је реструктурирање банкарског сектора имало на привредни развој у земљама у транзицији. Либерализација финансијског тржишта је уз напуштање принципа централног плана довела до значајних промена у власничкој структури банака, самосталности у доношењу економски рационалних одлука код одобравања кредита, механизма за управљање активом и пасивом банке али и доминацији банака са страним власништвом. Ширина и дубина захтеваних промена у банкарском сектору имала је реперкусије на брзину реформи али и непосредан утицај на привредни раст и развој. Земље које су брже и ефикасније спроводиле промене у банкарском сектору остваривале су брже стопе привредног раста. Релативни удео сектора финансијских услуга у укупном производу земаља у транзицији константно је повећаван али је непосредан утицај на подстицање производње такође значајан. Реформисан банкарски систем је вратио поверење грађана и привреде у банке што је утицало да се штедња поново врати у банкарски систем чиме банке у транзиционим земљама постају финансијски посредник са функцијама које одговарају савременим банкарским системима. И поред оствареног напретка, да би се сустигле развијене земље, потребни су додатни кораци ка заокруживању процеса реформи.

Summary

Banking sector restructuring and contribution to economic development in transition conditions

Paper focuses on banking sector restructuring and influences on economic development in transition countries. Liberalization of financial markets together with abandon of central plan principle lead to significant changes in banks ownership structure, independence in economic rational decisions while extended a loan, new asset and liability management and domination of foreign banks. Broadness and deepness of requested changes in banking sector consequently influenced agility of reforms and had direct impact on economic growth and development. Countries with faster and more efficient reforms implementation in banking sector achieved faster economic growth. Relative share of financial sector in total output of the country constantly grew but direct impact on production is also important. Reformed banking sector brought back trust in banks which in turn lead to savings rate and all together contributed to the new role of banks in transition or market oriented business like in any other modern banking system. Nevertheless, further steps are expected in order to complete reform process.

СПИСАК ТАБЕЛА И ГРАФИКОНА

Списак табела:

T-1	Динамика и структура прилива СДИ у земљама у транзицији, 1981-1997	26
T-2	Стопа инфлације у изабраним земљама, 1990-1999	27
T-3	Фискални дефицит у изабраним земљама, 1989-1995	29
T-4	Структура БДП у изабраним земљама у транзицији (1995, 2008)	39
T-5	Индекс хуманог развоја 2010, изабране земље у транзицији	41
T-6	Инфлација у изабраним земљама (1993,1994, 2003-2006)	44
T-7	Реални раст БДП у изабраним земљама (1993, 1994, 2003-2006)	46
T-8	Удео приватног сектора у БДП (1993, 1997, 2001, 2004)	47
T-9	Успешност транзиционог процеса	48
T-10	Услови пословања у изабраним земљама у транзицији (2010)	51
T-11	Показатељи концентрације у банкарском сектору (изабране земље)	66
T-12	Показатељи концентрације у укупној активи банкарског сектора Србије	67
T-13	Показатељи концентрације (изабране варијабле)	68
T-14	Спољни дуг предузећа и банака у Србији, 2005-2012	89
T-15	Потенцијални губици банака у Србији 1989.године	96
T-16	Одабрани параметри банкарског сектора Србије 2011.године	103
T-17	Банкарски сектор Пољске, изабрани индикатори, 2004-2009	105
T-18	Банкарски сектор Мађарске, изабрани индикатори, 2004-2009	105
T-19	Банкарски сектор Чешке, изабрани индикатори, 2006-2010	105
T-20	Стопе повраћаја на капитал, изабране земље, 2005-2010	106
T-21	Стопе повраћаја на активу, изабране земље, 2005-2010	106
T-22	Резерве за покриће губитака, изабране земље, 2005-2010	106
T-23	Проблематични кредити, изабране земље, 2005-2010	106
T-24	Адекватност капитала, изабране земље, 2005-2010	106
T-25	Штедња становништва, изабране групе земаља, 2008,2010	117
T-26	Пасивне каматне стопе на орочене депозите до једне године, 2010	120
T-27	Штедња становништва, 1997-2004	121
T-28	Структура штедње становништва, 2006-2010	122
T-29	Приступ финансијама у изабраним групама земаља, 2006	133
T-30	Кредити предузећима, изабране земље, 2001-2004	134
T-31	Кредити предузећима и предузетницима у Србији, 2007-2012	134
T-32	Кредити предузећима по наменама у Србији, 2008-2012	136
T-33	Потраживања банака од привреде по секторској структури, 2008-2010	138
T-34	Кредити привреди по уговореној заштити од ризика, 2008-2012	139
T-35	Удео кредита становништву у БДП у Србији, 2006-2010	141
T-36	Просечне стопе кредитног раста, изабране земље, 1998-2006	150
T-37	Активне каматне стопе, изабране земље, 1992-1996	157
T-38	Кретање кредита и БДП у Србији, 2001-2011	164
T-39	Учешће изабране категорије кредита у БДП Србије, 2001-2011	165
T-40	Регресиони коефицијенти за изабране категорије кредита у Србији	165
T-41	Развојне банке у изабраним транзиционим земљама	179
T-42	Задуженост привреде у Србији, 2006-2010	185
T-43	Задуженост физичких лица у Србији, 2006-2010	186
T-44	Услуге кредитних бироа у Европи	207
T-45	Исказивање доцње у кредитним бироима	210
T-46	Извештај о условима пословања – приступ кредитима	213
T-47	Прекогранична размена кредитних информација, три земље ЕУ	217

T-48	Кредити становништву и задуженост, изабране земље, 2010	224
T-49	Извештај о условима пословања, изабране земље, 2004-2012	227
T-50	Оцењивање доприноса кредитних бироа, изабране земље	230
T-51	Оцењивање доприноса кредитних бироа, напредније транзиционе земље	231
T-52	Приговори на рад финансијских посредника у Србији	244
T-53	Приговори на рад банака у Србији	245

Списак графикана:

G-1	Стопе привредног раста у изабраним земљама, 1991-2005	37
G-2	Инфлација у изабраним групама земаља, 1996-2007	45
G-3	Обавезна резерва банака у Србији, 2006-2012	86
G-4	Референтна каматна стопа НБС, 2006-2012	87
G-5	Потраживања банака од немонетарних сектора	90
G-6	Проблематични кредити, изабране земље, 1994-1997	108
G-7	БДП и депозити становништва у Србији, 2002-2010	119
G-8	Пасивне пондерисане каматне стопе у Србији, 1997-2010	120
G-9	Штедња и кредити привреде и становништва у Србији, 2010	122
G-10	Удео кредита у БДП, изабране земље (2000,2005)	130
G-11	Кредити предузећима по врстама у Србији, 2007-2012	134
G-12	Кредити предузетницима по врстама у Србији, 2007-2012	137
G-13	Потраживања банака од привреде по секторској структури, 2008-2010	138
G-14	Удео потрошачких кредита у ук. кредитима становништва, 2006-2010	142
G-15	Кредити становништву по врстама у Србији, 2006-2010	142
G-16	Активне и пасивне каматне стопе, изабране земље, 1992-1996	158
G-17	Активне и пасивне каматне стопе, изабране земље, 2007-2010	158
G-18	Кредити привреди по намени у Србији, 2008-2011	167
G-19	Динамика кредитног раста у Србији, 2006-2010	200
G-20	Исказана доцња по кредитима у Србији, 2006-2010	201
G-21	Профитна оријентисаност кредитних бироа у Европи	206
G-22	Позитивни и негативни подаци у базама кредитних бироа у Европи	208
G-23	Лични подаци у базама кредитних бироа у Европи	209
G-24	Подаци о кредитима у базама кредитних бироа у Европи	210
G-25	Дуг становништва по кредитима, изабране земље, 2010	225
G-26	Удео лоших кредита у укупним кредитима	228
G-27	Удео укупних кредита у БДП, изабране земље, 2005-2008	229
G-28	Функционални модел кредитног бироа	231

САДРЖАЈ

УВОД

ПРВИ ДЕО

ТРАНЗИЦИЈА И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ

1.	Транзиција као процес	2
1.1	Могућности трансформације са централно планске на тржишну привреду	6
1.2	Елементи процеса трансформације	9
1.2.1	Макроекономска стабилизација и контрола	9
1.2.2	Институционалне промене	11
1.2.3	Механизам формирања цена и тржиште	12
1.2.4	Трансформација предузећа државног сектора	13
1.3	Редослед мера за прелаз на тржишну привреду	16
2.	Привредни развој	18
2.1	Теорије и значај привредног развоја	20
2.2	Економски развој у транзиционим условима	23
2.2.1	Нека искуства транзиционих земаља	30
2.3	Привредни раст и развој	36
2.4	Основни макроекономски показатељи изведених реформи	42

ДРУГИ ДЕО

БАНКАРСКИ СИСТЕМ У ТРАНЗИЦИЈИ

1.	Улога и значај банкарског сектора у транзиционим земљама	52
1.1	Реструктурирање банкарског сектора	54
1.2	Суштина банкарске (финансијске) транзиције	58
1.3	Власничка структура и ефекат на политику конкуренције	60
1.4	Концентрација и конкуренција као елементи трж.структуре	64
1.5	Банкарске и финансијске кризе	69
2.	Централно банкарство у условима транзиције	73
2.1	Монетарно-кредитна функција централних банака	76
2.2	Инструменти и мере монетарно-кредитне регулације	78
2.3	Изазови монетарне политике у транзиционим условима	83
3.	Банкарски систем Републике Србије	92
3.1	Наслеђени проблеми из претранзиционог периода	93
3.2	Изведене реформе у банкарском сектору	97
3.3	Достигнути ниво развоја и даље перспективе	100
4.	Студија случаја (компаративна анализа три транзиционе земље)	104

ТРЕЋИ ДЕО

ШТЕДЊА И КРЕДИТИ КАО ГЕНЕРАТОРИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА

1.	Штедња и привредни развој	111
1.1	Формирање домаће штедње	115
1.1.1	Могућности повећања штедње у домаћим условима	124
1.2	Инострана штедња као подстицај привредног развоја	127
2.	Кредитна функција у транзиционим условима	129
2.1	Кредитирање привреде	132
2.2	Потрошачки кредити	139

3.	Улога кредита у обезбеђењу привредног развоја	144
3.1	Кредитна експанзија у транзиционим земљама	146
3.2	Улога ино-кредита	152
3.3	Проблем високих каматних стопа	156
3.4	Допринос кредитне активности привредном расту и развоју	160
3.5	Микрофинансирање и привредни развој	168
3.6	Националне развојне банке у функцији привредног развоја	173
3.6.1	Карактеристике и ограничења савремених развојних банака	175
3.6.2	Развојне банке у транзиционим условима	178

ЧЕТВРТИ ДЕО

ПРОБЛЕМ ЗАДУЖЕНОСТИ КАО ОГРАНИЧЕЊЕ ДАЉЕГ РАЗВОЈА

1.	Задуженост привреде и грађана	181
1.1	Појам и узроци презадужености	182
1.1.1	Задуженост привреде и грађана у нашим условима	185
1.1.2	Неки примери мерења презадужености	187
1.2	Одговорно позајмљивање	190
2.	Институционални одговори на спречавање презадужености	192
2.1	Кредитни биро у Републици Србији	199
2.2	Кредитни бирои у Европи	202
2.2.1	Успостава и улога кредитних бироа у транзиционим земљама	211
2.2.2	Прекогранична размена кредитних информација	215
2.2.3	Кредитни биро и базелски стандард	221
2.2.4	Утицај ефикасне размене информација	223
2.2.4.1	Функционални модел кредитног извештавања	226
2.3	Имплементација релеватних прописа ЕУ	232
3.	Кредитни скоринг	233
4.	Тржиште и банкарске институције – могућа решења	235
4.1	Међубанкарско тржиште новца	237
4.2	Банкарски омбудсман	238
4.2.1	Неки примери транзиционих земаља	241
4.2.2	Могућа решења у нашим условима	243
4.3	Едукација у банкарству	248
4.3.1	Примери добре праксе едукације у банкарству	250
	АНЕКС	253
	ЗАКЉУЧАК	254
	КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА	260

УВОД

Процес транзиције започет крајем 80-их година прошлог века у великој мери је одредио друштвена и политичка кретања у већини земаља централне и источне Европе. Ради се о феномену широких размера који је предмет истраживања више научних дисциплина, које са различитих аспеката сагледавају успешност појединих модела транзиције. Како се ради о новој појави у економској науци, није било претходног емпиријског узорка па је економској теорији остављена могућност за стварање новог правца у истраживању који се дефинише као теорија прелаза. Транзиција ће се у раду дефинисати као прелаз из нетржишне у тржишну привреду, економски посматрано док ће се под транзиционим земљама подразумевати земље централне и источне Европе, подељене према различитим критеријумима међународних финансијских институција (ЕБРД, ММФ), зависно од потреба анализе.

Нова улога и одговорност банака захтевају не само одговор на унутар системске промене већ и на њихову ефикасност и утицај који финансијски сектор треба да има на будући привредни развој. Временска дистанца са које посматрамо процесе реструктурирања банкарског сектора показује да је остварена значајна динамика у његовом развоју. У којој мери је развој банака утицао на укупан привредни раст и развој још увек је предмет полемика у економској науци. Тим пре, што су и искуства најновије економске и финансијске кризе показала рањивост финансијског сектора а пре свега његове отворености и либерализације, што су биле и главне премисе програма реструктурирања банака у транзиционим земљама.

Један од могуће веома значајних ограничавајућих фактора будућег раста односи се и на задуженост привреде и грађана код пословних банака. Ради се о појави која може имати далекосежне последице по стабилност банкарског сектора. Као одговор на ове изазове све транзиционе земље су формирале институционалне механизме за праћење задужености што превентивно утиче на ограничење претераног задуживања али не може самостално преузети све функције у овом домену. За то је ипак потребан ефикасан одговор званичних политика и процедура и то како у фази пре настанка задужености тако и када је она већ настала. Изостанак адекватне реакције водио би ограничавању даљег раста и не само финансијским већ и значајним социјалним последицама. Ради тога, не само транзиционим земљама се препоручује да формулишу своје политике у овом домену како би се будуће кризе предупредиле а њени евентуални негативни ефекти минимализовали.

ПРВИ ДЕО

ТРАНЗИЦИЈА И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ

1. Транзиција као процес

Савремене противуречности економских система земаља развијене тржишне привреде и економских система земаља које су под одређеним историјским окриљем градиле другачији економски амбијент, који је под налетом, пре свега, захтева за економском ефикасношћу изискивао реформу не само економског већ и укупног друштвеног система, условиле су транзиционе процесе који су почели крајем осамдесетих и трају мање-више успешно и данас на почетку 21 века. При томе, транзициони период и успешан излазак из њега подразумевао је пролазак кроз различите фазе које у основи представљају комплексан процес и садејство више чинилаца.

Сам појам речи транзиција потиче од латински речи *trans* што значи преко и *ire* што значи ићи, те би могли извући и суштину процеса транзиције која би нас упутила да се ради о преласку из нетржишне у тржишну привреду, економски посматрано (Церовић, 2000: 5). То се управо и односи на земље централне и источне Европе које су напустиле економске системе засноване на државној привреди и прихватиле тржиште као основни механизам привредне координације. У корену захтева за оваквом променом налази се, пре свега, захтев за већом ефикасношћу, а то је управо и разлог због кога и развијене земље тржишне привреде посежу за стабилизирајућим мерама онда када њихов привредни систем који се сматра основом за добро управљање и стицање националног богатства почиње да показује своје слабости. Дакле и код најразвијенијих привреда света присутни су, у одређеном смислу разуме се, процеси транзиције који на одређеном нивоу развијености условљене убрзаним техничко-технолошким прогресом захтевају промене унутар самог привредног система.

Промене су тиме постале неопходне, а њихов правац и садржина били су већ предодређени постојећим решењима која су показала своју сагласност са савременим развојним условима и могућностима, док је сама дубина промена које су морале бити предузете у бившим социјалистичким земљама због карактера њиховог система морала бити далеко свеобухватнија и општија у односу на привреду које су већ имале традицију и искуство у деловању тржишних

законитости. Дилема план или тржиште је, стога, била превазиђена, а земљама бивших планских система остављено да пронађу ресурсе и начине за безболну трансформацију своје привреде пре свега, јер не треба губити из вида да је транзиција један целовит пројекат, а економска транзиција само један његов део. Уистину појам транзиције се у економској науци појављује два пута, прво, приликом преласка из феудализма у капитализам и други пут непосредно после другог светског рата када је означавао прелаз из ратне у мирнодопску привреду. Суштина и заједнички именитељ је да оба пута значи исто, прелаз из нетржишне у тржишну привреду.

При том узимајући у обзир све претходно наведено а са намером да се ближе дефинише савремено значење појма транзиције у економији можемо рећи да:¹

- је реч о једном економском феномену који представља део глобалних промена у светској економији крајем двадесетог века;
- су те промене условљене постојећим развојним условима и околностима;
- је реч о комплексу промена у економском систему и политици чији је циљ да се постигне већа ефикасност привреде односно успостави ефикаснија структура у односу на претходно стање;
- се таква ефикаснија економска структура сагласно постојећим датим околностима (развоја, технологије, знања, итд) постиже потпунијим активирањем тржишних механизма, а у привредама у којима је доминирала државна регулација, преласком система у режим тржишне привреде, односно, транзицијом;

Државе које план замењују тржиштем опредељују начин алокације ресурса битно различит од система који напуштају, а то имплицира и низ економских нужности без којих овакав процес није могућ. Овде се мисли превасходно на микроекономску регулацију односа у привреди као што су цене, својински односи, напуштање меког буџетског ограничења и низ других мера и активности. Све ово свакако ће имати импликације у социјалној сфери и на пољу стабилности привреде где држава треба да осигура што безболнији прелаз и поготово амортизацију транзиционих шокова који представљају неминовност. Свакако да је интензитет у великој мери зависан од почетних позиција који важе у свакој земљи појединачно и где би се компарирањем различитих фактора несумњиво уочило да разлике постоје. Слаба

¹ Према: Церовић, Б., Економика транзиције, Економски факултет, Београд, 2000, стр.7

почетна позиција, временски заostatak за другима приликом примене реформи као и све друге околности условиле су да Република Србија касни у отпочињању транзиционих реформи, али не сме се изгубити из вида да је искуство других било драгоцену у евентуалном избегавању опасности, пре свега транзиционе депресије, али и коришћењу шанси које су биле на располагању. Почетком деведесетих година прошлог века дошло је до разградње заједничке државе и настанка самосталних и независних држава. Тада је по свим економским показатељима СФР Југославија била испред многих земаља које су претендовале на убрзано укључење у савремене економске токове, али је исто тако чињеница да су последње године бивше државе биле обележене и појавом економске кризе условљене, пре свега, великим спољним дугом за који је било све мање могућности сервисирања. Такву ситуацију је могуће уочити и код других земаља у транзицији. Високи трошкови сервисирања јавног дуга уз изражене инфлаторне притиске и поремећаје на страни понуде водили су смањивању производње, а тиме и деформитету у односима понуде и тражње. Све то заједно уз слабе перформансе предузећа води значајним макро и микроекономским дисбалансима. Ситуацију у бившој СФРЈ додатно усложњава и низ некономских фактора, што уз наслеђене неравнотеже у привредном систему ствара претпоставке за врло озбиљну економску, социјалну и друштвену кризу. Ову кризу отежава губитак бившег заједничког тржишта и санкције међународне заједнице које су потом уследиле. Такве околности ће потрајати скоро читаву последњу деценију двадесетог века, па се са правом може поставити питање да ли се тај период уопште може сматрати периодом транзиције, или је она уследила тек након тога.

У нашим условима почетак деведесетих година карактерише снажан пад укупне економске активности где је друштвени производ у 1993. години, износио само 55,5% друштвеног производа из 1989.години. Овакве негативне тенденције су настављене и у другој половини деведесетих година. То је уз санкције међународне заједнице деформисало домаће привредне токове и условило несклад не само на робном тржишту него и на новчаном. Званичних привредних токова готово да нема, укључујући овде и јавне приходе и расходе. Издаци за функционисање јавног сектора у таквим специфичним условима достизали су 80% друштвеног производа и били су у потпуности финансирани из примарне емисије новца. То је био увод у хиперинфлацију, једну од највећих у свету икада, где је забележена стопа инфлације у јануару 1994.године износила 300.000.000.%. Јасно је да у таквим условима монетарног поремећаја национална валута готово да престаје да постоји и

да губи све своје функције па чак и трансакциону. Веће инфлације од наше забележене су у Мађарској 1946.године, или нешто пре тога, после Првог светског рата у Немачкој и Пољској. Оваква врста деформитета се обично везује за последице ратова, великих елементарних непогода или за кризу дугова, какав је био случај са хиперинфлацијом у неким латиноамеричким државама.

Оваква врста економског поремећаја утиче не само на свакодневни живот појединца и породица већ и на живот државе, која у таквим околностима губи не само монетарни већ и економски суверенитет, односно њене базичне функције. Упркос томе што готово сви узроци настанка овакве ситуације и даље трају (ратно окружење, међународна изолација и слично) креатори економске политике представљају јавности Програм монетарне реконструкције и економског опоравка Југославије који је почео са реализацијом 24. јануара 1994. године. Програм се темељио на комбинацији елемената монетаристичког и посткејнзијанског начина вођења економске политике. Намера програма није била само да отклони текуће узроке кризе већ и оне који су дужи низ година вршили притисак на цене и девизни курс, као хроничне проблеме наше привреде. Обзиром на услове у којима је примењен, Програм економског опоравка је несумњиво допринео стабилизацији економске и монетарне ситуације у земљи, али за значајнији економски опоравак и раст стандардна грађана, биле су неопходне знатно шире и свеобухватније транзиционе реформе.

У поређењу са другим транзиционим земљама, код којих крајем деведесетих година програм економских реформи већ даје прве значајније ефекте, код нас се тек након политичких промена 2000. године стварају предуслови за потпунију трансформацију и привреде али и друштва у целини.² Такво опредељење није било спорно ни за једну источноевропску, бившу социјалистичку земљу, па ни за тадашњу СР Југославију. Међутим, у погледу начина остваривања наведеног опредељења, постоји мноштво отворених ставки. Једно од најзначајнијих отворених питања односи се на улогу државе у тржишном трансформисању привреда свих бивших социјалистичких земаља, а тиме и бивше Југославије. Улогом коју је држава имала у привредном систему самоуправног социјализма, не

²о стању и перспективама привреде Р.Србије на почетку 2000.године, видети студију Светске банке: Federal Republic of Yugoslavia, Breaking with the Past: The Path to Stability and Growth, Volume I, The Economic, Social and Institutional Agenda, World Bank, 2000

може да се спроведе тржишна трансформација привреде што је важило и за наш случај.

И држава, као и предузећа треба да се реформише на начин да постане ефикаснија, да боље управља средствима која су јој дата на располагање и да проналази своје место у савременом свету. Осим тога, држава ће сада уместо активног учесника у привреди постати регулатор, а само изузетно ће бити укључена у економски живот, односно онда када је потребно заштитити јавни интерес. На најновијој цивилизацијској раскрсници, на измаку двадесетог века, при одвијању процеса преласка са социјалистичких на тржишне привредне системе, поново је актуелизован однос између државе и тржишта, па је тиме реактуелизована теоријска и практична проблематика улоге државе у привредном животу транзиционих земаља. Природа система из којих долазе транзиционе земље, углавном источноевропске, бивше социјалистичке земље, је увек карактерисана као потпуно одсуство било каквих елемената тржишне привреде. Држава је имала главну улогу у централистичком, односно командном планирању као и у свеукупном привредном развоју. Тиме наступајући транзициони процеси настоје да демонтирају државно уплитање у привредни живот, како би се што више проширило и афирмисало домен деловања тржишних законитости.

1.1 Могућности трансформације са централно-планске на тржишну привреду

Упркос сличностима у структурама социјалистичких привреда међу њима ипак постоје и значајне разлике у полазним основама на почетку процеса трансформације, а које се огледају у:

- величини макроекономске неравнотеже, интерне и екстерне,
- степену децентрализације економског управљања и величини тржишта производа које постоје пре него што је процес трансформације система отпочео,
- обиму активности приватног сектора пре отпочињања процеса трансформације система.

а) Макроекономска неравнотежа

За готово све земље у транзицији важило је правило да су процеси транзиције наступили уз истовремено егзистирање значајне макроекономске неравнотеже. Она може настати услед унутрашњих или спољашњих дисбаланса, који су веома често и у односима међусобне условљености. Најчешћи узрок унутрашње макроекономске неравнотеже је био у односима понуде и тражње и

формирању цена. Спољашња неравнотежа се превасходно односила на високу спољну задуженост а она се често јављала, поменуто је то већ, као последица огромних унутрашњих структурних проблема.

Обим макроекономске неравнотеже који постоји у време отпочињања процеса трансформације, од великог је значаја код одређивања самог програма структурне трансформације као и потенцијалне брзине његовог спровођења. Мада инфлација може бити један од начина да се елиминише изнуђена штедња, сматра се да би инфлација која би пратила либерализацију проузроковала озбиљне економске и политичке тешкоће за трансформацију привреде и још више потенцирала неравнотежу због нарушавања фискалног баланса³. Уклањање вишка тражње је такође важно из микроекономских разлога па тако анализе предузећа у социјалистичким земљама указују да је прелаз са тржишта продавца на тржиште купца нужан да би се променило њихово понашање.

Најчешћи и најизраженији проблем, посебно у првим годинама транзиције се односи на сталан притисак раста цена. Делимично се узрок високе инфлације налазио и у потреби да се отклоне структурни дисбаланси и да се успостави нови систем односа цена у привреди. То је било од кључног значаја за отклањање постојеће унутрашње неравнотеже, али је нужно претходно водило снажном расту инфлације. Показало се да у великом броју случајева отклањање ових дисбаланси је водило уједно и успостављању укупне макроекономске равнотеже.

б) Децентрализација тржишта

Све земље бивше социјалистичке привреде карактерисало је присуство централног плана утврђеног од стране државе и који се односио на све делатности у оквиру система. Ипак, као и у случају макроекономске неравнотеже и овде постоје извесне разлике у степену централизације, односно већ афирмисаним неким елементима децентрализације тржишта. Примера ради, у тадашњој Југославији, почеци децентрализације у привреди се дешавају већ од 60-их година прошлог века, али уистину веома скромни. Показало се да је ова карактеристика транзиционих земаља можда и пресудно утицала на остварене резултате у економским реформама, па су и земље са већим степеном већ утврђене децентрализације тржишта брже прихватале нове тржишне принципе и институције а тиме и постигле боље резултате у спровођењу реформи. Већа децентрализација је

³приходи обично касне за расходима како се инфлација повећава, тзв. Танзи-Оливеира ефекат

подразумевала и већу укљученост у међународну поделу рада, извоз и кооперацију, а тим и излагање веома конкурентном окружењу. Ово се показало као веома важна одредница трансформације у бившим социјалистичким земљама јер су распадом бившег заједничког тржишта сада били принуђени на преоријентацију на тржишта западних земаља. Разумљиво је сасвим да ово нема само идеолошке одреднице, већ је пре свега питање испуњености економских услова и критеријума који важе на тржиштима развијених земаља. Ради тога, земље које су већ имале везе са иностраним тржиштима, по правилу тржиштима западне Европе, брже су повећавале свој извоз, заузимале његове веће сегменте и чак га шириле на друге социјалистичке земље. У блиској вези са процесима децентрализације су били процеси приватизације као, по многим оценама у економској литератури, кључни елементи ефикасности спроведених реформи.

в) Обим приватног сектора

Већина социјалистичких земаља је повремено кодификовала извесна приватно својинска права, али њихови приватни сектори су релативно мали и углавном се налазе у области занатства и трговине. У неким земљама пољопривреда је била приватна, нпр. око 75% у Пољској, док се у Бугарској пољопривредна производња углавном одвијала у неколико државних конгломерата. Земље које су имале значајнији удео приватног сектора свакако су имале преимућство при процесу трансформације привреде и зато је била добра препорука да се прво легализује приватни сектор, оспособи за прихват радника који ће бити вишак у државним предузећима, па тек онда да се крене у власничку трансформацију. Али оспособљавање приватног сектора је веома дуг процес, он је одраз не само предузетничке културе и традиције већ и средстава која су неопходна за његово озбиљније ангажовање. Зато се у формулисању стратегија привредног развоја посебно место даје развоју малих и средњих предузећа. Допринос овог сектора укупном друштвеном производу или смањивању незапослености постоји и код најразвијенијих земаља, па је било очекивано да се исти модел примени и код земаља у транзицији.

1.2 Елементи процеса трансформације

Искуства у развоју транзиционих земаља су показала да су политичке промене биле предуслов и за економске, које су одмах за политичким променама и уследиле. Да би овај процес био успешан он је подразумевао унутрашњи консенсуз и опште сагласје да су транзиционе реформе неопходне и да постоје јасни стандарди којима се тежи. Почетком 90-их овај консензус изгледа да постоји у Пољској, Мађарској али не и у СССР, Румунији и Југославији. Трансформација система подразумева фундаменталне промене у улози и организацији владе. Она захтева низ промена у економској структури и понашању чија природа се може разумети поређењем функционисања социјалистичких привреда са функционисањем развијених тржишних привреда, а односи се пре свега на макроекономску стабилизацију и контролу, институционалне промене, механизам формирања цена и процесе приватизације.

1.2.1 Макроекономска стабилизација и контрола

Извесне разлике у поставци мера макроекономске стабилизације постоје између транзиционих и развијених земаља али се може рећи да чврста фискална и кредитна политика смањују инфлацију и дефицит текућег биланса плаћања у оба случаја. Разлике се јављају на микро плану и условљене су пре свега иницијативама на нивоу предузећа будући да у систему меког буџетског ограничења стабилизациона политика неће дати исте резултате као у тржишним привредама, а ефектуираће свакако у појави инфлације као што је то био случај у Југославији и Пољској. Са друге стране, монетарне рестрикције имају нежељене ефекте у оживљавању производње и инвестиција чак и у областима које су биле профитабилне. То нас упућује на смисао симултаног деловања стабилизационе политике и неопходне координације различитих политика како би резултати били задовољавајући. Мере које су издвојене и самосталне, које нису координисане са другим мерама стабилизационе политике неће довести до жељених циљева, а у крајњој инстанци губи се преко потребан кредибилитет за наставак реформи у будућности. На дужи рок успех макроекономске рестрикције зависи од политичке одлуке и економске способности владе која сигурно бива изложена снажним притисцима кад предузећа западну у непремостиве финансијске тешкоће и запрети им банкротство. Способна влада ће већ израдити критеријуме и методе за реструктурирање предузећа. Она ће, такође, морати да уведе мере за заштиту животног стандарда оних који су највише

погођени економском трансформацијом, посебно оних који добијају отказе због затварања и реструктурирања предузећа. Битно место у концептуализовању програма стабилизације и трансформације требао би да има социјални програм, обзиром да радници представљају највеће губитнике приватизације.⁴ У почетку се мере социјалне политике уводе на ванредној основи јер социјалистичке земље не поседују административне структуре које би се бавиле проблемом отворене незапослености. На дужи рок, потпунија мрежа социјалне заштите морала би да се развије било да је минимална или, пак, са нешто већим надлежностима уколико то финансијске могућности државе дозвољавају. У склопу мера које треба да амортизују наведена дејства важно место имају и мере фискалне политике. Са пореским приходима веома зависним од пореза на добит уплаћеног од стране предузећа, предузимање мера да се повећа њихова финансијска аутономија а у исто време апсорбују губици због реструктурирања имаће озбиљан ефекат на буџет. Приходи од приватизације, вероватно, ће постати значајни тек на средњи рок, чак и ако се приватизација убрзава. Због тога влада треба да осигура реформу фискалног и финансијског система која ће осигурати већу фискалну издашност у будућности. Потреба смањења јавних расхода је најистакнутији проблем фискалне политике који свака влада наглашава, обзиром да ограниченим ресурсима треба финансирати растуће потребе које су актуелне код транзиционих земаља. Редукција неких врста расхода, као на пример за пензије и уопште социјална издвајања је врло тешко изводљива, пре свега за политички естаблишмент.⁵ Зато да би се обезбедила приходна страна буџета порески систем мора да буде неутралан тј. држава не сме нити да кажњава нити да награђује преко пореског система. Он свакако не сме да делује контрапродуктивно на напоре да се побољшају економске предиспозиције нити напори за инвестирањем. Исто тако не треба прогресивно опорезивати оне који су спремни да жртвују део свог слободног времена да би радили прековремено и допунски. Приликом поставке новог пореског система треба имати на уму какво ће дејство порези имати на производњу и инвестиције. У том смислу развијен је већи број фискалних модела који указују на важне везе између пореских стопа и прихода.

⁴Transition, The First Ten Years, Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union, World Bank, Washington D.C, 2002, str. 94

⁵ Alam A, Sundberg M., A Decade of Fiscal Transition, WP 2835, World Bank, 2002

1.2.2 Иституционалне промене

Земље централне и источне Европе при реформисању својих система посебну пажњу морају усмерити на изградњу одређених институција које ће подржати реформисање привредних система, а тиме и усвајање тржишних законитости. Поуздано и стабилно законодавство мора се формирати ради заштите својинских права и регулације комерцијалних односа. Када се процењују напори за промену правних институција и институција које регулишу привредне активности у транзиционим земљама треба имати у виду да су оне у тржишним привредама развијане вековима. Најважнији елемент је свакако хумани капитал од кога зависи и успех у реализацији институционалних промена. Савремене и модерне институције предуслов су за ефикасне промене не само у економском систему, директно посматрано, већ и индиректно преко утицаја који институције друштва имају на економске токове. Систем институција мора бити базиран на доношењу и ефикасној примени закона, како би се успоставила правила игре која су иста за све и следствено томе регулисало понашање актера на тржишту. Примера ради, утицај ефикасне примене прописа, заштите уговора и својине и других елемената изузетно снажно утиче на економски развој. Независно од тога да ли је карактер те везе директан или индиректан, у оба случаја ефикасне институције или прецизније речено систем институција сматра се веома битном одредницом процеса трансформације. Проблем са којима су земље у транзицији често биле суочене односио се на људски фактор, односно са којим потенцијалима треба реформисати друштво, да ли терет ових промена може изнети наслеђени кадар или се ипак ваља ослонити на нове снаге. Питање хуманог капитала је исто тако важно као и питање изградње институција, а заједничка особеност им је да у кратком року није могуће извршити врло дубоке реформе које прелаз на тржишни начин привређивања захтева. Примера ради, реформе у сектору банкарства великим делом су се односили на реформу централне банке, од успеха у том процесу зависио је касније и рад на изградњи ефикасних институција и враћању поверења у банке. Кадровима који су спроводили процесе реформи у централној банци, стога, мора се поклонити пуна пажња током и након тог процеса.

1.2.3 Механизам формирања цена и тржиште

Процес трансформације биће успешан ако се ефикасно изврши замена тадашњег владајућег арбитрарног система нерационалних цена системом рационалних тржишних цена у коме цене носе значајне економске информације. Имајући у виду међузависност цена, њихово претварање из деформисаних и нерационалних у рационалне је за све транзиционе земље изузетно сложен посао. Систем рационалних цена је заснован на светским ценама, а он се уводи прилагођавањем и укључивањем привреде у међународне односе и трговину. Политиком слободне трговине домаћи произвођачи излажу се иностраној конкуренцији, а тиме се отвара могућност за брже повећање квалитета, преко низа концесија, маркетинга и других аранжмана са иностраним партнерима. Овај пут важи за све социјалистичке земље и он ће се више користити како буде текао процес трансформације. Трговинска либерализација у раним фазама обично укључује уклањање квантитативних рестрикција и њихову замену са царинама. У другој фази, и каткад у трећој постепено унифициране стопе ефективне заштите добијају значајно место. Такви процеси генерирају дугорочне користи које настају на производној страни али и на потрошачкој. Процес спровођења либерализације укључује две врсте трошкова. Први су тзв. дистрибуциони трошкови, где сви субјекти у заштићеним гранама губе, барем тренутно, због уклањања заштите. Та интересна група може успоравати или чак зауставити процес либерализације. Раст незапослености је посебно непожељан феномен у том тренутку. Друга група проблема везана је за биланс плаћања. Под осталим једнаким условима доћи ће до раста увоза који неће одмах бити усклађен са растом извоза, па је у таквим случајевима од значаја инострана помоћ. У разматрањима питања цена јавља се дилема да ли и које цене могу остати под контролом где социјални моменат има важно место.

Трговина и промене у домаћој привреди узајамно су зависне. С тим у вези, мора се остварити унутрашња дерегулација у пољопривреди, индустрији и услугама да би предузећа на одговарајући начин реаговала на ценовне сигнале. Либерализација цена је такође неопходна ради дугорочног очвршћивања буџетских ограничења. Све докле док су цене нерационалне профити и губици не могу бити ваљани показатељи ефикасности и стога не могу служити као поуздане смернице за одлуке о томе која предузећа би требало затворити, а за која би требало обезбедити средства за повећање инвестиција. Предузећа се, у том случају одређивања цена од стране државе, не могу сматрати одговорним за наведено. Обезбеђивање слободног

увоза је свакако предуслов да се искристалише конкуренција, да се обезбеди боље снабдевање али и повећају технички стандарди. Либерализација може подстаћи капитал и рад на сељење у друге, профитно издашније гране.⁶

1.2.4 Трансформација предузећа државног сектора

Циљ програма трансформације предузећа државног сектора је престројавање привреде на ефикаснији начин привређивања који је карактеристичан за тржишну привреду. Макроекономска стабилизација је нужан део и ако је неравнотежа већа она је неопходнија, али свакако недовољна за потпуни успех трансформације. Неопходна је радикална интервенција у власничкој структури и кључна дебата у социјалистичким земљама води се око операционализације преласка из једнодимензионалне на мешовиту власничку структуру.

Трансформација гломазних, неефикасних и технолошки застарелих предузећа државног сектора у свим привредним областима, а не само у индустрији стоји у центру процеса прелаза на тржишну привреду. Овај процес изискује низ промена које су међусобно условљене: наметање чврстог буџетског ограничења, дефинисање и трансформација власништва, трансформацију управљачких структура итд. Трансфер власништва са државних односно друштвених предузећа на приватне и мешовите субјекте ствара велике политичке изазове влади. Очигледно је да са етичког и политичког становишта радници треба да буду делимично компензирани. Отуда је сасвим оправдано омогућити запосленима да купују уз дисконтовану цену ограничени део акција (нпр. 20-30%) у предузећима у којима су запослени, а која су подвргнута приватизацији. Приватизација је у неким земљама (Пољска и Мађарска) спроведена на начин да је имовина у бесцење продата руководиоцима предузећа, што је дало снажан аргумент противницима приватизације. Отворена су питања када продати предузеће, да ли то учинити иностраном капиталу и у којој мери. Истраживања су показала да приватизација усмерена на спољне инвеститоре (инвестиционе фондове, стране директне инвестиције) бележи боље ефекте на реструктурирање од инсајдерске приватизације, коју карактерише недостатак свежег капитала али и изостанак институционалних механизма корпоративног управљања, аудита и слично (Djankov, Murell, 2000). Након искуства транзиционих земаља може се рећи да су

⁶Према: De Melo, M., Denizer, C., Gelb, A., From plan to market, Patterns of Transition, World Bank, WP 1564, 1996

постојала два битна задатка која је требало решити: први је био увођење привременог корпоративног система управљања којим се могу контролисати руководиоци предузећа и спречити растакање имовине док не почне приватизација, а други, дугорочнији задатак је стварање такве структуре власништва у којој ће нови приватни власници бити у снажној позицији да управљају новостеченом имовином. Ипак може се рећи да су присутна два подељена мишљења око брзине приватизације. Заговорници спорије приватизације тврде да би предузећа требало продавати постепено, после реструктурирања, по рационалним ценама, након појаве нових правила економског понашања и након протока времена током којег се развила реална класа предузетника која врши власничку функцију. Цене предузећа биће реалније, а процес продаје правичнији (између осталог, нови власници ће платити праву цену, а држава ће добити више прихода). Њихови опоненти тврде да је нужна брза и свеобухватна приватизација управо због ефикасности, а брзина и темпо трансформације власништва онемогућавају интересне групе да делују, јер за њих овакав процес није повољан. Порески приход овде на кратак рок јесте можда мањи али се то надокнађује на средњи и дуги рок. Објављен је велики број модела приватизације који имају различит темпо, структуру, методологију, институционалне оквире али чињеница је да је свакој земљи понаособ остављен избор, поготово уважавајући све остале специфичности које важе на одређеном простору.

Уочене слабости претходног система нису могле бити одрживе у тржишном окружењу, не само због деформисане структуре подстицаја у неререформисаним државним предузећима већ и због многих чинилаца који су били у вези са тим (запослени, држава, банке итд), а што је условило непостојање реформи државних предузећа и спор темпо приватизације у почетку процеса транзиције. По питању ефикасности државних и приватних предузећа у литератури се наводе организациони и индивидуални разлози.⁷ У организационом смислу, Joseph Stiglitz наводи разлике по основу меког буџетског ограничења, улоге политичког фактора и одсуства конкуренције, док су индивидуални – немогућност плаћања по учинку, проблем односа између принципала и агента и претерано избегавање ризика. Оно што се десило у већини транзиционих земаља било је да су се уместо обустављања неефикасне производње, отпуштања вишка радника и усмеравања на

⁷Stiglitz J., Економија јавног сектора, превод, Економски факултет Београд, 2004, стр.203

максимизацију профита, државна предузећа определила за повећање цена, заштиту запослених и масовне притиске на владу и њене органе за помоћ и подршку. При томе, ови кругови нису водили рачуна о могућностима и елементима трансформације кроз који је пролазио целокупан фискални систем. То су свакако, за лобисте, била значајна ограничења која нису више дозвољавала повратак на старо, већ је трансформација свих елемената била нужна и неопходна за свеукупан успех реформи. Ако се велика предузећа не могу приватизовати, онда влада или њен орган има одговорност да покрене процес реструктурирања, а то се поготово односи на важна, крупна индустријска предузећа где краткорочно реструктурирање има превагу у односу на приватизацију. Међутим, на дуги рок једно не искључује друго. Приватизација крупних и сложених државних предузећа је срж реструктурирања и једна од најбитнијих фаза у транзицији на тржишну привреду. Брза промена власништва не би аутоматски решила њихове нагомилане проблеме, већ се пре приватизације препоручује отклањање свих тржишних недостатака ових предузећа како би се она ефикасније приватизовала и спремила за тржишну утакмицу.

Реструктурирање има исти циљ као и приватизација, а то је да трансформише постојеће непродуктивно и неефикасно предузеће у одрживу и профитабилну компанију. Питање које се поставља јесте, да ли је ово могуће и оствариво за све делове једног предузећа, имајући у виду да неке делатности предузећа нису биле у директној вези са главном делатношћу основног ентитета.

Нужност реструктурирања у себи садржи: захтев за постојањем специфичних планова реорганизације и рефинансирања предузећа или сектора, програме обуке и преквалификације, програме социјалне заштите за раднике који остају без посла и програме државне помоћи, јер обично се ради о предузећима која су била монополисти и која су упошљавала велики број радника, имала застарелу опрему, производе лошег квалитета, лошу организацију, менаџмент и многе друге слабости⁸. Овим ће одлуке које морају бити донешене бити болније јер за преживљавање оваквих предузећа или неких његових делова нема алтернативе. Транзиција на тржишни систем захтева пре свега ефикасност, која се, између осталог огледа и у трансформацији власничке и управљачке структуре. Због тога, процес приватизације и реструктурирања није лак нити безболан али нема сумње да

⁸видети више: Бајец, Ј., Јоксимовић, Љ., Савремени привредни системи, Економски факултет, Београд, 1998, стр. 352-411

су то путеви кроз које су прошле све транзиционе земље. Мерење успешности овог процеса зависи од више фактора. Један од основних јесте и стање власничке структуре на почетку транзиције и сагласност са другим извршеним променама у друштву. Успешније привреде привлачиле су и већи ниво страних директних инвестиција, које су усмерене у одређене секторе доводиле до повећања производње и извоза, квалитативних промена у менаџменту, организацији и већих прихода, у крајњој инстанци.

1.3 Редослед мера за прелаз са планске на тржишну привреду

У транзиционим привредама важно место заузима стратегија транзиције, односно разматрање неопходних корака који воде у трансформацију привреде. У том смислу издиференцирале су се три основне фазе које су по мишљењима многих веома битна за успешно превођење привреде на тржишни систем. То су: прва, која је усмерена на стабилизацију и ценовну либерализацију, друга, која је одређена за приватизацију и трећа, која захтева реструктурирање.

Прва фаза транзиције номинује фазу стабилизације и ценовне либерализације у постсоцијалистичким привредама у којим се перманентно регенеришу високи и растући фискални дефицити и практикује прекомерно креирање новца. Стабилизација и либерализација цена морају бити симултан процес у коме не могу све субвенције бити укинуте, нити све цене потпуно либерализоване (будући да и у тржишним привредама постоје развијени системи субвенција и механизми контролисаних цена). Приватизација репрезентује другу фазу транзиције, која треба да обухвати све друштвене, односно државне фирме, које морају бити реструктуриране и реорганизоване заједно са затварањем неупотребљивих капацитета и отварањем нових малих и средњих фирми. Реструктурирање је фаза у којој долази до потпуног напуштања постојеће производне структуре и до диверсификације нове привредне структуре уз помоћ активне улоге државе и финансијских институција. У литератури се издвајају правила која је дефинисао О. Дорнбуш као „седмодневни дневни ред“ и то у следећем приказу⁹:

Први дан - заснивање правила игре и економског модела

Други дан - креирање институција (правних, фискалних, пензијских, тржишних, монетарних)

⁹према: Ристић, Ж., Фискални менаџмент, Савремена администрација, Београд, 1998, стр.336

Трећи дан - успостављање макроекономске равнотеже

Четврти дан - приватизација

Пети дан - увођење трговинске либерализације и конвертибилности

Шести дан - интегрисање у светску привреду путем трговине

Седми дан - обнављање финансијског система и банака.

Правила игре јесу први дан реформе у коме се стварају предуслови за тржишну привреду. То подразумева две акције и то 1. прихватање неограничене приватне својине и 2. прихватање пуне економске слободе за сваког појединца. У другом дану реформе, креирају се институције које су неопходне за функционисање тржишне економије и гради се институционална инфраструктура која треба да попуни неинституционални вакуум.

За трећи дан реформе се обично везује макроекономска равнотежа. Успостављање равнотеже имплицира уклањање монетарног изобиља путем монетарног прилагођавања. Монетарно прилагођавање остварује се било путем инфлације било путем смањивања ефективне номиналне тражње за новцем. Приватизација је везана за четврти дан реформе, који влади треба да обезбеди капитал за реконструкцију и производну сферу, омогућавајући преживљавање и раст. Својинска права морају бити коришћена као водећи сигнал у промоцији ефикасности и поузданости употребе ресурса. У оквиру приватизације стране директне инвестиције постају потенцијални извори за развој, кога прате нове технологије и тржишта.

Дерегулација, конвертибилност и заштита обично се везују за пети дан реформе у коме се решава и питање спољне економске либерализације. Промене у домаћој либерализацији цена морају бити у сагласности са променама у спољној трговини, како се не би десила ситуација високих дебаланса који воде у поремећаје трговинске структуре.

Либерализација спољне трговине је свакако нешто што се препоручује земљама у транзицији. Питање је, међутим, колико су поједине земље биле спремне на овај процес. У њиховим економијама била је присутна велика неусклађеност ценовних структура па је и њихово уклањање водило у опасност од инфлације. Због тога наредни корак, интегрисање у светску привреду путем трговине, обезбеђује брз и једноставан проток роба, капитала и технологија. Седми дан се везује за обнављање финансијског система јер се само здрав систем може укључити у кредитирање привреде.

2. Привредни развој

Све што је напред наведено о поставци транзиционих стратегија представља више теоријску опсервацију која је постала подложна преиспитивању, чини се, одмах након њене афирмације. У анализи привредног развоја у транзиционим условима најчешће се полази од улоге и значаја државе у том процесу али и спремности политичких елита да процес транзиције успешно спроведу у смислу формулисања стратегије развоја али још битније од тога њеног спровођења. Базична питања не само у транзиционим земљама се односе на начин и могућности остваривања привредног развоја. У стандардним економским моделима користи се неколико основних категорија: акумулација капитала, пораст становништва, техничко-технолошке промене и иновације, међународна трговина, домаће и стране инвестиције (Драгутиновић и други, 2004; 409). Теорија, такође, посматра улогу појединих сектора у промовисању привредног развоја, а у томе и банкарског односно финансијског система, који треба да обезбеди ефикасну алокацију средстава и финансирање будућег економског развоја. То посебно долази до изражаја у периоду транзиције јер се тада остваривање циља постиже уз ограничене и још увек недовољно развијене финансијске структуре. Банке али и други финансијски посредници сада самостално доносе одлуке о пројектима у које ће пласирати средства, чиме добијају знатно већу улогу у привредном развоју. У литератури се поставља питање да ли транзиција сама по себи представља привредни развој или је она само његова претпоставка. Преовладава мишљење да је економска транзиција предуслов привредног развоја, између осталог, и због разлике у дефинисању и теријском и практичном поимању ова два термина (Slay, 2005). Наиме, процес привредног развоја је иманентан свим привредама, како развијених земаља тако и земаља у развоју, дакле он не зависи од већ достигнутог степена развијености националне привреде. И земље бивше социјалистичке привреде су на почетку процеса транзиције биле на одређеном степену развијености. Неке од њих су имале и врло високе стопе економског раста али је начин њиховог остваривања, планирања и расподеле био знатно другачији од земаља развијене привреде, пре свега због карактера политичког и економског система који је био преовлађујући у тим земљама. Оног момента када је тај систем напуштен, услед прво политичких па касније и економских реформи, привредни раст и развој су

очекивано били заустављени, а њихово поново активирање је било могуће али сада на новим основама.

Услед различитог наслеђа, земље у транзицији су ипак имале битне предности у односу на друге земље у развоју. Прво, њихова производна структура је била таква да су у њој постојали и савремени индустријски производи (аутомобили, електроника), друго, те земље су имале доста добро уређене и приступачне системе образовања, треће, ради се о земљама које имају релативно богате природне ресурсе, и четврто оне су већ имале значајне везе са блиским, развијеним земљама услед географске блискости и историјског наслеђа. Ипак, највећи део трговине се одвијао са земљама сличне идеолошке оријентације, што је условило да је распадом политичког система уједно дошло и до распада тог тржишта и уопште окружења и важећих правила пословања. Транзиција од тога до преоријентације на тржишни начин пословања и нова тржишта била је суштински процес крупних промена. Другачије речено, укључивање у нову међународну поделу рада захтевало је темељиту реформу економског система, а у томе и привредне структуре, јер са једне стране стари производи губећи тржиште сада морају бити не само ценовно конкурентни већ и технолошки напреднији од конкуренције, а са друге стране и домаће тржиште услед захтева за слободном трговином бива доведено у питање. За будући привредни раст и развој биле су неопходне промене привредне структуре, што значи да се промовишу нове гране и делатности које у новим условима могу обезбедити већу производњу, док постојеће морају повећати своју ефикасности, односно ефикасност употребе расположивих ресурса, како би биле конкурентне. Почетни период транзиције карактерише драстичан пад производње, а код многих земаља ниво производње из претранзиционог периода још није достигнут. Углавном се ради о земљама које су касиле са процесима реформи и где је неки од елемената тог процеса био заустављен. Мада, мора се то признати, транзициона рецесија је била присутна код свих земаља у транзицији што је водило општем паду економске активности, смањењу зарада, повећању незапослености и повећању сиромаштва, са том разликом што су напредније транзиционе земље раније изашле из транзиционе рецесије и кренуле путем раста. Оне су свој привредни развој заснивале на коренитим реформама у економском и правном систему, измени привредне структуре у којој индустријализација добија примат у односу на пољопривреду у стварању нове вредности, укључивању у међународне токове капитала и рада, као

и процес европских интеграција, као посебно значајан фактор привредног раста и развоја у новим условима.

2.1 Теорије и значај привредног развоја

Од самог настанка економије као науке установљавали су се и теоријски концепти који служе потребама дефинисања привредног раста и развоја. Они су свакако били за ниво тадашњег развоја економије и економске мисли сасвим прилагођени тренутку и владајућим производним односима. Постављене теорије привредног развоја на nižем нивоу економске и укупне друштвене развијености биле су у функцији објашњавања постојећих али и изналажења нових извора раста и развоја. Основу сваке теорије привредног развоја и раста који му је у функцији чини агрегатна производна функција која посматра укупан производ као функцију два фактора: рада и капитала. Од начина формирања и унапређења ова два елемента зависи и привредни раст и развој. Око ове агрегатне производне функције налази се низ покушаја да се укупан производ унапреди помоћу утицаја и других фактора, као што је утицај природних ресурса или технологије и технолошког прогреса. Технолошки процес подразумева увођење нових или модернизацију постојећих производа или процеса рада на начин да се уз исти обим улагања оствари већи резултат. Било на тај начин, било преко повећања значаја акумулације капитала или раста становништва могуће је обезбедити будући привредни развој. Пре прелаза на стратегије привредног развоја, са становишта доказивања улоге финансијског сектора, потребно је у кратким цртама описати поједине теорије привредног развоја. Током 50-их и 60-их година прошлог века била је присутна подела теорија привредног развоја на три велике целине: а) неокласичне теорије, б) радикално-марксистичке теорије и в) теорије структурне неравнотеже (Драгутиновић и други, 2004; 294).¹⁰ Разумљиво је да се ради о врло једноставној класификацији крајње широког спектра теорија привредног развоја релативно старијег датума настанка. Овако означене теорије привредног развоја међусобно се често преклапају, понекада само назначавачући линију међусобног разграничења. Неокласичне теорије се протежу од класичара (Смит, Рикардо) преко маргиналистичког правца па све до Алфреда Маршала. Уз уважавање специфичних економских погледа свих мишљења, могуће је извести закључак да заједничку нит

¹⁰О детаљнијем приказу теорија видети више у: Драгутиновић, Д., Филиповић, М., Цветановић, С., Теорија привредног раста и развоја, Економски факултет, Београд, 2004

ових теорија чини тржиште и ценовни механизам у конкурентном привредном окружењу као и доминација приватне својине. На овај начин теорија привредног развоја нужно претпоставља и отвореност привреде, односно укључивање у међународну поделу рада како би се извела ефикасна алокација расположивих развојних ресурса. Ценовни механизам одлучујуће утиче на алокацију ресурса и сељење капитала у оне гране које имају највеће граничне приносе. На тај начин биће успостављене равнотежне цене.

Радикално-марксистичке теорије у основи полазе од учења класичара али, разумљиво, своје мишљење заснивају на неједнакостима у развоју између развијених и неразвијених земаља, односно доказујући тврдњу да се ради о свесном усмеравању експлоатације сиромашних од стране богатих. Блиска прошлост у виду транзиције земаља бившег социјалистичког блока, у великој мери демантује налазе ове теорије.

Теорије структурне неравнотеже доводе у питање поставке неокласичара са важним импликацијама на став о ослањању на тржишне исходе као довољном услову економске ефикасности. Посебно се оспорава једна од фундаменталних премиса неокласичара о постојању високе ценовне еластичности понуде, високе еластичности тражње и изражене супститубилности фактора производње, нарочито када се имају у виду економске прилике у земљама у развоју. Концентрисаност појединих земаља на динамичан привредни раст чини неминовном појаву нееластичности цена и тражње у кратком року. Осим тога, не треба губити из вида ни разлике између појединих сектора привреде када се ради о њиховој пропупчивости у различитим временским интервалима. Ради тога, потребна је активна помоћ државе односно њено активно укључивање у привредни живот путем индикативног планирања, интервенција у области цена, расподеле дохотка и спољне трговине. По присталицама ове теорије структурне промене су компонента привредног раста па у том смислу усмеравају своју пажњу на механизам којим се традиционално пољопривредне економије трансформишу у модерне економије са развијеном индустријом и услужним сектором.

Горе поменута улога државе у привредном развоју ипак има своја ограничења, а посебно се то односи на земље у транзицији. Има и примера где је држава планском и усмереном акцијом успевала да обезбеди привредни развој, а у томе се њена улога сводила на исправљање тржишних недостатака, обезбеђења стабилног макроекономског окружења, других јавних добара, социјалне правде и сигурности

за све и на крају услова за постизање дугорочно одрживог привредног развоја, дакле без негативних ефеката пораста развоја у текућем периоду на рачун будућих генерација. Обезбеђење привредног развоја без улоге државе није могуће али је отворено питање праве мере утицаја који држава треба и мора да има. Улога државе битно мења карактер односа у економском животу и ту се прави јасна дистинкција између улоге државе у тржишним и у планским привредама.

Свако друштво, било оно развијено или не, мора да прође кроз одређене фазе развоја, а у литератури налазимо и следећу поделу коју је дао В.Ростов и према којој је могуће идентификовати следећи 5 развојних фаза:¹¹

- традиционално друштво
- транзиционо друштво
- фазу узлета („take-off“)
- фазу стабилности или зрелости
- фазу масовне потрошње

Сви теоријски концепти, а поменути су тек у најгрубљим цртама неки од њих, засновани су на идеји да за једно друштво питање привредног развоја није само и просто економско питање које се своди на комбиновање различитих фактора у циљу добијања највећег могућег оутпута. То је питање његовог опстанка. Привредни развој је, стога, врло комплексан процес, који све више добија на значају и то како у развијеним тако и у мање развијеним земљама. Привредни развој се осим раста производње заснива, пре свега, на променама привредне структуре и на ослањању на оне ресурсе који могу обезбедити будући одржив раст. Само на тај начин могуће је обезбедити побољшање материјалног положаја, борбу против сиромаштва, побољшања услова здравства и образовања итд. Постоји, свакако, још читав низ теорија привредног развоја које са свог становишта објашњавају начине и стратегије привредног раста и развоја, па се и у оквиру њих може наићи на бројне поделе и правце. У овом сегменту важност треба дати привредном развоју у транзиционим условима што се и чини у наредном одељку.

¹¹Исто, стр.301-307

2.2 Економски развој у транзиционим условима

Искуство је показало да се процес транзиције у земљама централне и источне Европе одвијао неравномерно и да су земље постигле различите резултате. Део разлога се налази, свакако, и у опредељењу за шок терапију или, пак, за постепен односно градуалистички приступ, што се дешавало на самом почетку формирања програма транзиционих реформи. У суштини, пред све земље у транзицији били су постављени следећи изазови: а) поставити темеље правне државе која је у стању да регулише право својине и уговора али и постићи и одржати макроекономску стабилност као неопходност будућим променама, б) када се успостави ефикасно тржиште може се прећи на либерализацију спољне трговине, в) развој малих и средњих предузећа, г) посебно велики изазов је било реструктурирање великих државних предузећа, јер није било реално очекивати да та предузећа, бар у кратком року, о(п)стану без буџетске подршке и свој опстанак на тржишту заслуже искључиво својим пословањем, д) на крају, транзиционе земље су биле приморане да у новим околностима уведу такав порески систем који, са једне стране генерише довољне приходе за покриће текућих расхода а са друге стране који не оптерећује привреду и омогућава привлачење страних инвестиција.

Посебну потешкоћу креаторима реформских програма представљала су очекивања грађана да се у кратком року уради много, што, наравно, није увек било могуће. У пракси се показало да је немали број транзиционих земаља олакшавао почетни период прилагођавања брзом распродајом државне имовине, без претходно добро осмишљеног програма приватизације. Осим тога, брза либерализација цена је знатно отежала конкурентност домаћих предузећа али и стандард грађана што је опет имало реперкусије и на иначе појачану социјалну улогу државе ка већим издавањима према посебно осетљивим групама (тзв. социјално угрожени и транзициони „губитници“). На тај начин страни капитал уместо своје улоге развојног карактера постаје средство за „гашење пожара“ а процес приватизације уместо трансформације привреде на модерним основама постаје окидач ка стварању огромних социјалних разлика. Имајући ово у виду, поставља се питање какав избор су имале пред собом транзиционе земље у формулисању одговарајућих стратегија привредног развоја, а одмах затим и да ли је било могуће почетне погрешке исправити у релативно кратком року. У анализи која

следи све стратегије су класификоване у 6 група.¹² Прва група представља монетарне стратегије које се базирају на јачању тржишних сигнала као једино поузданом показатељу ефикасне алокације ресурса. Уобичајена је примена монетарних стратегија у доба криза, када је нагласак економске политике на стабилизацији и отклањању кључних дебаланса у систему и када се инсистира на елиминисању ценовних диспаритета али не губећи из вида и неопходност контроле укупног нивоа цена. Овде наглашену улогу имају монетарна и фискална политика као и реформа финансијског система. Дакле, за економски развој у транзиционим условима битна је успостава тржишних механизма, унапређење ефикасности алокације ресурса како би се повећала производња, а тиме и стандард. Осим тога, потребно је остварити високу стопу штедње као извора нових инвестиција али и ефикасно коришћење капитала како би се обезбедила највећа могућа стопа раста производње. Осим монетаристичке стратегије економски развој у транзиционим условима објашњавају и извозно оријентисана стратегија, стратегија индустријализације, модернизација пољопривреде. Сваки од ових праваца развоја одлучујуће утиче на формулисање одговарајућих стратегија у циљу економског развоја транзиционих земаља. Ипак, за разјашњавање привредног развоја, поред свега поменутог, потребно је нешто детаљније разјаснити и улогу капитала у финансирању привредног развоја. За теорију финансирања привредног развоја питање ефикасног коришћења капитала као и начина његовог увећавања је од централног значаја. Привредни систем који није у стању да ефикасно мобилише и алоцира капитал не може у дугом року очекивати задовољавајући ниво привредног развоја. За земље у развоју важи констатација да није увек у њиховим условима лако разликовати потрошњу од инвестиција. Често већа потрошња одређених добара директно утиче на повећање производње односно на привредни раст. Шире гледано, свака нова потрошња може имати и капитални аспект уколико доприноси макроекономским перформансама система. У теорији привредног развоја најчешће се капиталу додељује статус фактора производње али, важно је то запазити, углавном у физичком облику. Неке друге концепције, посебно са развојем робно-новчаних односа, проширују и концепт капитала али је овде од суштинског значаја тврдња да је централни проблем теорије финансирања привредног развоја идентификовање најбољих начина његовог увећавања, односно инвестирања како би се опет кроз исти

¹² Преузето из: Драгутиновић, Д., Филиповић, М., Цветановић, С., Теорија привредног раста и развоја, Економски факултет, Београд, 2004

процес вратио увећан у привредни живот. Дакле, може се закључити да се капитал увећава процесом инвестирања, а да је основ за тај процес штедња (разуме се да се у периоду $t-1$ врши процес уздржавања од текуће потрошње ради штедње). Једна од најзначајнијих економских теорија посвећених доприносу појединих фактора производње привредном расту је истраживање Р.Солоуа, иначе добитника Нобелове награде за економију 1987.године. У свом истраживању, Солоу је у периоду 1909-1949 посматрао привредни раст САД и доказао да је просечна стопа привредног раста у том периоду била 2,9% а да је акумулација капитала у томе учествовала са 0,32%. Нека друга истраживања, посебно у слабије развијеним земљама дала су нешто другачије резултате, према којима је удео капитала у привредном расту био и до 40%. Ово се тумачи на начин да је капитал сам по себи важан фактор развоја недовољно развијених земаља. У условима незнатног увећања производње, допринос продуктивности том процесу је, по правилу, скроман. Супротно, у условима високих стопа привредног раста, допринос глобалне продуктивности је значајан. Другим речима, акумулација капитала је далеко важнија за привредни раст у привредно неразвијенијим него што је то случај у привредно развијенијим земљама. Ова чињеница се у литератури тумачи на два начина: први, хроничан недостатак капитала у земљама у развоју наглашава значај његове употребе, обзиром да су оскуднији фактори продуктивнији у односу на мање лимитираним чиниоцима производње, и други који тврди да земље у развоју због тога што не поседују техничку интелигенцију не могу једноставно усвојити савремену технологију и онда на тој основи подићи технолошки ниво производње. Ефикасност коришћења капитала је знатно мања у земљама у транзицији из разлога недостатка предузетничког понашања, лошег менаџмента, неадекватне инфраструктуре и уопште привредног амбијента. Зато је за подизање нивоа привредног развоја у земљама у транзицији од кључног значаја не само обезбеђење потребног нивоа капитала већ и обезбеђење високог степена искоришћености његове употребе. Стварање добре позитивне климе уз уклањање административних односно бирократских процедура за улагање капитала је за све земље у транзицији био *conditio sine qua non* будућег економског развоја (Драгутиновић и други, 2004).

Економски развој се у првим транзиционим и реформским годинама заснивао на макроекономској стабилизацији и приливу иностраног капитала, најчешће у облику страних директних инвестиција али и стране помоћи. Истине ради, транзиционе земље нису биле ни у претходном периоду лишене укључености у међународне токове капитала па се тако процењује да су земље источне Европе и бивше земље СССР

привлачиле око 5 милијарди долара годишње, током 1980-их (ЕБРД, 2006). У већини случајева овде је било речи о директним кредитима и финансирању трговине, а средства су била усмеравана у специјализоване државне банке. На почетку процеса реформи, још док се нису у довољној мери искристалисале транзиционе стратегије, друге државе су путем билатералне помоћи у значајној мери подржале реформске процесе. Тек када је приватни капитал био сигуран да се успоставља тржишни систем и да најважније земље на свету дају отворену подршку овом процесу, он бива у већој мери заступљен, а одмах затим и преузима доминантну позицију у привредном развоју транзиционих земаља. Без иностраног капитала, и то посебно у форми страних директних инвестиција није било могуће извршити успешну транзицију нити извршити редефинисање и поставку нове политике привредног развоја. Убрзо се показало да су ова тржишта била растућа тржишта, која су с обзиром на ниску стартну основу пружала одличне пословне могућности, али осим тога постоји и читав други низ предности (потенцијал привредног развоја, близина европских тржишта, трошкови радне снаге и слично). На примеру страних директних инвестиција је очигледно да је можда и више него у другим облицима сарадње дошло до подударана понуде и потражње, јер са једне стране имамо огромну понуду капитала, знање и технологију, а са друге стране велику тражњу за тим средствима како би се остварио убрзан привредни раст и развој. Обзиром на домаћа финансијска ограничења, увоз иностране штедње се наметнуо као једина могућност у тим околностима. Погледајмо на следећој табели динамику и структуру прилива страних директних инвестиција у земљама у транзицији у периоду 1981-1997 (ММФ, 2000).

Табела 1. Стране директне инвестиције у земљама у транзицији у периоду 1981-1997

	1981-1985	1986-1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Укупан прилив капитала	1,18	1,81	14,46	24,9	23,5	17,5	32,9	41,0	60,0
Приватни токови	0,86	0,97	-6,41	6,21	13,95	13,62	28,43	33,65	51,00
Токови капитала	0,015	0,018	2,46	4,00	5,45	5,54	14,01	12,32	18,40
Директне инвестиције	0,015	0,018	2,14	3,66	4,13	4,07	11,65	7,76	12,00
Портфолио инвестиције	0,0	0,0	0,32	0,34	1,32	1,47	2,36	4,56	6,40
Комерцијалне банке	0,69	0,68	-8,23	1,00	2,45	2,58	8,85	10,34	6,79
Други приватни кредитори	0,15	0,28	-0,65	1,22	6,05	5,51	5,57	11,00	26,81
Државни токови	0,32	0,83	20,9	18,66	9,57	3,84	4,49	7,32	8,08
Међ.фин.институције	0,20	0,63	5,73	3,61	3,10	2,94	3,41	3,52	6,37
Државе бил. кредитори	0,11	0,21	15,14	15,05	6,47	0,90	1,08	3,80	1,71

Предња табела најбоље илуструје напред наведену констатацију да су билатерални кредитори били знатан извор надомешћивања потреба за капиталом (1992.и 1993.године) док са побољшањем економских перформанси и напретком у транзицији, приватни капитал постаје све значајнији и присутнији вид прилива капитала преко страних директних инвестиција већ од 1991.г., углавном у форми преузимања у Мађарској и у мањем обиму у Чехословачкој. Пољска и Словенија су започеле привлачење инвестиција 1992-1994.године. Већ 1995-1996.године, прилив СДИ се шири на већи број земаља па је тако 1995.године Мађарска привукла највећи удео СДИ по становнику, а њихов удео у друштвеном производу је прешао 10%. Међутим, мора се истаћи да прилив страног капитала осим предности које доноси за привредни развој земље домаћина има и одређене недостатке, који се огледају у притиску на курс домаће валуте обзиром да долази до повећања новчане масе, а тиме и могуће инфлације. Такође, уколико су усмерени у банкарске депозите могу врло лако бити преваљен на неконтролисани раст кредитног потенцијала банака, што опет може имати за последицу читав низ негативних ефеката, од којих се раст домаће или увозне тражње, депресијација валуте, дефицит платног биланса и последично инфлација јављају као најчешћи. Очигледно да је у постизању макроекономске стабилности потребно и монетарном и фискалном политиком деловати, пре свега, на инфлацију. Ово ради чињенице да су цене одређиване плански па тиме нису одржавале стварну, економску цену коштања, нити су биле под утицајем дејства понуде и тражње. Иако статистички обухваћена и редовно праћена, инфлација је готово по правилу била потцењена, односно раст цена је увек био виши од стварне или фактичке инфлације. Огромни диспаритети у ценама, обзиром да нису били под утицајем економских закона, дерегулацијом долазе до правог изражаја. Инфлација која се појавила код многих земаља је била дугорочнијег карактера и она је негативно утицала на економски развој у транзиционим земљама. У наредном приказу даје се преглед стопа инфлације за изабрану групу транзиционих земаља (ММФ, ИФС, 2000).

Табела 2. Стопе инфлације у изабраним земљама у периоду 1990-1999

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Чешка	9,7	56,6	11,1	20,8	10,0	9,1	8,8	8,5	10,7	4,0
Мађарска	28,9	35,0	23,0	22,5	18,8	28,2	23,6	18,3	14,3	9,7
Пољска	585,8	70,3	43,0	35,3	32,2	27,8	19,9	14,9	11,8	8,0
Словачка	10,4	61,2	10,3	23,2	13,4	9,9	5,8	6,1	6,7	10,0
Словенија	551,6	115,0	207,3	32,9	21,0	13,5	9,9	8,4	7,9	7,0

Уколико се погледа табела уочљиво је да су током прве деценије реформи готово све земље имале изражен проблем инфлације, па се тек са другом генерацијом реформи долази до једноцифрених стопа раста цена у великој већини земаља. Постоје разна мишљења у литератури о томе зашто се инфлација у свим земљама показала као најтеже решиво питање. Либерализација цена је свакако била један од узрока али вероватно само један од многих и то у првој фази транзиције. Како је процес реформи текао тако су отклањани диспаритети цена па је и либерализација као најважнији узрок или бар као један од најважнијих доведен у питање. Присталице другог мишљења сматрају да су недостаци на страни фискалног прилагођавања били главни узрочници високих стопа инфлације посебно у земљама које су дуго задржале систем регулисаних цена (односно оних које због свог значаја не могу бити одмах препуштене тржишту) или услед одлагања реформи у сектору предузећа и даљег егзистирања меког буџетског ограничења. Посебан раст бележе они производи који припадају групи разменљивих добара обзиром да теже да се приближе њиховом међународном нивоу. Неки аутори наводе као основне чињенице о инфлацији у земљама у транзицији следеће аргументе (Кoen, DeMasi, 1997; 4):

- ценовна либерализација се врло брзо прелила у општи раст цена,
- цене су се прилагођавале међународном нивоу са могућим изузецима код основних роба и услуга,
- цене услуга су прво заостајале у процесу либерализације за ценама роба, али су касније нагло расле јер се радило о сектору који се брзо комерцијализовао,
- односи релативних цена у привреди су се приближавали тржишним економијама,
- широки круг ценовних диспаритета је преостао и дужи временски период,
- само у дугом року може се очекивати ценовно прилагођавање и односи цена као што су у развијеним тржишним привредама.

Осим предње наведеног на економски развој ограничавајуће делује и питање јавних финансија односно јавних прихода и расхода. Ово питање је уско скопчано са економском улогом државе у привредном животу транзиционих земаља. Фискална политика треба да допринесе, заједно са монетарном и политиком девизног курса, укупној макроекономској стабилности, посебно у првим годинама транзиције. Од успешности ових процеса у великој мери је зависио укупан успех транзиције и потоњи економски раст и развој. Фискална политика треба да преузме на себе већи део

одговорности које се тиче, пре свега, редистрибутивне улоге. Ова улога добија на значају због смањених прихода али и времена неопходног да се пореске реформе спроведу у новим условима, сада због знатно смањених прихода због транзиционе депресије али и промењених економских околности (нових актера, нове пореске структуре итд). Ово је без сумње био изузетно тежак и сложен задатак свих земаља у транзицији и углавном су све земље имале проблема са одржањем фискалног дефицита у предвиђеним оквирима. У наредној табели даје се приказ фискалних дефицита у изабраним земљама у транзицији као проценат БДП у првим годинама транзиције (ММФ, 2000).

Табела 3. Фискални дефицит у изабраним земљама у периоду 1989-1995

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Чешка	-2,2	0,6	-1,3	-1,6
Мађарска	-1,3	0,9	-3,0	-6,8	-6,7	-8,6	-6,7
Пољска	-8,0	3,3	-6,7	-8,0	-4,0	-2,0	-2,7
Словачка	-11,9	-7,1	-1,3	-0,4
Словенија	2,6	0,2	0,3	-0,2	-0,5

Напоменуто је већ да је основни узрок дефицита била трансформација привредне структуре и последично њени ефекти на равнотежу јавних финансија. Порески приходи су имали драматичан пад у готово свим земљама, изузев Мађарске где је пореска реформа започета нешто раније. Пад се односио и на пореску стопу и на пореску базу. Пореска база је бележила пад углавном због озбиљних рецесионих кретања на почетку 1990-их. Уз то, померање активности са државног на приватни сектор условило је драматичан пад пореских прихода услед недовољно адекватног обухвата активности приватног сектора што је водило, између осталог, и пореској евазији. Са друге стране, трговинска либерализација је условила пад царинских прихода који су били значајан део укупних јавних прихода. Последично, пад свих врста прихода значио је и мање могућности за финансирање расхода државе који су били знатни. То је отежавало покретање инвестиционе активности, пре свега у инфраструктури, што је отежавало покретање привредног раста, али не мање битно, обзиром на последице које је транзиција носила са собом (укидање непродуктивних радних места, социјално угрожени и слично) константно је вршен притисак да се ови

издаци повећају. Они су имали највећи удео у друштвеном производу у свим транзиционим земљама.

Проблем фискалних дефицита захтевао је адекватно покриће односно изналажење начина његовог покривања. Пре процеса реформи, финансирање дефицита је углавном било креирано из директних кредита централне банке. Последице оваквог начина финансирања углавном су познате. Транзиционе земље у настојању да обезбеде финансирање дефицита на реалним основама покрећу тржиште обвезница на коме се емитују државне хартије од вредности. Ове обвезнице можемо поделити у две групе: прву, коју чине дугорочне обвезнице са роком доспећа од 1-5 година, а које су се углавном користиле за покриће лоших зајмова које су банке давала државним предузећима, које сада постају обавеза државе и другу групу, која се односи на краткорочне трезорске записе са роком доспећа до 1 године и који су се углавном користили за покриће текућег буџетског дефицита. У почетку, ови инструменти су се нудили по повлашћеним каматним стопама али је развојем секундарног тржишта, дошло до наглог раста интересовања за ове вредносне папире, а тиме и раста њихове цене, односно каматне стопе. Приметно је да су земље које су имале константне притиске фискалног дефицита имале и значајно веће каматне стопе на ове хартије од вредности и у номиналном и у реалном одразу. Тај све већи трошак одржања домаћег дуга вршио је сталан притисак на макроекономску стабилност, пре свега на ниво цена и поставио је питање одрживости у дугом року.

2.2.1 Нека искуства транзиционих земаља

Све претходно изнето о суштини процеса транзиције и привредном развоју у таквим условима углавном се односи на општеприхваћене моделе и препоруке које су се давале транзиционим привредама. Корпус промена који им је стајао на располагању био је готово идентичан, о чему је већ било речи, али пракса је показала да су услед различитих полазних позиција, најпрецизније речено, приоритети били другачији. Ово ради чињенице да су разлике међу транзиционим земљама постојале и у време социјалистичке привреде. Ове разлике се могу сврстати у степен дерегулације, удео приватног власништва, традицију, менталитет али и начин доласка до транзиције. Наиме, неке земље су већ биле формиране као самосталне државе, друге су извршиле мирно раздвајања док је код треће групе земаља транзиција одложена услед дугог периода политичке и економске нестабилности. Опет, разлике су биле и у величини тржишта, природним богатствима, постојању веза са западним тржиштима итд.

Узевши све то заједно у обзир, било би веома корисно погледати искуства неких транзиционих земаља, како би се сагледао детаљније процес економске транзиције у конкретним условима.

Чешка се сматра једном од најуспешнијих транзиционих земаља, а њен процес опоравка почиње након раздвајања од Словачке чиме ове земље настављају самосталан пут реформи. У Чешкој је већ 1992.године, дошло до стабилизације свеукупних економских токова чиме су створене основе да се већ од 1993.године уведу и нови порески облици као што је порез на додату вредност али и заокружи монетарна самосталност настала после мирног разлаза са Словачком. Привредна активност је на почетку процеса транзиције била под снажним утицајем рецесионих кретања на блиском западном тржишту (пре свега Немачке) али и интерно условљена процесом економске трансформације и раздвајањем од Словачке. Економски раст се бележи већ 1994.године, да би већ 1996.године достигао 6,2%. Домаћа тражња и инвестиције услед транзиционе депресије бележе пад већ 1997.године, а већ наредне године друштвени производ је пао за 2,7%. Рецесија је дотакла дно 1999.године, док је предуслов за даљи развој била финансијска консолидација и реструктуризација банкарског и нефинансијског сектора. Оваквом развоју догађаја била је неопходна координација монетарне и фискалне политике. Као циљ монетарне политике је постављен обим домаћих кредита, да би се нешто касније прешло на новчану масу М2. Веома брзо у монетарној сфери, Чешка напушта административне елементе (одређивање каматне стопе, плафонирање кредита и слично) и већ од 1992. прелази на тржишно управљање монетарном политиком. У почетку је коришћен фиксни девизни курс. Услед снажног прилива иностраног капитала, концепт монетарне базе је све више представљао тешко контролисан концепт па се уводи и стерилисана интервенција и потом долази до промена у обавезној резерви банака, државни депозити су пренети на централну банку а уведене су и неке друге мере у случају великих приватизација како би се имобилисала ова средства и спречио пренос ефеката на стабилности цена.

Мађарска се сматра једном од земаља, уз бившу СФРЈ, која је прва, истина постепено, уводила тржишне механизме у своју економију. Предузећа су добила већу аутономију и била су ослобођена обавезних директива из централног плана. Спољни дуг је достигао 70% БДП половином 1980-их. Међутим, та већа аутономија, заједно са меким буџетским ограничењем и банкарским кредитима, резултирала је у расту плата које су знатно превазилазиле раст продуктивности. Са најавом укидања праксе меког буџетског ограничења економске перформансе се нису много побољшале. Са једне

стране, ценовна либерализација је уведена раније него код других транзиционих земаља и избегнуте су дисторзије које смо видели у неким другим случајевима. Трговина, посебно са западним земљама је значајно либерализована и уводе се значајне реформе у области банака и пореза. Током 1980-их Мађарска бележи раст привредне активности док су девизне резерве биле на ниском нивоу. Спољни дуг по становнику је био највиши у источној Европи. То је утицало на слабост у реформама и неопходност увођења чвршће финансијске дисциплине.

Овде је важно разликовати три периода у економској транзицији ове земље која у великој мери имају зависност од политичких процеса. Током 1990. и 1991.године, основни задатак економске политике био је да избегне дужничку и кризу платног биланса. Речено је већ да је спољни дуг достигао 70% БДП док је текући платни биланс био у врло скромном плусу. У том периоду кумулирани пад БДП је био преко 15% док је инфлација достигла 35% у 1991.години. Други период (1992-1994) пред економску политику је поставио двојаки циљ: привредни раст и смањење инфлације. Иако је пад активности достигао најнижу тачку 1992.године он је имао стагнацију све до половине 1993.године, док је инфлација иако знатно смањена на око половину нивоа из 1991, и даље била врло висока и стално присутна. Са друге стране, постигнути резултати у обуздавању инфлације и стимулисању привредног раста водили су неким другим дисбалансима. Фискални дефицит је са 3% у 1990.години, забележио 10% у 1994.години, и био је резултат и раста расхода и слабљења прихода. До 1998.године, фискални дефицит је износио 5%. Као резултат тога, вођене су рестриктивна монетарна и фискална политика али без великог успеха, па је већ 1995.године, била неизбежна стабилизација. Пореске стопе су повећане док су значајно опале реалне плате и пензије што је водило до значајног смањења фискалног и дефицита платног биланса који је достигао 5% 1998.године. Главна предност мађарске економије је извозно оријентисана привреда која је имала значајан удео у привредном расту који је био 4.4% у 1997.г., а 5,1% у 1998.години (индустријска производња је имала раст од 11,1% и 12,6% респективно), док је инфлација смањена на 14% у 1998.години, са озбиљним тенденцијама да врло брзо падне испод 10%. Овакви резултати су били праћени и одговарајућим мерама у монетарној политици, које се односе пре свега на усвајање Закона о Народној банци из 1991.године, што представља најважнији елемент за макроекономску стабилизацију и борбу против огромних проблема фискалног сектора, обзиром да су се наставиле квази фискалне активности. С тим у вези, Мађарска је имала превише монетарних циљева, превише инструмената

монетарног регулисања и слабу координацију монетарне и фискалне политике. Основни проблем монетарне политике је смањивање инфлације у 1991.години, обзиром да је криза девизног курса успешно решена годину дана раније. Развој инструмената монетарне политике је показао знаке постепеног померања са директних на индиректне инструменте. До краја 1990.године, систем квота и административне регулације стопа на депозите и кредите је укинут. Огроман број рефинансирајућих зајмова по преференцијалним стопама је укинут. Директно рефинансирање је замењено репо уговорима, а репо стопа је узета за најважнији параметар тржишних кретања уз истовремени развој тржишта новца. Средњерочни депозити у страниој валути које су комерцијалне банке држале код централне банке служили су као колатерал за средњерочну променљиву каматну стопу у форинтама када су у питању кредити за рефинансирање. Монетарна политика је имала доминантну улогу у флукуацијама девизног курса. Висок ниво јавног дуга утицао је на очекивања у погледу одрживости макроекономске политике и девизног курса. У 1991.години, пузајући али управљиви курс (званична стопа је била постављена у односу 50% према америчком долару и 50% према немачкој марки) је коришћена као циљ монетарне политике. Овај систем је укинут средином 1994.године, а већ у марту 1995.године, номинални девизни курс је депресирао 9%, уведен је систем најављених граница осцилације које су биле постављене на $\pm 2,25$ око основне стопе која је губила на вредности 0,7% месечно.

Пољска је била на самој ивици хиперинфлације када су покренуте политичке а нешто касније и економске реформе – 1989.године. Већ крајем те године нова влада је предузела мере да ограничи стопу раста домаће активе и да смањи јаз између званичног и неформалног девизног курса. Основа пољске трансформације се налази у плану Балцеровича¹³ који је примењен од 1.1.1990 чиме ова земља постаје лидер међу земљама бившег источног блока у примени целовитог концепта друштвених и привредних реформи. У исто време, Пољска је и прва земља која је искусила транзициону депресију и пад привредне активности већи него код других земаља али је такође и прва земља која је кренула на пут опоравка већ у 1992. и 1993.години, јер једина бележи скромне али позитивне стопе раста привредне активности. Стабилизациони програм је био заснован на 4 стуба фиксни девизни курс, плате, понуда новца и каматне стопе. Фискална функција је углавном имала пасивну улогу.

¹³ Економиста Leszek Balcerowicz, творац програма економског опоравка Пољске, је био и министар финансија и гувернер Народне банке Пољске

Пољска је имала екстремне макроекономске дисбалансе и лош економски систем са веома неефикасном привредном структуром. Макроекономска неравнотежа је захтевала стабилизацију односно смањење буџетског дефицита, контролу понуде новца, кретање према позитивним реалним каматним стопама, контролу зарада и фиксни девизни курс. Све наведено се огледало у великим осцилацијама стопе инфлације која је у задњих пет месеци 1989.г., била око 300%. Инфлација мерена индексом потрошачких цена на крају 1990.г., је износила 249%, у 1991.г., - 60,4% у 1992.г., - 44,3% а у 1993.г., - 37,6%. Великим делом утицај на раст цена имало је отклањање диспаритета и раст цена енергије. Успешна имплементација програма стабилизације довела је до тога да је Пољска прва међу транзиционим земљама достигла ниво производње из 1989.године. Стопе раста су и у наредним годинама биле значајне па од 1994. до 1998. износе преко 6% годишње. Тек 1998.године, следи смањење привредне активности када се бележи 4,8% раста у односу на претходну годину.

Одличном резултату у погледу ових реформи реалног сектора успешно је одговорила и монетарна политика. Пољска се тек са почетком реформи први пут среће са озбиљним поставкама банкарског система, обзиром да у једнобанкарском систему озбиљне монетарне политике готово да и није било. Комерцијалне активности су измештене из Народне банке Пољске у девет новооснованих комерцијалних банака које су наследиле велики портфолио комерцијалних зајмова али су им извори средстава били занемарљиви па су рефинансирајући кредити централне банке били најбржи начин да се њихови биланси уравнотеже. Тиме и кредити за рефинансирање, односно обим и каматна стопа ових кредита постају важан инструмент монетарне политике. Обавезне резерве су такође коришћене као инструмент током стабилизационог програма и биле су подложне врло честим променама. Већ 1990. године, се уводи нова форма рефинансирања – редисконтни и ломбардни кредити али је њихов удео у пасиви биланса банака остао врло скроман пре свега због високих каматних стопа. Исте године централна банка почиње са издавањем краткорочних хартија од вредности које потом замењују обвезнице трезора. Са репо операцијама Пољска почиње 1991.године, али је систем операција на отвореном тржишту успостављен тек 1993.године и показао се као врло ефикасан инструмент за контролу краткорочних каматних стопа. Курс злата је постављен на нивоу 9500 злата за један амерички долар. Циљ је био одржати овај курс наредна три месеца након чега је могао бити промењен услед тржишних околности, односно интенција је била ојачање снаге злата и могућност да се изврши

накнадно усклађивање уколико се покаже потребним. Показало се да депресијација није била неопходна на крају тромесечног периода. Када је започела рецесија 1991.године, а раст цена водио реалној депресијацији злата држава је реаговала тако што је смањила номиналну вредност злата на 11000 за један амерички долар. У мају 1991. мини депресијација се десила уз прелаз са долара на корпу валута (долар је имао 45%, немачка марка 35%, фунта 10% а француски и швајцарски франак по 5% удела). Већ од октобра 1991.г., фиксни паритет је замењен дозвољеним одступањима која су постављена на нивоу од 1,8% месечно. Две девалвације су уследиле 1992. од 12% и 1993. од 8% а стопа одступања је спуштена на 1,6% месечно.

Словачка је већ у првој години независности забележила пад БДП од 3,7% и стопу инфлације од 23% али већ 1994. и 1995.године, креће са динамичним растом привредне активности од 4,9% и 7,4% респективно. Узроци смањења привредне активности углавном се налазе у раздвајању бивше заједничке државе, пре свега заједничког тржишта на коме је пласирана домаћа роба па је трговина између Чешке и Словачке опала за једну трећину. Од проглашења независности макроекономски агрегати су били међу најстабилнијим у региону (висок и стабилан раст БДП, ниска инфлација). Висок раст је углавном засниван на домаћој тражњи обзиром да је конкурентност словачких производа на страним тржиштима била врло слаба. Уз то, велику улогу су одиграли и крупни инфраструктурни пројекти као што је изградња ауто пута. Инвестициони бум је углавном финансиран иностраним кредитима што је довело укупан спољни дуг на две трећине БДП. У спровођењу монетарне политике Народна банка Словачке је користила истовремено два циља: одржање фиксног курса круне и управљање стопом раста монетарних агрегата. Због одржања стабилности валуте уведене су 1993.године и неке административне мере (плафонирање кредита, привремена обустава интерне конвертибилности итд), које су врло брзо укинуте. Поддржање економског раста који неће угрозити стабилност валуте додатно је утврђена програмом монетарне политике из 1995.године када је дисконтна стопа три пута снижавана. Уз то, снажан прилив страних директних инвестиција приморао је Народну банку на додатне мере како би се стерилисао њихов утицај на стабилност валуте. Већ 1996.године врши се проширење границе флукуације на $\pm 5\%$. И надаље, словачка централна банка је све више користила каматну стопу као инструмент монетарне политике, а мање друге расположиве елементе (ограничење кредита итд). Национална валута, круна, је била везана за корпу од пет валута (долар, марку, аустријски шилинг, швајцарски и француски франак). Од 1994.године, у оптицају

остају само долар са 40% вредности и немачка марка са 60% вредности. Флукуације су постављене прво на 0,5% па проширене на 1% да би већ 1995.године границе флукуације биле на нивоу од $\pm 3\%$. Слободно кретање валуте је успостављено 1998.године.

Словенија је увођењем нове валуте, толара 1991.године, започела процес реформи како би спречила настанак великих поремећаја на економском и монетарном плану. Инфлација је била око 20% месечно док је производња бележила пад од око 12% годишње. Укупна продаја је опала за 15% (углавном због распада тржишта СФРЈ) па су биле неопходне мере за заустављање инфлације и економски опоравак. Словеначку привреду је карактерисао висок степен отворености, рацио спољне трговине је износио 1.15, док је увоз сировина износио преко 25% друштвеног производа. У процесу преоријентисања на западна тржишта реални БДП је опао већ 1991.године за 12%, опоравак је уследио тек 1993.године, а ниво производње са почетка реформи је достигнут 1994.године. Словенија је водила рестриктивну монетарну политику али долази до притиска зарада које расту брже од продуктивности и дају подстицај домаћој тражњи која има два ефекта: подстиче готово замрлу економију и врше утицај на раст цена неразмљивих роба. Цене роба које су биле под државном контролом нису биле усклађене са другим мерама стабилизационе политике, већ је раст тих цена (пре свега енергије) вршио притисак и на друге цене. Подразумева се да су се те друге цене брже прилагођавале променама цена под државном контролом него што је био случај обратно.

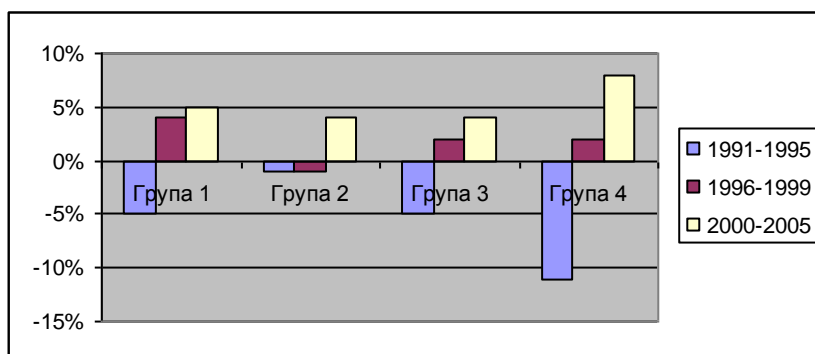
Основни инструменти које је користила централна банка Словеније су били репо уговори, одговарајући ниво девизних резерви, записи централне банке и интервенције на девизном тржишту. Основни разлог коришћења оволиког броја инструмената лежи у проблему стерилизације суфицита платног биланса и прилива краткорочног иностраног капитала. Пливајући курс толара је био основа стабилизационе политике услед више разлога, а основни је да централна банка није имала довољно девизних резерви да брани фиксни курс. За земљу те величине и која уз то жели да буде конкурентна на иностраном тржишту, пливајући курс је био најбоље решење.

2.3 Привредни раст и развој

Привредни развој је дуготрајан процес, он је на нивоу данас најнапреднијих земаља трајао неколико стотина година. Термин привредног развоја треба разликовати од привредног раста, који је неопходан али не и довољан услов за привредни развој. Постоји читав низ фактора који утичу на развијеност једне земље (улога и стабилност

државе, инфраструктура, природни ресурси итд). Основна мера којом се изражава привредни раст и напредовање једне економије је друштвени бруто производ. Преко кретања друштвеног бруто производа (укупног или по становнику) могуће је пратити раст економских активности једног друштва. Примењено на транзиционе земље и већ поменути диференцијацију на различите резултате које су постигле, вреди погледати кретање стопа раста друштвеног бруто производа у земљама у транзицији које су подељене у четири групе: група 1 коју чине земље које су се придружиле Европској унији 2004.године: група 2 коју чине Румунија, Бугарска, Хрватска, Турска; трећу групу коју чине земље западног Балкана (Албанија, Босна и Херцеговина, Македонија, Србија и Црна Гора) док четврту групу чине земље из заједнице независних држава (Русија, Белорусија, Молдавија, Украјина, Јерменија, Грузија, Азербејџан) као и земље из централне Азије.

Као што се може видети прва група земаља је већ након прве фазе реформи успела да изађе из транзиционе рецесије и да оствари просечну годишњу стопу раста од 4%, а у периоду 2000-2005.г., остварена је још већа стопа раста од 5%. Насупрот томе, земље из друге групе, дакле ради се о земљама које су у периоду посматрања већ биле кандидати за чланство у Европској унији, остварују у периоду од 1996-1999.г., пад економске активности, који је истоветан периоду 1991-1995. (-1%). То већ показује да се између брже развијајућих транзиционих земаља и оних које су спорије у спровођењу реформи ствара одређени јаз у привредном развоју. Важно је запазити да и четврта група посматраних земаља остварује прво лаган опоравак (1996-1999) да би у периоду 2000-2005.године, просечна стопа раста за регион износила 8%, на шта је највише утицаја имао опоравак Русије и раст цене енергената на светском тржишту, којима поједине земље обилују и на чему заснивају свој привредни раст и развој. У прилогу се даје илустративан приказ кретања стопа раста у изабраним групама земљама у транзицији.

Графикон 1. Стопе привредног раста по групама земаља у периоду 1991-2005

Важно је запазити, и то је одређена новина у теоријама привредног развоја, да све земље из прве три групе остварују развој користећи као главну стратегију приступ Европској унији. Наиме, те земље су налазиле као своје природно и блиско окружење тржиште земаља ЕУ, и то како за пласман тако и за привлачење инвестиција али не мање битно, перспектива чланства је деловала и као мотиватор за уређење сопственог привредног система, уређење власничких односа, политичког и економског система што је на крају водило промени привредне структуре, модернизацији економије и јачању улоге трговине са земљама ЕУ.

Привредни раст који се десио у транзиционим земљама у литератури се дефинише као раст заснован на опоравку (*recovery growth*) обзиром да је након периода рецесије уследио период опоравка (Gaidan, 2004). Период опоравка је био чврсто везан већ поменути перспективама европских интеграција али не мање битно да се тај опоравак дешава у периоду повољних глобалних кретања (трговине, кретање инвестиција и слично), да је економски опоравак Русије утицао као локомотива развоја у заједници независних држава, јер се ради о значајном инвеститору али и увознику роба и услуга из тих земаља, које су и саме осетиле бенефите повољних економских трендова у Русији (Slay, 2006). Дакле, сумирајући наведене резултате можемо рећи да су транзиционе земље преко привредног раста у наведеном периоду, који је пре свега био раст заснован на опоравку и изласку из транзиционе рецесије, али и повољних глобалних трендова црпили све предности за своју успешну трансформацију. За преиспитивање транзиционих стратегија и тестирање одрживости на дуги рок биће неопходно да се тестира осетљивост успостављених механизма у периодима кризе. Као што ће се касније видети, ефекти светске економске и финансијске кризе имале су своје реперкусије на велики број транзиционих земаља, дотичући, пре свега, питање суверенитета банкарског односно финансијског система и либерализације спољне трговине.

Поменуто је већ да је за привредни развој од есенцијалног значаја промена привредне структуре на начин да се повећа удео индустријске производње и услуга у друштвеном производу, а да се истовремено смањује удео пољопривреде. Оваква поставка у теоријама привредног развоја се тумачи законима опадајућих односно растућих приноса. У наредној табели се даје приказ структуре укупног оутпута у изабраним земљама у транзицији (WDI, 2010).

Табела 4. Структура БДП у изабраним земљама у 1995. и 2008. години

	БДП у милионима долара		Пољопривреда % БДП		Индустрија % БДП		Производња % БДП		Услуге % БДП	
	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008
Албанија	2,424	12,295	56	21	22	20	14	20	22	60
Хрватска	22,122	69,332	10	6	31	28	22	17	59	65
Чешка	55,257	215,500	5	3	38	38	24	25	57	60
Мађарска	44,656	154,668	7	4	32	29	24	22	61	66
Пољска	139,062	527,866	8	5	35	31	21	17	57	65
Румунија	35,477	200,071	21	7	43	25	29	21	36	68
Словачка	19,579	94,957	6	4	35	34	26	23	60	63

Из наведеног приказа могу се извући два генерална закључка: прво, у свим земљама долази до смањења учешћа пољопривреде у стварању домаћег производа и то што је у земљи била доминантнија пољопривредна производња то је тај пад учешћа већи (Албанија, Румунија), друго, у свим посматраним земљама долази до повећања учешћа услуга у друштвеном бруто производу. Ипак, треба имати у виду да предње презентирани подаци као почетну годину узимају 1995.г., када је у већини земаља завршен први талас реформи, у којем је привредна структура већ у извесној мери и измењена. Даљи развој, посебно у условима након светске економске и финансијске кризе биће могућ само уколико се настави са даљим јачањем технолошког и иновативног раста заснованог на савременим технологијама уз истовремену бригу о очувању животне средине. Такође, све посматране земље ће неминовно наставити са јачањем напора да се побољшају услови размене у међународној трговини. Увоз страног капитала и извоз производа су биле основе привредног раста тих земаља у досадашњем периоду. Отвореност привреде је била значајан фактор развоја јер земље са великом отвореношћу у размени (мерено уделом збира увоза и извоза у друштвеном производу) остварују, по правилу, веће стопе привредног раста. Динамичнији раст може бити резултат дејства више фактора. Најпре, затвореност земље по правилу кочи трансфер знања, искључујући појединце из коришћења добара чији се корисници иначе не могу искључити. Отвореност земље олакшава проток идеја. Друго, отвореност доводи до раста иностране конкуренције, која као механизам утиче и на развој домаће привреде (Бурда, Виплош, 2004). Такође, уз ово се може додати и питање протока капитала, односно олакшавања процедура за привлачење страних инвестиција. То је,

такорећи, постао основни задатак свих транзиционих и постраницционих влада, јер је услов за отварање нових радних места био или сопствени развој или што је било знатно чешће увоз савремене технологије. Раније укључивање у међународну поделу рада за транзиционе земље је значило истовремено и бржи излазак из транзиционе депресије односно остваривање позитивних стопа раста. Неке анализе показују да су након другог светског рата па све до раних 70-их година стопе привредног раста у тим земљама биле свакако упоредиве са стопама раста развијених земаља, а да након тога следи велики и дуготрајан пад економске активности, изузетак је Кина где долази до обрнутог развоја догађаја (Бурда, Виплош, 2004; 452).

Привредни развој уопштено, а посебно то важи за земље у транзицији, представља сложену категорију коју није могуће сасвим прецизно дефинисати, а да остане свеобухватна, у смислу широког низа важних елемената које у себе укључује. Привредни раст јесте предуслов привредног развоја, али осим њега постоји и читав низ других елемената, пре свега друштвене надградње, без којих дефинисање овог појма није потпуно. Да би једна привреда ушла у процес развоја она мора прво обезбедити економски основ и модерну привредну структуру, која ће носити развој у будућем периоду, до нове фазе развоја, као и читав низ организационих, институционалних, функционалних и других претпоставки. У литератури се наводи да се национална привреда налази на узлазној линији економског напредовања уколико су неједнакости у дистрибуцији, незапосленост и сиромаштво умањени у посматраном у односу на претходни период (Обрадовић, 2010).

Једну од важнијих класификација привредног развоја дају и Уједињене нације у виду индекса хуманог развоја (Human Development Index) који рангира земље преко оствареног квалитета живота у виду просечне дужине живота, писмености односно образовања одраслих, животног стандарда и сличних показатеља. У наредној табели дајемо приказ индекса хуманог развоја у изабраним земљама у транзицији и у Норвешкој као земљи у којој, према анализи УН, постоји најбољи квалитет живота (УН, 2010).

Табела 5. Индекс хуманог развоја у 2010.години

	Индекс хуманог развоја	Доходак у УСД по становнику, паритет куповне снаге, 2005
Норвешка	0.945	47,557
Словенија	0.884	24,914
Чешка	0.865	21.405
Словачка	0.834	19.998
Пољска	0.813	17,451
Румунија	0.781	11.046
Србија	0.766	10.236

Индекс хуманог развоја узима вредности од 0-0.50 за најмање развијене до 0.80-1 за земље где је најбољи квалитет живота. И ово рангирање показује већ изнету тврдњу да постоји разлика између брже и спорије развијајућих транзиционих земаља али се види и још једна важна чињеница, а то је да у глобалним оквирима све транзиционе земље убрзано хватају прикључак са најразвијенијим земљама у свету. Доказ оваквој тврдњи је да су напредније транзиционе земље по вредности индекса хуманог развоја сврстане у врло напредне, док су друге транзиционе земље узеле вредности индекса које их сврставају у напредне. У тој групи земаља се налази и Србија. Просек овог индекса за све земље је 0.682 а просечан доходак по становнику 10,082.

Независно од замерки које се могу упутити и овом индексу, а које су пре свега методолошке природе и које могу бити увек као субјективна оцена подвргнуте преиспитивању, индекс хуманог развоја је дао велики допринос мерењу привредног развоја на глобалном нивоу и налази се у широкој примени.

Све напред речено било је у служби идентификовања особености привредног развоја па сумирајући наведено можемо рећи да он у себи садржи убрзану индустријализацију, опадање учешћа пољопривреде и то како као удела у друштвеном производу тако и удела у укупно запосленој радној снази, промену у структури трговине, усвајање нових технологија и унапређење улоге знања. Све наведено мора бити подржано од стране институционалне инфраструктуре и то како државе тако и привредних субјеката. Ипак, у сваком процесу привредног развоја постоје и извесна ограничења, било да она утичу на немогућност развоја било да успоравају његов раст који је са расположивим ресурсима објективно могућ. За сваку земљу, а посебно транзициону, од највећег је интереса да идентификује ова ограничења и да путем доношења правовремених и

адекватних мера неутралише њихов негативан утицај на привредни раст. У центру активности борбе против лимитирајућих фактора развоја најзначајнија је улога државе која се огледа, пре свега, у дефинисању основних постулата политичког и економског система, што ће се касније проширити на поједине области или делове система од чијег функционисања највише зависи привредни развој. Неке од тих ограничавајућих фактора није могуће решити на кратак рок, као што је на пример изградња инфраструктуре. Нека од ограничења ће имати негативне економске ефекте, а да се при томе прави узрок налази у другим друштвеним областима или друштвеним особеностима (правном систему, менталитету, наслеђу) као што је, на пример, корупција. На неке од битних фактора привредног развоја није могуће утицати, као што је то расположиви ниво природних богатстава којима земља располаже, или је то могуће делимично на дуги рок какав је случај са унапређењем образовања. Такође, правилно формулисање политика и стратегија развоја се често истиче као важан фактор у његовом стимулисању или дестимулисању, а ради правилног, одмереног и пре свега рационалног одлучивања у којим привредним гранама треба тражити развојне шансе и дугорочно гледано, каква ће перспектива бити за период од пет, десет па и више година. За транзиционе земље ова последња констатација је од великог значаја, јер се у тим системима догодила врло динамична промена привредне структуре са наглашеним приоритетима на приватизацији и страном капиталу. Примера ради, банкарски систем у бившим социјалистичким привредама је могао бити у функцији привредног развоја, али у новим условима то неће бити увек случај. Циљеви приватних банака нису увек комплементарни са циљевима привредног развоја, они су пре свега профитно оријентисани. Такав је случај и са другим облицима финансијског посредовања, па ради његовог успешног стављања у функцију привредног развоја произилази и неопходност адекватног приступа формулисању стратегије привредног развоја, а у томе посебно улоге финансијског сектора.

2.4 Основни макроекономски показатељи изведених реформи

Кад је почињао процес транзиције бивших социјалистичких земаља Европе, економска наука није располагала искуствима која би помогла у обликовању могућих препорука носиоцима економске политике. Како је време одмицало, а искуство земаља у транзицији бивало све веће, стручњаци су се упуштали у прве анализе економских збивања у тим земљама. Досадашње искуство показује да свака земља која је

прихватила тржишну оријентацију као крајњи циљ проживљава специфичан транзициони процес. Транзициона искуства су показала да¹⁴:

1. економије у транзицији имају нека заједничка обележја – снажни економски пад на почетку транзиције, снажни инфлаторни притисци, високи фискални дефицити, банкарске кризе, пораст незапослености, приватизациони модели оптерећени бројним интересним конфликтима,
2. процес изградње тржишне привреде као заједнички циљ, брзина и след мера за остварење тог циља често се разликује по појединим земљама,
3. заустављање или значајније успоравање реформских процеса у неком подручју врло брзо се враћа кроз негативне ефекте на целокупну националну економију.

Прве стручне анализе транзиционих искустава давале су прилично песимистичну слику стања у тим економијама. Реални бруто домаћи производ смањивао се од самог почетка примене „транзиционих мера“, а снажне инфлаторне процесе додатно су подстицали високи фискални дефицити. До смиривања инфлације долази тек увођењем стабилизационих програма, у периоду 1991-1993.године, уз помоћ оштрих мера надзора државних расхода. У тим условима земље „транзициони лидери“ доживљавају осетан економски опоравак, који резултира повећањем БДП једну до две године након предузимања стабилизационих корака. Због специфичности и брзине промена током транзиционог процеса, економске политике земаља у транзицији посебно би требале да воде рачуна о брзини и следу појединих реформских корака, јер је пракса показала да често треба започети с новим пакетом мера и пре него што постану видљиви резултати већ учињених економских потеза. У свим постсоцијалистичким земљама основни транзициони модел је обухватио следеће компоненте (Стаменковић, Савин, 2003; 2): приватизацију предузећа у државној својини, либерализацију цена и напуштање државних субвенција као интегрални део либерализовања домаће трговине, елиминисање баријера за формирање нових приватних предузећа и привредних организација, либерализацију финансијског тржишта, либерализацију спољне трговине, затварање спољнотрговинских организација у државној својини, успостављање ефикасног управљања привредним организацијама, уравнотежење државног буџета повећањем пореза и редуковањем потрошње јавног сектора.

¹⁴шире у: Ђуричин, Д., Транзиција транзициониста у: Политика и слободе, Центар за економска истраживања Института друштвених наука, Београд, 2003, стр.99

У табели 6. приказано је кретање стопа инфлације у изабраним земљама у транзицији и то поређењем кретања ових стопа у прве две године транзиције као и у периоду 2003-2006.године ¹⁵

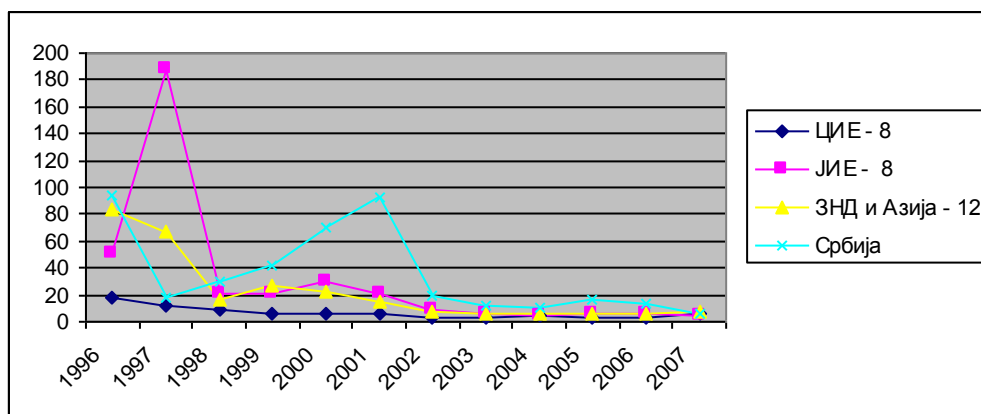
Табела 6. Инфлација у изабраним земљама (1992, 1993. и 2003-2006)

Земља	1992	1993	2003	2004	2005	2006
Чешка	11.1	20.8	0.1	2.8	1.9	2.5
Мађарска	23.0	22.5	4.7	6.8	3.6	3.9
Пољска	43	35.3	0.8	3.5	2.2	1.2
Словачка	10.0	23.2	8.5	7.5	2.5	4.5
Словенија	207.3	32.9	5.6	3.6	2.5	2.5
Хрватска	665.5	1,517.5	1.8	2.1	3.3	3.2
Румунија	210.4	256.1	15.4	12.0	9.5	6.9
Бугарска	82.0	73.0	2.3	6.1	5.0	7.3

Према истом извору, посматрајући представљене податке у годишњем извештају за 2004.г., Бугарска и Румунија су се најдуже суочавале са високом инфлацијом – Бугарска до увођења валутног одбора јула 1997.године, а Румунија (захваљујући непостојању финансијске дисциплине у јавном сектору и одсуству структурних реформи) и даље (Стаменковић, Савин, 2003; 4). Као што се види, новији период, карактеришу ниске и стабилне стопе инфлације, у изабраној групи земаља на нивоу од 2-5%. Од свих земаља у транзицији највишу стопу инфлације је имала бивша СРЈ, у 1992. и 1993.години, затечена међународним санкцијама и ратним окружењем. Већ 1994.године, захваљујући стабилизационим мерама, познатим по тадашњем гувернеру Народне банке Југославије Д.Аврамовићу, стопа инфлације је оборена на свега 3,3%, што је тада представљало најнижи ниво инфлације у односу на све земље у транзицији. Међутим, напуштајући курс рестриктивне монетарне политике, дошло је до депресијације домаће валуте, тако да се бивша СРЈ поново суочила са високом инфлацијом која је трајала све до 2002.године, када су се цене поново стабилизовале, а стопа инфлације се налази на нивоу незнатно вишем од просека земаља у транзицији.¹⁶ На следећем приказу графички је представљено кретање инфлације посматрано по групама земаља у периоду 1996-2007.године.

¹⁵Transition Report 2004, 2008, EBRD, London, 2005, 2009

¹⁶Према: Transition Report 2004, EBRD, London, 2005, стопа инфлације у 2003.г. у СЦГ је износила 11,3% 2004.г 8,5%

Графикон 2. Инфлација у земљама у транзицији 1996-2007, изабране групе земаља

У већини земаља у транзицији сам почетак преласка на тржишне основе привређивања није био нимало безболан јер је транзиција произвела низ неугодних ефеката. Нагомилани фискални проблеми наслеђени из прошлог система и са њима повезани монетарни проблеми, подстакли су снажне инфлаторне процесе. Највишу инфлацију наведене земље доживљавају почетком трансформације привреде, када започиње либерализација у подручју цена и трговине. Већ крајем 1994.године већина земаља успева мерама фискалне стабилизације смањити годишњу стопу инфлације на испод 50%.

Неизбежна последица транзиције било је снажно смањење реалне економске активности, како укупно, тако и по појединим секторима. Економски пад највећим делом је захватио индустријски сектор, наслеђен из пређашњег социјалистичког система. Тај се пад у почетку објашњавао као макроекономски слом индукован падом агрегатног нивоа тражње, који су додатно подстицали оштрије мере фискалне и монетарне политике. Чак се једно време предлагало монетарно попуштање и фискална експанзија како би се зауставио тај пад, без обзира на опасности које носи инфлаторни процес у комбинацији са фискалним дефицитом. Међутим, с временом је постало очигледно да све транзиционе економије доживљавају нагли пад економске активности у првим годинама транзиције, а узроци тог економског слома су претежно структурне природе. У табели 7. приказано је кретање реалног раста друштвеног производа у изабраним, транзиционим земљама и то хронолошки како је то урађено и са стопама инфлације.¹⁷

¹⁷ Transition Report 2004, 2008, EBRD, London, 2005, 2009

Табела 7. Реални раст БДП-а у изабраним земљама (1992, 1993 и 2003-2006)

Земља	1992	1993	2003	2004	2005	2006
Чешка	-0.5	0.1	3.6	4.5	6.3	6.8
Мађарска	-3.1	-0.6	4.2	4.8	4.0	4.1
Пољска	2.6	3.8	10.3	7.3	7.9	7.7
Словачка	-6.7	-3.7	4.8	5.2	6.6	8.5
Словенија	-5.5	1.7	2.8	4.3	4.3	5.9
Бугарска	-7.3	-1.5	5.0	6.6	6.2	6.3
Румунија	-8.8	1.5	5.2	8.5	4.2	7.9
Хрватска	-11.7	-8.0	5.3	4.3	4.3	4.8

До највећег пада активности долази у земљама захваћеним ратом или трговинским ембаргом (у 1992.години у Босни и Херцеговини 80% а у Србији и Црној Гори 27,9%)¹⁸. Напредније транзиционе земље доживеле су у том раздобљу кумулативни пад производње од 32,6% у просеку. Најмањи пад активности почетком транзиције доживљавају транзициони предводиници: Чешка 0,5%, Мађарска 3,1% и Словенија 5,5%, док је Пољска имала раст од 2,6%. Преломном тачком може се сматрати 1993.година, када већина ових земаља доживљава свој најнижи ниво реалне производње и нагли заокрет према горе, након чега остварују своје прве скромније позитивне стопе економског раста. Подаци за период од 2003-2006.године показују да је у свим земљама у транзицији обновљен раст, а да је стопа инфлације била под контролом. У већини тих земаља, цене, спољнотрговинска размена и девизни курс су либерализовани. Земље у транзицији су за само неколико година учиниле промене на којима су индустријске развијене земље радиле у деценијама након Другог светског рата. Ипак, мали број тих земаља, у 2004.години, је достигао или премашио ниво БДП из претранзиционог периода. Према истом извору, уколико се за базну годину узме 1989.година, до 2004.године, ниво БДП су премашиле Чешка - индекс 108, Мађарска - 115, Пољска са индексом 135, Словачка 114, Словенија 120. Остале, у табели наведене земље, нису успеле достићи ниво развоја из претранзиционог периода. Дојучерашње успешне транзиционе земље, због заустављања реформи на неком од сегмената (фискална консолидација, тржиште рада, успоравање приватизације и реформе јавног сектора, успоравање

¹⁸ исто

либерализације и сл), врло брзо су западале у потешкоће које би захватиле читаву привреду. Стога ова искуства говоре да се одгађање или криво усмеравање реформских процеса у неком сегменту економског живота врло брзо враћа као бумеранг према целокупној економији.

Међу институционалним реформама потребним за развој здравих тржишних основа дат је приоритет приватизацији предузећа, укључујући и велике инфраструктурне системе. Али, ова димензија транзиције је од почетка оптерећена бројним проблемима, почевши од конфликтних циљева између различитих интересних група, непроверених техника и модела њеног спровођења, опасности од корупције, све до административне сложености и бројних тржишних и законских препрека. Међутим, чак и уз ове проблеме, бројне су транзиционе земље успешно привеле крају приватизацију мањих предузећа, те поприлично одмакле у реструктурирању и приватизацији јавних предузећа. На тај начин стварају се основе за јак приватни сектор, а у наредној табели дајемо приказ удела БДП приватног сектора у укупној економији¹⁹.

Табела 8. Удео приватног сектора у БДП

Држава	1993	1997	2001	2004
Албанија	49	75	75	75
БиХ	-	-	40	50
Хрватска	30	55	60	60
Македонија	35	50	60	65
СЦГ	-	-	40	50
Словенија	40	50	65	65
Чешка	45	75	80	80
Мађарска	50	75	80	80
Пољска	50	65	75	75

Повећање учешћа приватног сектора у појединим земљама на преко 70%, указује на мале разлике у односу на западне привреде. Међутим, истовремено постоји и разочарење. Кључни сектори привреде бележе пад што са собом неизоставно носи и незапосленост. За већину земаља у транзицији доходак по глави становника је и након периода од једне деценије транзиције остао нижи него што је био на почетку.

¹⁹Преузето из: Стојановић, А., Пореске реформе и транзиција, докторска дисертација, Економски факултет, Београд, 2005, стр.9

Досадашње економске анализе су већ потврдиле постојање високо изражене и позитивне везе између индекса реформи и просечног годишњег раста БДП-а. То значи: што је индекс реформи већи и спровођење тржишних реформи успешније и правовремено, то је стопа економског раста већа. Индексе тржишних реформи по земљама, као показатеље успешности транзиционог прилагођавања редовно објављује Европска банка за обнову и развој. Индекси реформског тока за 27 земаља централне и источне Европе и бившег Совјетског савеза, настају једноставним сабирањем оцена према овим димензијама оцењивања: приватизација предузећа (великих, средњих, малих), реструктурирање предузећа, либерализација цена, трговине и система курсева, спровођење политике конкурентности, реформа банкарског сектора, развој тржишта хартија од вредности и успостављање ефикасног правног оквира. У табели 9. приказана је успешност транзиционог процеса у земљама у транзицији (1997, 2004 и 2008.г.)²⁰

Табела 9. Успешност транзиционог процеса

Земља	Удео приватног сектора у БДП (у %)			Приватизација великих предузећа			Приватизација малих предузећа			Управљање и реструктур.		
	1997	2004	2008	1997	2004	2008	1997	2004	2008	1997	2004	2008
Бугарска	50	75	75	3	4	4	3	4+	4	2+	3-	3-
Хрватска	55	60	70	3	3	3+	4+	4+	4+	3-	3-	3
Чешка	75	80	-	4	4	-	4+	4+	-	3	3+	-
Естонија	70	80	80	4	4	4	4+	4+	4+	3	3+	4-
Мађарска	75	80	80	4	4	4	4+	4+	4+	3	3+	4-
Летонија	60	70	70	3	4-	4-	4	4-	4+	3-	3	3
Литванија	70	75	75	3	4-	4	4	4+	4+	3-	3	3
Пољска	65	75	75	3+	3+	3+	4+	4+	4+	3	3+	4-
Румунија	60	70	70	3-	4-	4-	3	4-	4-	2	2	3-
Русија	70	70	65	3+	3+	3	4	4	4	2	2+	2+
Словачка	75	80	80	4	4	4	4+	4+	4+	3-	3	4-
Словенија	50	65	70	3+	3	3	4+	4+	4+	3-	3	3
Украјина	50	65	65	2+	3	3	3+	4	4	2	2	2

²⁰TransitionReport (2004, 2008),EBRD, London, 2005, 2009

Табела 9. наставак

Земља	Либерализација цена			Трговински и девизни систем			Слобода тржишног такмичења			Банкарске реформе и либерал.кам.ст			Тржиште вред. папира и развој осталих фин.институција		
	1997	2004	2008	1997	2004	2008	1997	2004	2008	1997	2004	2008	1997	2004	2008
Бугарска	3	4+	4+	4	4+	4+	2	4+	3	3-	3-	4-	2	2-	3
Хрватска	3	4+	4	4	4+	4	2	2+	3-	3-	4-	4	2+	2+	3
Чешка	3	4+	-	4+	4+	-	3	3	-	3	4-	-	3	3+	-
Естонија	3	4+	4+	4	4+	4+	3-	3-	4-	3+	4	4	3	3+	4-
Мађарска	3	4+	4+	4+	4+	4+	3	3	3+	4	4	4	3+	4-	4
Летонија	3	4+	4+	4	4+	4+	3-	3-	3	3	4-	4	2+	3	3
Литванија	3	4+	4+	4	4+	4+	2+	3	3+	3	3	4-	2+	3	3+
Пољска	3	4+	4+	4+	4+	4+	3	3	3+	3	3+	4-	3+	4-	4-
Румунија	3	4+	4+	4	4+	4+	2	2+	3-	3-	3	3+	2	2	3
Русија	3	4	4	4	3+	4	2+	2+	2+	2+	2	3-	3	3-	3
Словачка	3	4+	4+	4	4+	4+	3	3	3+	3-	4-	4-	2+	3-	3
Словенија	3	4	4	4+	4+	4	2	3-	3-	3	3+	3+	3	3-	3
Украјина	3	4	4	3	3	4	2	2+	2+	2	2+	3	2	2+	3-

На основу извештаја ЕБРД за наведене године, могуће је врло једноставно оценити досадашњи транзициони напредак појединих земаља.²¹ Евидентно је да се за дати период и даље ниско оцењују напори у процесу „финансијског продубљивања“ односно развоја тржишта финансијских инструмената и небанкарских финансијских институција. У том подручју у већини земаља нема битног помака у односу на 1997. годину, стога је последња просечна оцена из 2004. године и даље на нивоу 2 за све земље али се донекле поправља 2008. године. Релативно успешно спровођење приватизације у земљама, попут Чешке, Пољске, Естоније и Мађарске, утицала је знатно на развој тржишта хартија од вредности у тим земљама, те финансијског система генерално. Напуштање система међугенерациске солидарности и покретање реформе пензијског система у Мађарској и Пољској, свакако је одговарало њиховом даљем финансијском продубљивању и стварању здравих темеља за развој финансијског ситема.

Већина земаља у транзицији је 1997. године, ушла у ново транзиционо раздобље у којем дотадашњи главни циљеви – либерализација и стабилизација уступају место радикалнијим мерама реструктурирања као и напорима за остварење виших стопа раста. Кључни инструменти постају политике структурног прилагођавања и

²¹ Најмања оцена 1 означава минималан напредак у изградњи тржишних услова, а највећа оцена 4+ означава да је достигнут стандард развијених земаља Европе

различите микроекономске политике, док је макроекономским систем у одређеној мери заокружен и потребне су још само мање дораде.

Предводници транзиције су већ тада почели предузимати конкретне кораке за унапређивање политике конкурентности, те убрзали процес приватизације великих предузећа (јавном понудом и директном продајом преосталих државних удела у тим предузећима, аукцијама, и сл), очекујући да ће нова фаза приватизације „деполитизовати“ предузећа и привући бројне домаће и стране инвеститоре. О значају страних директних инвестиција за земље у транзицији није потребно посебно говорити, али за овај део рада веома је битно истаћи да се приливом страних директних инвестиција у конкретну земљу може мерити и успешност транзиционог процеса. Ово пре свега, јер се приливом страних директних инвестиција може видети оцена инвеститора о атрактивности конкретног тржишта. Чешка, Пољска и Мађарска су привукле највећи део страних директних инвестиција. Поређења ради, Чешка је сама у 2002. години привукла страних директних инвестиција у износу од око осам милијарди долара што је скоро једнако укупним страним инвестицијама које су у 2004.години привукле земље које чине заједницу независних држава. Од земаља југоисточне Европе, по приливу страних директних инвестиција истичу се Бугарска (у 2004.год. око 2 млрд долара) и Румунија са око 2,1 млрд. долара у 2004.години²².

Успешност транзиционог процеса се може мерити и конкретним условима пословања који важе у одређеној земљи, а које се односе на услове покретања посла, регистрацију имовине, заштиту инвеститора и друге елементе. За сагледавање могућности пословања у транзиционим земљама послужимо се истраживањем Светске банке која редовно прати кретање појединих индикатора који указују на услове пословања у одређеној земљи (WDI, 2010). Подаци се односе на јун 2009.године.

²²TransitionReport 2004, EBRD, London, 2005

Табела 10. Услови пословања у изабраним земљама у транзицији 2010.године

	Покретање посла		Грађевинске дозволе		Запошљавање	Заштита инвеститора	Затварање посла
	Број процедура	Време дана	Број процедура	Време дана	Ригидност ²³ запошљавања (0-100)	Индекс ²⁴ (0-10)	Време година
Албанија	5	5	24	331	25	8	---
БиХ	12	60	16	255	33	33	3.3
Бугарска	4	18	24	139	19	10	3.3
Хрватска	7	22	14	420	50	1	3.1
Чешка	8	15	36	150	11	2	6.5
Естонија	5	7	14	118	51	8	3.0
Мађарска	4	4	31	204	22	2	2.0
Македон.	4	4	21	146	14	9	2.9
Пољска	15	52	24	203	29	2	5.7
Румунија	6	10	17	243	46	9	3.3
Србија	4	8	16	220	59	6	3.0
Словачка	6	16	13	287	22	3	4.0
Словенија	3	6	14	197	54	3	2.0
Евро зона	6	15	14	225	38	5	1.6

Наведени индикатори указују у којој мери су посматране земље упростиле и олакшале процедуре пословања. Иако се ради само о индикативним показатељима за привлачење инвеститора, они јасно показују да су у већини земаља побољшани услови пословања. Уколико упоредимо податке за транзиционе земље са просеком за земље чланице евро зоне, може се јасно видети да у многим од презентираних параметара нема велике разлике. Изузетак су процедуре за затварање посла које се мере временом које је потребно да би се затворили случајеви банкротства или ликвидације, за шта је потребно једна година и шест месеци у евро зони док у осталим наведеним земљама решавање ових случајева траје знатно дуже, до чак преко 5 година, колико је забележено у Пољској.

²³Напомена: Ригидност запошљавања се мери индексом ригидности који узима вредност од 0 за најмање ригидан до 100 за екстремно ригидан

²⁴Индекс заштите инвеститора показује у којој мери су инвеститори заштићени од објављивања информација у вези власништва или финансијског положаја, индекс узима вредност од 0 за најмању заштиту до 10 за највишу заштиту инвеститора

ДРУГИ ДЕО

БАНКАРСКИ СИСТЕМ У ТРАНЗИЦИЈИ

1. Улога и значај банкарског сектора у земљама у транзицији

Процеси транзиције су подразумевали свеукупну трансформацију привредног и уопште друштвеног система. У таквим условима, изискиване реформе биле су нешто више и захтевније од простог усвајања тржишног начина привређивања, уз све саставне елементе које тај термин носи са собом. Ширина и дубина захтеваних промена у готово сваком сегменту друштва па тиме и у његовом финансијском систему пред креаторе реформи али и стручну јавност доносиле су пуно непознаница. Стога, временска дистанца са које посматрамо процес транзиције може нам дозволити правилан и одмерен увид, уз разуме се изванредан критички осврт на изведене реформе. Процес закључивања, међутим, ипак није једноставан и поред обиља литературе о транзицији али и напретка у статистичком обухвату података који олакшава не само анализу извршених промена у националној економији већ и међународне компарације. Ово ради чињенице да су земље имале различите проблеме у претранзиционом периоду, различите полазне основе па је и редослед и динамика реформи била јединствена за сваку земљу. То свакако не значи да се могу одбацити јединствене дефиниције и захтевани процеси (приватизација, дерегулација, либерализација) већ да више пажње треба обратити како појединим транзиционим земљама тако и свим њеним захтеваним реформама. Тај приступ ће омогућити боље разумевање, а тиме и разјашњавање улоге транзиције у савременом свету.

Сектор финансијских услуга, а посебно сектор банкарства, је био пред изазовом унутрашњих реформи али се истовремено налазио и у односу међузависности са другим реформама, реалног сектора и правног система, пре свега. То је оквир у коме треба посматрати како улогу које је банкарство имало у земљама у транзицији тако и могуће оцене о извршеним реформама. Не мање битан задатак у спровођењу реформи банкарског сектора односио се и на повратак поверења у његове институције, централну банку и пословне банке, обзиром да је велики број транзиционих земаља носио терете наслеђених слабости у монетарном управљању и стабилности али и обезвређивању и тоталном губитку депозита. У таквим условима, пре трансформације у остваривању својих основних функција, прикупљања депозита и кредитирања, било је потребно извршити низ реформи које су предуслов ефикасног функционисања

банкарског система. Дакле, већ при предњој констатацији може се уочити сва сложеност реформи пред којима се нашао банкарски сектор: прво, он је зависио од укупне спремности да се реформе спроведу. друго, неопходан предуслов је стварање макроекономских претпоставки за монетарну и финансијску стабилност (инфлација, девизни курс, равнотежа буџета итд), треће, реформе су захтевале свеж капитал и четврто, не мање битно, од банкарског сектора се очекивало да развијањем својих услуга и привреди и становништву обезбеди бржи привредни раст и развој. Сличан став о врло захтевној улози реформи финансијског сектора налазимо и код бројних домаћих и страних аутора (Ћировић, 2001; Vonin 1996,2008). Тако, примера ради, проф. Ћировић наводи да су „реформе финансијског сектора у транзиционим економијама веома компликоване, јер претпостављају како реформе предузећа на реалном сектору тако и реформисање банака уз стварање нових финансијских институција везаних за тржиште капитала. При томе је реформа финансијског сектора посебно значајна из разлога што он представља – како је формулисао Joseph Stiglitz – мозак целог економског система. Наиме, алокација и мониторинг употребе капитала у реалном сектору – што је у компетенцији финансијског сектора – од кључног је значаја за перформансе укупне економије. Од доброг или лошег функционисања система банкарских институција у врло значајној мери зависи функционисање укупног економског система“ (Ћировић, 2001; 405). Ова констатација професора Ћировића од значаја је за сагледавање ефеката транзиционих реформи. Дакле, у примењеним околностима, улога банкарског сектора се сводила на то да он попут земаља развијене тржишне привреде своје функције врши на најефикаснији могући начин. Земље које су брже спроводиле реформе у банкарском сектору, стварале су услове за бржи привредни раст. Ова улога се није исцрпљивала само на кредитирању најбољих пројеката и развоју нових делатности и програма (по правилу извозно оријентисаних) већ и на прикупљању штедње која је веома важан елемент у стратегијама привредног развоја, јер се ради о средствима која ће преко инвестиција генерисати будући раст.

„Прикупљање штедње становништва је основа за повећање кредитног потенцијала банака с тим да се ови финансијски ресурси претежно преливају у сектор привреде. Алокација капитала преко банкарског система у тржишној економији треба да обезбеди усмеравање финансијских средстава на оне пунктове у систему на којима ће се остварити најповољније економске перформансе. Функција мониторинга (надзора), у смислу благовременог праћења перформанси кредитираних предузећа, неопходна је у тржишној економији како би се у случају потребе предузимали економски притисци

на предузећа у циљу минимизирања неуредног сервисирања финансијских обавеза предузећа према банкама.“ (Ћировић, 2001). Наведене функције нам указују на изузетну повезаност банкарског и реалног сектора, па из досадашњег искуства се може рећи да је успех транзиције у великој мери зависио од успешности реструктурирања оба сектора. Њихове улоге, титулари па и међусобни односи су се мењали али је за раст националне економије успешност оба процеса од несумњиво великог значаја. Постигнути резултати транзиционих реформи нам указују да је банкарски сектор напредовао брже и у већој мери се прилагођавао тржишном начину привређивања. Једино што га можда разликује од банкарских система развијених тржишних привреда је степен страног власништва.²⁵

1.1 Реструктурирање банкарског сектора

Из предње наведеног можемо закључити да реструктурирање банкарског сектора у земљама у транзицији није само по себи циљ нити се може одвојено посматрати од реструктурирања реалног сектора. Ипак, за разлику од њега, процеси реструктурирања банкарског сектора ипак имају своје специфичности.

У домену овог рада се налазе процеси реструктурирања целокупног банкарског сектора али овим процесима су подложне и појединачне банке, не само у транзиционим земљама. „То је уобичајено стање у развоју сваког појединачног банкарског система. Међутим, реструктурирање банкарског система сложенији је и не тако чест процес. Он се предузима из два разлога:

1. услед динамичких и позитивних промена у привредном и банкарском систему (углавном у развијеним тржишним привредама) и
2. услед неефикасности, заосталости и банкротства банака у привредним системима са сличним или истим карактеристикама. То су режими типични за земље у транзицији.

У овом контексту треба правити разлику између реформе банкарског система и реструктурирања банкарског система. Под реформом банкарског система подразумевамо више институционалне и еволутивне промене у оквиру једног привредног система, док се под његовим реструктурирањем сматра коренита и суштинска промена са изразитим нагласком на финансијској и тржишној компоненти које представљају полуге промена. Не треба занемарити да се реструктурирање банака

²⁵О наведеном видети више у: Bonin, J., Banking in Transition Countries, Oxford Handbook of Banking, 2008

често одвија у контексту промена привредног и политичког система“ (Петровић, 1992; 128).²⁶ Спремност и одлучност за правовремено спровођење реформи уз подршку свих актера, политичких посебно, основни су предуслови за спровођење како процеса реструктурирања банкарског сектора тако и реформи уопште.

„Генерални циљ транзиционих економија је да се изгради робустан финансијски систем – пре свега банкарски систем – што је тесно повезано и са напредовањем на плану стварања профитабилних предузећа. Уколико програм стварања профитабилних предузећа – као базе укупног економског и финансијског система – споро напредује, тешко је очекивати брзе процесе реформе банкарског система. Наиме, непрофитабилна предузећа нису у стању да редовно сервисирају своје обавезе према банкама. Тада банке губе кредибилитет на домаћем финансијском тржишту и долази до смањења прилива депозита становништва код банака. У том контексту банке губе способност да у задовољавајућој мери одобравају свеже кредите привреди. Долази до сужавања пропусне моћи банака, тако да је функција финансијског посредовања смањена с тим да то није компензовано повећањем финансијског посредовања преко тржишта капитала.“²⁷

Према професору Ћировићу програм оперативне реконцептуализације банкарског система у транзиционим економијама садржи следеће основне елементе. То су:

- а) својинска трансформација банака и политика конкуренције
- б) рекапитализација банака
- б) редефинисање пословних стратегија банака

а) трансформација банкарског система састоји се из два повезана процеса. (1) власничке трансформације постојећих државних (јавних) банака и (2) уласка у систем нових приватних банака и то посебно страних банака. Власничка трансформација у реалном сектору економије треба да креира модел предузећа које је витално заинтересовано за постизање довољно високих стопа профитабилности. У том смислу тежи се стварању таквог власничког језгра у којем доминантну позицију имају стратешки инвеститори.

²⁶ О теоријским аспектима реструктурирања видети више у: Петровић М., Финансијско реструктурирање банака (са посебним освртом на Југославију, 1989-јун 1991.године), радови и методолошки материјали, Народна банка Србије, децембар 1992

²⁷ Према: Ћировић М, Тенденције у европском банкарству и могућност домаћих банака, предавање одржано 24. априла 2001.године на Коларчевом народном универзитету у Београду, Југословенско банкарство, мај 2001.године.

Интерес страних банака да у разним облицима буду инволвиране у домаћу транзициону економију састоје се пре свега у освајању дела домаћег банкарског тржишта, што у принципу позитивно утиче на стварање додатних профита за стране банке. Ове банке подижу технолошке и пословне стандарде банкарства у домаћим економијама, што делује подстицајно и на домаће банке које су и даље у власништву државе или разних домаћих инвеститора. Укључивање страних банака у домаће економије доприноси јачању спољнотрговинских токова посебно са оном земљом у којој је банка базирана али и са осталим земљама имајући у виду процесе глобализације. Такође, присуство страних банака позитивно делује на токове страних директних инвестиција између компанија у реалном сектору економије. Међутим, улазак страних банака има и своју цену. Запажено је да стране банке преузимају најпрофитабилније домаће компаније или чак привредне гране, док домаће банке остају са мање профитабилним и више ризичним клијентима. На краћи рок је врло вероватно да стране банке могу да чак погоршају перформансе домаћих банака све док ове не спроведу значајне мере на плану свог репозиционирања у смислу промене пословне стратегије и избора адекватног менаџмента. Међутим, после извесног времена, пошто су домаће банке извршиле прилагођавање новим условима конкуренције на банкарском тржишту, очекује се да боље перформансе страних банака делују и на банке у домаћем власништву у виду побољшавања ефикасности и профитабилности пословања.

б) рекапитализација банака – Један од најкрупнијих проблема у процесима реформи банкарских система у транзиционим економијама састоји се у рекапитализацији банака. Ради се о проблему неперформансних зајмова који су у периоду транзиције достигли тако велике износе, да их банке из сопственог капитала и резерви не могу покрити. Неперформансни зајмови су углавном настали услед тога што су, пре преласка на економске реформе, постојала мека финансијска ограничења у погледу сервисирања кредитних обавеза предузећа. Банкарски зајмови имали су карактер меких кредита у смислу ниских каматних стопа у реалном изразу као и притиска на државне банке да прихватају пролонгирање дугова предузећа. При томе су висока инфлација и повремене девалвације националних валута смањивале реалну вредност дугова предузећа у домаћој валути. Уколико је и постојао закон о банкротству, банке нису користиле одредбе овог закона и то не само због притиска државе него и из сопствених интереса. Наиме, стечај предузећа би значио да банке морају да отпишу ненеплативе зајмове, чији је износ био већи од капитала банке заједно са резервама. Стога су банке

радије држале неперформансне зајмове у својим билансима, уз пролонгацију плаћања главнице и капитализацију доспелих камата.

в) под претпоставком да су банкарски системи у транзиционим економијама у довољној мери рекапитализовани, неопходно је да банке успоставе што здравије тржишне критеријуме за кредитне пласмане како не би дошло до поновног стварања неперформансних актива. Тај кључни задатак није лако остварити, јер транзиција на тржишну привреду захтева дубоке промене у стратегијама и понашањима како предузећа тако и банака. Привреди су објективно потребна знатно већа средства за фиксне инвестиције и за обртни капитал него што су присутна на домаћем тржишту, чак и уз знатан прилив страног капитала. У таквој констелацији је битно да банке брзо усвајају тржишне критеријуме пословања, чак и брже од предузећа. На тој основи би банке биле у стању да перманентно недовољна средства за фиксне инвестиције и обртни капитал улажу у она предузећа и оне програме у којима се очекују најбоље финансијске и економске перформансе, па самим тим и задовољавајућа вероватноћа у погледу повраћаја тих средстава и њиховог рециклирања.²⁸

Реструктурирање банака зависи од конкретног стања у датим земљама: правног и институционалног оквира, социјалне и културне традиције, облика власништва и других елемената, а рад на реконструисању банака подразумева седам фаза: утврђивање стања у којем се банка налази, промена правила игре, хируршки подухвати, одређивање судбине банке, распоређивање дефицита и губитака банака, финансијско реконструисање банака - рекапитализација и промена менаџмента банке. Први корак утврђује се од стране познатих ревизорских кућа, други корак је анализа пропуста правне регулативе и контроле банака и рад на новој регулативи, хируршки захват служи да се очисти биланс банке од контаминиране активе тј. кредита који се не отплаћују. То се ради тако што се таква актива пребацује на једну, често ад хок формирану институцију. Судбину банке треба одредити у смислу да ли ће бити ликвидирана, фузионисана са неком јачом банком или наставити самостално пословање. Распоређивање дефицита и губитака значи да акционари треба да прихвате терет губитака у виду мањих дивиденди и рекапитализације банке, док депоненти треба да буду заштићени. Шести корак је директно убризгавање капитала у банку. Таква мера често има фискалну димензију јер се добар део капитала обезбеђује из

²⁸О теоријским елементима реструктурирања банкарства у транзиционим економијама видети више у: Ћировић М., Банкарство, Bridge Company, Београд, 2001

буџета. Промена менаџмента банке је логичан седми корак али можда и најтежи јер новог кадра мањка (Петровић, 1992).

1.2 Суштина финансијске (банкарске) транзиције

Суштина финансијске односно банкарске транзиције произилази из општег концепта транзиционих реформи. Како је транзиција већ идентификована као јединствен процес то се и промене како друштвеног тако и економског система први пут јављају у економској теорији и пракси. То даље значи да су и промене финансијског односно банкарског система морале бити одраз свеукупних реформи. Суштински се процес реформи у банкарском сектору изводи из промена које су настале у политичком систему, којим се укида монопол државне својине у финансијској сфери. На овај начин долази не само до прерасподеле финансијске моћи у оквиру финансијских институција (стarih и нових), већ и до промене циљева, инструмената и мотива, који настају услед тих промена, као и до укидања политичког утицаја у финансијској сфери. Ово последње је нарочито било упитно јер почетак финансијске транзиције карактерише велики удео државних банака који имају већ развијене односе на предузећима, која још увек нису прошла кроз процес промене власничке структуре. У тој релацији није се могло очекивати спровођење адекватних транзиционих стратегија. Затим, реформе у финансијском сектору нису могле бити спроведене изоловано већ у координацији са другим елементима економске политике (девизног система, пореског система, монетарне политике, политике девизног курса). Али најбитније за успех финансијске транзиције је да реформе буду потпуне а не делимичне и да се обезбеди неопходна политичка подршка за њихов успех. И у литератури се наводи да постоји политичка цена коју треба платити за реформу банкарског система и да је из искуства познато да су најуспешније оне реформе које се врше упоредо са променама политичког режима (Петровић, 1992).

Финансијска транзиција је била у директној вези са транзицијом реалног сектора. Од изабране стратегије финансијске транзиције касније је у великој мери било одређено и понашање и резултати сектора предузећа. У литератури се наводи да су се пред транзиционе земље поставиле две могућности: изградња банкарског финансијског система и изградња тржишног финансијског система („bank-based“ и „market-based“). Разлике се односе на то да тржишно оријентисан финансијски систем прави јасну разлику на функције комерцијалних и инвестиционих банака. Банкарски финансијски систем не искључује тржиште капитала али се тежиште помера ка универзалним

банкама које обављају краткорочно и дугорочно кредитирање привреде (Крстић, Маринковић: 2002). Избор између ове две алтернативе у великој мери је касније утицао како на ефикасност самог финансијског односно банкарског сектора тако и на вршење функције финансијског посредовања.

Значајну препреку за покушај дефинисања и обухватања свих елемената финансијске транзиције чини не само однос реформи финансијског сектора са укупним реформама, већ и са ефикасним спровођењем других елемената реформи (регулативе, правног система, заштите кредитора, реформе предузећа итд), што налазимо и у веома бројној литератури. Ипак, како је неопходно дефинисати реформе финансијског сектора може се рећи да оне садрже пет међусобно повезаних компоненти: 1) дерегулацију, стварање климе конкуренције између финансијских институција и профитну оријентацију финансијских институција, 2) примену нових финансијских инструмената и рад на портфолио структури биланса, 3) успостављање тржишта новца и капитала, 4) вођење политике реалних каматних стопа и 5) плурализам својине (Петровић, 2002).

Други домаћи извори напомињу да стратегија финансијске транзиције треба да обухвати:²⁹

- реформу постојећих финансијских институција, која укључује власничко реструктурирање, санирање и ликвидацију
- оснивање нових финансијских институција, како банкарских тако и небанкарских и
- подстицање тржишта капитала

Из досадашњег искуства и сазнања о спроведеним реформама у финансијском сектору, може се закључити да су успешно спроведене прве две стратегије али не у довољној мери и трећа која се односи на развој финансијских тржишта. Ово даље имплицира на закључак да у стратегијама транзиционих реформи финансијског сектора банке доминирају у финансијском систему не само у односу на институције тржишта новца и капитала већ и оснивања небанкарских финансијских институција (осигурање, лизинг, микрофинансијске институције итд). Додуше, потребно је истаћи да су у изградњи финансијске инфраструктуре своје место нашли и други финансијских посредници али је њихов значај и улога у финансијском сектору готово занемарљива. Развијен систем финансијског посредовања у великој мери утиче на ефикасност пружања услуга и диверсификацију могућности које стоје на располагању како предузећима тако и

²⁹Крстић, Б., Маринковић, С., Транзиција финансијског система ка афирмацији контролне улоге банака у реалном сектору, Југословенско банкарство 9-10/2002, Удружење банака Југославије, Београд, стр.3-18

грађанима. Банкарски систем транзиционих земаља је успешно реформисан и већ након деценије реформи он пружа готово исте могућности као и банкарски системи развијених земаља. То није случај и са другим облицима финансијског посредовања, што чини да недовољно развијена финансијска структура има негативне импликације и на економски раст у транзиционим условима.

1.3 Власничка структура и ефекат на политику конкуренције

Својинска трансформација банака и политика конкуренције, како је то дефинисао проф. Ђировић, представљају најважније елементе концепта трансформације банака у транзицији. Ради се о два међусобно условљена процеса која су имала различиту динамику у различитим периодима транзиције. Своју важност промена власничке структуре изражава и у томе што банкарски систем представља огроман део укупног финансијског система па су власничке промене банкарског система истовремено и власничке промене финансијског система као целине (Маринковић, 2011). Власничка структура се посматра и као важан елемент ефикасности (Bonin, 2005), па је у програмима трансформације банкарског сектора било неопходно спровести такве стратегије које ће обезбедити већу конкуренцију и ефикасност банкарског сектора. Ипак, истине ради, мора се подвући и чињеница да конкуренција сама по себи не гарантује већу ефикасност (Маринковић, 2007), за то је ипак потребан шири реформски замах, не само у банкарском сектору, него пре свега у правном односно регулаторном оквиру. Конкуренција у банкарском сектору је од велике важности и за макроекономску стабилност јер води ефикасној алокацији ресурса (Bonin, 1998).

Транзиционе земље су примениле различите стратегије у погледу либерализације и дерегулације банкарског тржишта али је доминантан био улазак страних банака из земаља западне Европе, било путем куповине неке од постојећих банака, било путем добијања лиценце и оснивања потпуно нове банке. Већ до 2003. године стране банке су поседовале између 60-80% учешћа на тржишту банкарских производа земаља у транзицији при чему се број банака временом смањивао, а у томе посебно оних у којима је држава имала неки облик учешћа у власништву. Највећи инвеститори у банкарске системе транзиционих земаља, поменуто је већ, долазе из земаља развијене Европе, а многобројни су разлози оваквог њиховог интересовања. Један од најважнијих разлога је свакако мотив за ширењем пословања, посебно што се ради о земљама које су географски блиске и са којима већ

постоји изванредан степен трговинске и финансијске сарадње. Доказано је у литератури да су стране банке профитабилније од домаћих банака у транзиционим земљама, што није случај и са развијеним земљама, где стране банке имају мању профитабилност од домаћих банака (Claessens 2001, Bonin 1998, Demirguc-Kunt 2004) што говори о доброј оријентацији и пословној стратегији банака које су ушле на банкарско тржиште транзиционих земаља. Посебну моћ зарађивања стране банке стичу на почетку процеса приватизације, односно у фази док се тај процес још није заокружио и обликовао у мери какав је данас. Време уласка на поједина тржишта је било од изузетне важности за заузимање позиција, да би временом услед веће конкуренције моћ зарађивања имала тенденцију приближавања условима какви важе у њиховим матичним земљама. Даље и додатно на ове мотиве треба додати и аспирације свих земаља да се прикључе Европској унији у томе њихове напоре да своју регулативу и финансијску инфраструктуру учине једнаком већ прихваћеним стандардима пословања у најразвијеним земљама ЕУ. То је све деловало подстицајно за улазак страних банака на тржишта транзиционих земаља.

Дакле, већ из наведеног произилази да су главни учесници у власничкој трансформацији биле банке из развијених земаља Европе као и који су основни критеријуми којима су они вођени. Да би се детаљније анализирао утицај промене власничке структуре на већу конкуренцију у банкарском сектору, потребно је скренути пажњу на до сада објављене радове и резултате до којих су дошли истраживачи из ове области. Са једне стране, постоји схватање да приватизација банкарског сектора повећава степен конкуренције и да подиже његов квалитет (Clarke и други, 2005). Овој тези у прилог иде да независно од начина уласка на тржиште, стране банке доносе свеж капитал, нове банкарске технологије, нове методе процене ризика као и да захтевају изградњу и других елемената инфраструктуре банкарског система (кредитни бирои на пример), што све у свему утиче на драстичну промену у начину функционисања банкарског сектора. Са друге стране, опоненти овакве тврдње указују да превелико учешће страних банака у домаћем банкарском систему сасвим сигурно доводи до губитка не само финансијског суверенитета већ и могућности да се преко банкарског сектора значајније делује на подстицање привредног раста (Stiglitz, 2002). Наиме, присталице опрезног или конзервативног приступа либерализацији банкарског сектора указују да стране банке у времену кризе могу преоријентисати своје пословање ка матици, као и да обзиром да су вођени искључиво профитним интересима, не придају превише пажње доприносу економском развоју.

Што се тиче начина уласка страних банака на тржишта транзиционих земаља, неки домаћи аутори указују на: а) екстерну и интерну приватизацију, б) улогу страног капитала, в) стратешко партнерство (Маринковић, 2011). Исти извор наводи да је поређењем перформанси пре и након извршене приватизације уочен јасан тренд унапређења пословних перформанси процењених по групи индикатора који указују на профитабилност и солвентност.³⁰ И неки други радови такође указују на позитивне ефекте након извршене приватизације, а посебно ако се пажња фокусира на стварање услова за конкуренцију, истиче се да је битан не толико број банака сам по себи већ да на тржишту постоје такве банке и такви услови који стварају основе за конкуренцију банака на тржишту која ће водити бољем пружању услуга, већој доступности кредита и нижим трошковима позајмљивања (Bonin, 1998). Ово се посебно односи на сектор малих и средњих предузећа који након реструктурирања и приватизације у реалном сектору треба да понесе главни терет будућег привредног развоја. При томе, прави се разлика између начина уласка на тржиште, па отуда и инсистирање на државним стратегијама, од којих је касније зависила и ефикасност целог сектора али и преосталих домаћих банака. У литератури је доказано да улазак страних банака има позитивне ефекте на домаће тржиште али да тај ефекат понајвише зависи од развијености економског и банкарског система земље домаћина (Uibourin, 2004). Односно, на вишем нивоу економског развоја стране банке имају мање значајне ефекте на профитабилност домаћих банака, а важи и супротно (Hermes, Lesink, 2003). Исти аутори су на узорку од 940 банака из 48 земаља у периоду 1990-1996.године, доказали да конкуренција утиче на снижавање каматне марже, па ће се приходи од камата смањивати временом, а на значају ће добијати други, односно остали приходи банака. Други аутори, који су у фокусу истраживања имали утицај конкуренције на кретање каматних стопа (Claeys, Hainz, 2006) су доказали да се каматне стопе снижавају након уласка страних банака, диференцирајући при томе улазак преко куповине домаће банке или улазак као гринфилд инвестиције. Осим утицаја на кретање каматних стопа, улазак страних банака утиче и на перформансе у пословању домаћих банака. Наиме, исти извор је на узорку од 10 земаља источне Европе, посматрајући период 1995-2003.године, доказао да ће домаће тржиште имати користи од уласка страних банака које се огледају, пре свега, у снижавању каматних стопа на кредите и привреди и

³⁰О резултатима анализе видети више у: Маринковић, С., Љумовић И., Ефекти власничке трансформације банкарског сектора Србије – теоријска и емпиријска анализа, Теме 1-2011, Економски факултет Ниш

становништву, али да оне истовремено представљају и опасност за домаће банке. Наиме, стране банке су у прилици да због репутације и услова које могу понудити, придобију добре и поуздане клијенте, док ће проблематични пласмани остати у домаћим банкама. Овде свакако није без основа и теза да стране банке стављају своје ресурсе у функцију, између осталог, и фирмама из своје матичне земље, које прате на већем броју тржишта. Овај ефекат произилази из процеса глобализације где и предузећа и банке, интернационализују своје пословање у великом броју земаља. Отуда су и слабе шансе да домаће банке могу придобити неке од ових великих и значајних клијената. Предност домаћих банака се огледа у томе да боље познају клијенте док је главна предност страних банака да поседују технике и алате боље процене кредитне способности (Claeys, Hainz, 2006), што посебно важи за нове клијенте, који могу добити боље услове кредитирања. Исто тако, банка која улази као гринфилд инвестиција има предност у томе што почиње од почетка, може да се профилише и заузме позицију на тржишту, нема потешкоћа са проблематичним клијентима, омогућава лакше праћење и анализу пословања. Поменути аутори у својој анализи износе и доказују став да ће ове банке бити у прилици да понуде ниже каматне стопе у поређењу са банком која је ушла на тржиште преузимањем домаће банке. Иако све претходно изнете анализе недвосмислено потврђују позитивну везу између власничког реструктурирања и конкуренције у банкарском сектору у транзиционим земљама, ипак је потребно напоменути да су све оне засноване на доста ограниченом узорку, па се и предњи ефекти могу посматрати само као краткорочни. За дубље закључивање осим дуже временске серије неопходно је својеврсно тестирање понашања страних банака у условима економске и финансијске кризе из 2008. године. Услови кризе су показали да су стране банке осетљивије на промене у макроекономском окружењу што се одмах одражава и на понуду кредита и обим послова које имају, а тиме и на конкуренцију у банкарском сектору. Да ли се у таквим привредним условима терет кризе може поделити између страних и преосталих домаћих банака? Да ли су такви услови прилика за нову поделу снага унутар сектора којим би се на новим основама реафирмисала улога домаћих банака и можда најважније питање да ли је финансијска криза наметнула и потребу преиспитивања стратегија уласка страних банака и олаког препуштања сувише великог дела банкарског тржишта страним банкама? Ова, али и многа друга питања у блиској су вези са доприносом који стране банке имају на стабилност не само банкарског већ и укупног економског система. Обзиром да су ти процеси још увек у току, биће потребан

одређени временски период да економска наука пружи одговор и на њих али и на многа друга питања која ће се несумњиво у међувремену појавити.

1.4. Концентрација и конкуренција као елементи тржишне структуре

Сва напред изнета мишљења и ставови по питању ефеката власничке структуре на политику конкуренције могу се сублимирати кроз неколико основних карактеристика: прво, истакнуто је да конкуренција у банкарском сектору доприноси ефикасној алокацији ресурса, друго, да је процес приватизације утицао на повећање конкуренције у банкарским системима земаља у транзицији и водио снижавању каматних стопа, и треће, да се временом услед конкуренције смањује приход од камата, а повећавају других приходи банака. Упркос постојању и супротних мишљења, у литератури ипак преовладава став о позитивној вези између власничког реструктурирања и конкуренције у банкарском сектору. Међутим, иако се горе поменути аргументи са поузданошћу могу прихватити ипак се у анализи ефеката извршених реформи мора узети у обзир да конкуренција може бити и ограничавајући фактор развоја банкарског сектора али и његове стабилности. Овај ефекат је нарочито изражен у време економске и финансијске кризе. Наиме, у литератури постоје мишљења да превише конкуренције може водити појави кризе јер се под утицајем све већег броја банака врши притисак на снижавање каматних стопа и релаксацију кредитних захтева. Као један од примера се често наводи и криза суб прајм кредита у САД. На тај начин конкуренција негативно утиче на стабилност банкарског сектора и на могуће изазивање системске кризе.

Конкуренција у банкарском сектору не мора нужно да значи и да су банке ефикасне. Већа конкуренција може утицати да банке све више улажу у развој нових производа, развој пословне мреже, а да су, са друге стране, принуђене да стално снижавају каматне стопе. Овај процес можемо посматрати двојачко. Прво, банке које нису у стању да издрже овај притисак могу бити имати већу склоност ризику, а тиме и угрозити и стабилност банкарског сектора. Појава кризе у једној банци водиће и системским ризицима по цео сектор. У томе је знатна специфичност банкарског сектора у односу на друге секторе економије. Ради тога, банке су изложене знатно већим захтевима у погледу капитала, обавезних резерви, осигурања депозита, захтева за ликвидношћу итд. Друго, већа конкуренција може водити процесима даље консолидације (спајањима, припајањима) банкарског сектора што ће утицати и на већу концентрацију у оквиру сектора.

На тај начин, као важни елементи тржишне структуре, не само у транзиционим земљама, се истичу управо процеси конкуренције и концентрације. Они у основи представљају два различита и одвојена концепта и о њиховој улози и утицају на стабилност банкарског сектора постоје различита мишљења. Они произилазе пре свега због недовољног познавања њиховог међусобног односа али и због постојања врло диференцираних структура банкарских и финансијских система. У основи, резултати анализа из ове области се слажу у томе да већи ниво концентрације не мора нужно водити мањој конкуренцији и да, што је резултат теоријских налаза новијег датума, осим конкуренције и концентрације као важни елементи у стварању тржишне структуре учествују и институционални оквир, регулаторни оквир, стратегије уласка и изласка са тржишта и низ других фактора.

Конкуренција и концентрација у банкарском сектору се мери преко већег броја општеприхваћених индикатора од којих су најпознатији: Индекс концентрације, Herfindahl-Hirschman-ов индекс, Lorenz-ова крива и Гини коефицијент. Иако сваки од ових индикатора може бити равноправно узет у обзир, широко је прихваћено да се мерење концентрације у банкарском сектору мери преко прва два наведена индикатора, индекса концентрације и Херфиндал-Хиршмановог индекса, па ћемо њима обратити посебну пажњу.

Концентрација у банкарском сектору нам показује колики је обим активе, кредита или депозита сконцентрисан на мањи број банака. За потребе сагледавања концентрације у банкарским секторима како Европске уније тако и транзиционих земаља користићемо узорак од пет банака које имају највеће учешће у активи банкарског сектора. Овај индикатор, међутим, не показује дисперзију учешћа појединих банака у оквиру посматраног узорка, што се сматра и његовим основним недостатком. Херфиндал-Хиршманов индекс отклања овај недостатак и при томе у анализу укључује све банке. Он се изражава као збир квадрата појединачног тржишног учешћа.

У наредном прегледу, ради компаративне анализе, даје се преглед кретања ових индикатора у већем броју земаља. Индекс концентрације активе је приказан у процентима и то за пет највећих банака.

Табела 11. Показатељи концентрације у банкарском сектору (изабране земље)³¹

	Херфиндал-Хиршманов индекс					Индекс концентрације				
	2007	2008	2009	2010	2011	2007	2008	2009	2010	2011
Белгија	2,079	1,881	1,622	1,423	1,294	83,4	80,8	77,1	74,9	70,8
Немачка	183	191	206	298	317	22,0	22,7	25,0	32,6	33,5
Француска	679	681	605	610	601	51,8	51,2	47,2	47,4	48,3
Луксембург	316	309	310	343	346	30,6	29,7	29,3	31,1	31,2
Холандија	1,928	2,168	2,032	2,052	2,061	86,3	86,8	85,0	84,4	83,6
Аустрија	527	454	414	383	423	42,8	39,0	37,2	35,9	30,4
Велика Британија	509	370	360	424	523	43,5	35,3	34,1	39,8	44,1
Бугарска	833	834	846	789	766	56,7	57,3	58,3	55,2	52,6
Чешка	1,100	1,014	1,032	1,045	1,014	65,7	62,1	62,4	62,5	61,8
Мађарска	840	819	864	828	849	54,1	54,4	55,2	54,6	54,6
Пољска	640	562	574	559	563	46,6	44,2	43,9	43,4	43,7
Румунија	1,041	922	857	871	878	56,3	54,0	52,4	52,7	54,6
Словенија	1,282	1,268	1,256	1,160	1,142	59,5	59,1	59,7	59,3	59,3

Приказ кретања два посматрана индекса на узорку од тринаест земаља Европе, које условно можемо поделити на прву групу развијених земаља и другу групу транзиционих земаља које су се прикључиле Европској унији након 2004.године, показује да се банкарски сектори у погледу концентрације разликују у знатној мери. То је последица, између осталог, и њихових различитих финансијских структура. Посебно ваља запазити кретање Херфиндал-Хиршмановог индекса. Уобичајено је да се показатељ до 1000 узима као одсуство концентрације у сектору, вредност између 1000 и 1800 показује постојање умерене концентрације, а вредност преко 1800 на постојање изражене концентрације. Имајући ово у виду, изражена концентрација у посматраном узорку развијених земаља постоји једино у Холандији у целом посматраном периоду и у Белгији 2007-2008.године, док већи број земаља показује одсуство концентрације (Немачка, Луксембург, Аустрија, Велика Британија). Такође, концентрација активе пет највећих банака показује знатне разлике. Тако, на пример пет највећих банака поседује између 22% активе, колико је забележено 2007.године у Немачкој до преко 80% колико је забележено у Холандији. Предња табела показује још једну важну карактеристику, а

³¹ Извор: Европска Централна банка, Структурни индикатори за 2011.годину, доступно на: http://www.ecb.int/stats/pdf/121030_ssi_table.pdf?36777cf8f78d24035a7890532a2359ad

то је да у посматраном временском оквиру, који обухвата и предкризни и посткризни период долази углавном до смањивања концентрације, мерено учешћем пет највећих банака у активи сектора, са незнатним одступањима. Према неким теоријским налазима сматра се да је концентрација банкарског сектора негативно корелисана са финансијском кризом, односно већи степен концентрације ће омогућити лакши отпор у времену кризе (ОЕЦД, 2010; Beck, Demirguc-Kunt, Levine; 2006). Ово показује и горе поменути узорак али и искуства неких других земаља које такође нису биле изложене негативним ефектима финансијске и банкарске кризе (Канада, Аустралија). Наравно, осим финансијске структуре на резултате битно утичу и многи други фактори, као што су извори финансирања или већ поменути регулаторни и институционални оквир. Тако ће, примера ради, за стабилност банкарског сектора позитиван утицај имати домаћа штедња, док ће успоставом кредитних бироа бити повећан приступ финансијама, смањена изложеност ризику, омогућено смањивање улазних баријера, што ће, такође, позитивно утицати на стабилност банкарског сектора.

Када су у питању транзиционе земље, које су се прикључиле Европској унији након 2004.године, може се закључити да се њихови банкарски системи одликују одсуством концентрације или тек умереним нивоом концентрације. Таква је ситуација и у Србији што се приказује у следећој табели.³² Индекс концентрације је приказан у процентима и односи се на учешће пет највећих банака у активи сектора.

Табела 12. Показатељи концентрације у укупној активи банкарског сектора Србије (2007-2011.г.).

	2007	2008	2009	2010	2011
Херфиндал-Хиршманов индекс	606	629	636	629	660
Индекс концентрације (у %)	45,9	46,2	46,0	45,0	47,0

Наведени подаци за Републику Србију показују да је ниво концентрације, мерен Херфиндал-Хиршмановим индексом и индексом концентрације (за пет највећих банака) показао одсуство концентрације у погледу укупне aktive банкарског сектора као и да је тај резултат на нивоу земаља које су исказале најнижи ниво концентрације, како развијених, тако и земаља у транзицији.³³ Ради допунске анализе, било би

³² Извор: НБС, Квартални извештаји за банкарски сектор, стање на 31.12. изабране године

³³ До сличних резултата дошло се и у другим истраживањима концентрације банкарског сектора Србије, о томе видети више у: Маринковић, С, 2007, Стање и динамика степена концентрације у банкарском сектору Србије, Теме бр.2/2007, Економски факултет Ниш

целисходно размотрити концентрацију и код других варијабли сектора, а пре свега укупних кредита и укупних депозита, што се даје у наредном приказу.

Табела 13. Показатељи концентрације (изабране варијабле) у банкарском сектору Србије 2010-2012 (Индекс концентрације приказан у %) ³⁴

	Индекс концентрације						ХХИ		
	Првих 5 банака			Првих 10 банака			2010	2011	2012
	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Укупни кредити	45	50	50	70	72	72	649	722	693
Кредити становништву	46	46	47	76	75	75	687	684	686
Укупни депозити	50	48	49	72	72	73	720	714	741
Депозити становништва	54	53	54	77	77	77	796	799	815
Укупни приходи	48	52	52	71	72	75	679	721	809
Приходи од камата	44	45	46	68	68	71	620	640	668
Приходи од накнада	52	51	53	72	73	75	739	722	743

И показатељи концентрације у банкарском сектору за изабране варијабле потврђују већ изнету тврдњу на примеру укупне активе, односно, концентрација код кредита, депозита и прихода за првих пет банака је на нивоу од око 50%, за првих десет банака на нивоу од око 70%, док Херфиндал-Хиршманов индекс, такође, показује одсуство концентрације, са тек незнатним разликама у посматраним категоријама. Подаци из табеле не указују на то да је у посматраном периоду дошло до значајнијих промена у концентрацији, посматрајући како активу банкарског сектора, тако и изабране варијабле. Нешто другачији резултати би се добили за друге земље из окружења, где постоји знатно већи ниво концентрације. Тако примера ради, концентрација мерена учешћем највећих пет банака у активи банкарског сектора у Хрватској износи 75,1%, док учешће првих десет банака износи 92,4%. Херфиндал-Хиршманов индекс за активу износи 1417, за кредите 1437, а за депозите 1434, чиме се у банкарском сектору те земље може установити умерена концентрација, али треба приметити да учешће десет највећих банака износи 92,4% активе укупног сектора, за разлику од Србије, где је тај

³⁴ Извор: НБС, Квартални извештаји за банкарски сектор са стањем на 31.12; подаци за 2012.годину приказани са стањем на 30.09.

показатељ на нивоу од 72%, и Босне и Херцеговине – 76,6%.³⁵ Концентрација банкарског сектора у Црној Гори, мерена учешћем у активи три и пет највећих банака показује резултате сличније Хрватској него Србији и Босни и Херцеговини, па је тако учешће три највеће банке у укупној активи сектора на нивоу од 54%, а учешће пет највећих банака 73,8%. Слично је и код кредита, где је концентрација мерена учешћем пет највећих банака износила 74,2%, и депозита 78,7%.

Уз сва ограничења која се могу упутити и напред коришћеним индикаторима, ипак је њихова употреба широко прихваћена у анализама из ове области. Међутим, за детаљније исказивање степене концентрације потребно је извршити испитивање и утицаја других фактора, од којих су неки већ наведени. Ово посебно важи за земље у транзицији јер су оне процесом реструктурирања успоставиле различите модалитете финансијске и тржишне структуре. Ради тога и за њих се не могу извући генерални закључци, као што то важи и за студије на које је већ указано. Посебно јер је у тим земљама врло брзо након процеса отпочињања реформи дошло до убрзане приватизације и уласка страних банака, што се у литератури често оцењује као значајан допринос стабилности банкарског сектора. Услови кризе су наметнули не само питање улоге страних банака за стабилност банкарског сектора и привредни развој уопште, већ и разматрање другачијих модалитета успостављене финансијске структуре и улоге државе у банкарском и финансијском сектору, и то не само у функцији регулатора.

1.5 Банкарске и финансијске кризе

Због значаја које финансијско посредовање има за функционисање сваког економског система, банкарским кризама било системским било на нивоу појединачне банке се увек приступа са посебном пажњом. Упркос томе што се о кризама финансијског система доста зна, у литератури не постоји јединствена дефиниција ове појаве понајвише због различитих временских оквира у којима се јављала, узрока настанка, последица, примењених мера за спречавање кризе и тако даље. Па и већ из самог наслова произилази да се ради о два одвојена процеса иако се суштински криза може посматрати само као банкарска. И велики број врло истакнутих аутора из ове области не прави разлику између финансијске и банкарске кризе (Mishkin, 2004), што

³⁵ Извор: Извештаји о стању у банкарском сектору изабраних земаља, подаци за Хрватску приказани за јун 2012. године, за Босну и Херцеговину – 31.12.2011., за Србију – 30.09.2012., за Црну Гору Извештај главног економисте Централне банке за 2011. годину

се из до сада познатих сазнања о кризама финансијског система може прихватити као поуздано мишљење. Истине ради, заговорници одвојеног посматрања банкарске и финансијске кризе истичу да је финансијска криза знатно шири појам и дефинишу је као „оштро, кратко и ултрациклично погоршање свих или већине параметара као што су каматне стопе, цене деоница, цене некретнина што ће неминовно водити ка несолвентности и стечају финансијских институција“ (Ђорђевић, 2010), али имајући у виду да је, посебно у транзиционим земљама, финансијски систем преовлађујуће одређен банкарским сектором и да је развој савремене финансијске инфраструктуре тек у повоју, ипак се преко анализа криза у банкарском сектору могу анализирати и ефекти кризе и на друге секторе финансијског система (берзу, осигурање, лизинг итд).

Један од најзначајних радова из области анализе банкарских криза указује да се оне дешавају у условима слабих макроекономских резултата, посебно у условима одсуства економског раста и високе инфлације.³⁶ Ради се о врло тачној и доказаној тврдњи али се из овог резултата не могу извлачити универзални закључци јер се околности под којима настају банкарске кризе стално мењају о чему говори и искуство најновије банкарске и финансијске кризе из 2008.године. Ово се посебно односи на земље у транзицији које су у великој мери реформисале своје банкарске системе и у последњој деценији остваривале значајне стопе привредног раста. Криза кроз коју су пролазиле у почетним фазама реструктурирања банкарског али и укупног привредног система, више је узрокована наслеђеним слабостима, нерешеним проблемом лоших зајмова и почетном либерализацијом која је водила, прво стварању више мањих и слабије капитализованих банака које нису могле у правој мери вршити функцију финансијског посредовања те су или припојене другим банакама или престале са радом и друго, још увек наслеђеним везама између банака и државног сектора и постојања меког буџетског ограничења и индиректних утицаја на пословање банака. Сличан налаз узрока банкарске кризе налазимо и у радовима еминентних аутора из ове области (Bonin, Wachtel, 2004), а може се рећи да се ради о кризи која је узрокована финансијском транзицијом. Насупрот томе, светска и економска криза из 2008.године, затиче транзиционе земље у околностима када су већ извршене промене у финансијском и реалном сектору и када те земље бележе значајне стопе економског али и кредитног раста. У врло кратком року долази до преливања ефеката кризе из најразвијенијих земаља, који су се огледали, пре свега, у ограничењу понуде кредита

³⁶Demirguc-Kunt, A., Detraigisache E., The Determinants of Banking Crisis in Developing and Developed Countries, IMF Staff Papers, Vol.45, No.1, March 1998

страних банака што је имало драматичне последице на транзиционе земље. Дакле, за разлику од претходних криза, овде није било директних ефеката јер земље у транзицији нису поседовале тзв. „токсичну активу“ већ се утицај кризе развио на посредан начин преко смањене тражње у земљама најважнијим партнерима, смањења девизних прихода преко извоза и прилива страних директних инвестиција. Размере утицаја ових ефеката су биле различите. Постојале су земље које су и даље бележиле привредни раст, истина успорен, али већина земаља је претрпела изузетно негативне ефекте као последицу светске финансијске и економске кризе. У анализама које посматрају седам земаља региона само је Албанија успела да оствари позитиван привредни раст, док су све друге земље имале значајан пад укупне економске активности који је, на пример, у 2009. години, износио -3,2% за Босну и Херцеговину, -3,0% за Србију, -5,6% за Хрватску. Друге транзиционе земље, за које се верује да су на вишем ступњу развоја, бележе још изразитије негативне тенденције кретања економске активности: Румунија и Словенија (-8%), Украјина (-15%), па до заиста катастрофалних 18% пада друштвеног производа колико је забележено у Летонији. Један од најзначајнијих узрока овакве ситуације налазио се у изузетно смањеном приливу страних директних инвестиција које се у 2009. години смањују у односу на претходну годину у просеку за око 50%.³⁷

Овакви резултати као и дужина трајања економске и финансијске кризе директна су последица модела раста које су примењивале земље у транзицији, а који се заснивао на приливу страних инвестиција углавном усмерених на извоз и високим стопама раста кредита. Последице кризе су се рефлектовале на већ споменуто ограничење понуде кредита, повећање незапослености, повећање задужености и привреде и грађана и повећану неликвидност у привреди. На тај начин рецесија која је захватила најразвијеније земље света (које су биле изложене директним утицајима кризе) прелила се у земље у транзицији јер се ради о главним трговинским и економским партнерима. Неки домаћи аутори сматрају да је смањење понуде кредита имало више ефекта на негативан раст него што је то случај са смањењем трговине и извоза (Петровић, 2010)³⁸

Мере које су примењивале транзиционе земље су биле различите али су се углавном заснивале на фискалним и монетарним импулсима које би биле у функцији, ако не

³⁷Према: Slay B., *South East Europe after the Crisis (a new dawn or back to business as usual)*, edited by Will Bartlett and Vassilis Monastiriotis, London School of Economics, Research Center, London, 2010,

³⁸Исто, стр.113-120

обезбеђења привредног раста, онда бар спречавања драматичног пада економске активности. Из искуства које је иза нас можемо рећи да су предузете мере успеле у својој намери али им се, истовремено, може замерити да су краткорочно усмерене. За излазак из кризе осим опоравка тражње из иностранства потребно је наставити и са домаћим реформама (структурне промене, диверсификација привредне структуре, побољшање пословне климе, борба против корупције, успостављање фискалне и монетарне равнотеже).

Из предње наведеног смо видели специфичности најновије финансијске и економске кризе и њихов утицај на транзиционе земље, премда појава банкарске кризе постоји, чини се, од самог настанка банкарства и та веза је толико јака да неки аутори налазе да се целокупна монетарна историја може посматрати као историја криза (Ђорђевић, 2010). Специфичност двадесетог века је да кризе постају чешће са краћим циклусом појављивања што се посебно односи на осамдесете и деведесете године и да се ради углавном о валутним кризама. Брз развој банкарства и информacionих технологија као и процеси глобализације и интернационализације условили су све већу дерегулацију банкарског сектора, што се сматра једним од најзначајнијих узрочника банкарских криза (Ђировић, 2001). Исти извор идентификује и интерну слабост банака да се изборе са све већим ризицима што такође ствара услове за настанак банкарске кризе, а преко теорије асиметричних информација. Наиме, у периоду експанзије може доћи до погрешне селекције кредитних захтева, а тиме и алокације ресурса, што ће имати негативног ефекта на вредности исказане у билансима банака у време кризе када долази до пада цена реалне и финансијске активе.³⁹

Узроци банкарске кризе се могу поделити на оне које настају на макроекономском плану као последица рецесије и негативних међународних кретања и микроекономске које се дешавају као последица слома једне или већег броја банака. У литератури се наводи да је банкарску кризу могуће препознати преко четири основна критеријума (Ђорђевић, 2010):

- учешће лоше активе у укупној активи банкарског сектора прелази 10%,
- трошкови санације износе најмање 2% БДП,
- настали проблеми у банкарском сектору најчешће захтевају национализацију банака,
- спроводи се читав низ мера укључујући и замрзавање депозита.

³⁹Постоје и скривене форме банкарске кризе које карактерише снижавање пропусне моћи функције финансијског посредовања, видети више у: Ђировић, М., Банкарство, Вездес, 2001, Београд, стр.385

Сви узрочници се у суштини своде на то да је банкарском сектору угрожена ликвидности и солвентност и на тај начин могућност измирења обавеза о року доспећа. Тада банка улази у зачарани круг из кога се може извући било докапитализацијом било престанком рада (национализација или припајање већим групацијама).⁴⁰ Држава, осим што може на директан начин повећати капиталну основу угрожене банке, има и читав низ других мера на располагању (преузимање дуга, повећање осигураног износа депозита) како би се спасила поткапитализована банка. На тај начин спречава се „инфицирање“ или „зараза“ и других, здравих банака у систему.⁴¹

Угрожено поверење доводи до притиска депозитара на повлачење улога што може водити озбиљним последицама по банкарски систем у целини. Међутим, потребно је нагласити да уколико се ради о моралном хазарду као узрочнику кризе, онда се поставља питање адекватног реаговања, јер трошак спашавања таквих банака бива преваљен на све пореске обвезнике. Чини се та тај трошак превазилази користи које би друштво имало од наставка функционисање банке која није на адекватан начин управљала својим ризицима.

2. Централно банкарство у условима транзиције

Од свих питања реформи у транзиционим економијама, изградња независних и ефикасних институција је била врло високо на агенди програма транзиције у свим земљама. Од њиховог успостављања, организовања и функционисања у великој мери су зависили резултати транзиције, а понајвише поверење грађана у кредибилитет институција које су одређене да спроводе реформе. За реструктурирање и развој банкарског сектора, формирање независне и ефикасне централне банке је било од највећег значаја. Наиме, она не само да треба да води рачуна о стабилности цена већ са инструментима монетарне и кредитне политике који јој стоје на располагању треба да ствара услове за стабилност и развој банкарског сектора, а тиме и на привредни раст. Питање инфлације је било актуелно у свим земљама у транзицији па се са правом поставља и теза да је за успешну борбу против инфлације било неопходно изградити аутономну и независну институцију централне банке. Улога централне банке је добијала на сложености и због дубине реформи не само банака већ и сектора привреде. У остваривању своје основне функције неминовно су се дешавали конфликти са

⁴⁰У литератури преовладава став да се код великих и за систем значајних банака ретко примењује стратегија ликвидације јер би то довело до огромних потреса за целу економију

⁴¹О детаљима ове појаве видети више у: Ђорђевић Б., Неки теоријски аспекти спречавања и решавања банкарских криза, Финансије, година LXVI, бр.1-6/2010, Београд

креаторима фискалне политике, пре свега, у погледу обезбеђења ниске стопе инфлације (Rogoff, 1985). Ова релација је добро позната али је добијала на значају у транзиционим условима јер су они често доводили до конфликта интереса Владе и централне банке.⁴² Наиме, централна банка може водити рестриктивну или експанзивну монетарну политику, у оба случаја то ће наићи на реакцију фискалних власти. Уколико се примени рестриктивна монетарна политика то значи да новац поскупљује, успорава се економска активност, а тиме и фискални приходи а повећава се уједно и задуживање државе (поскупљује због веће цене новца). С друге стране, експанзивна монетарна политика значи монетарну релаксацију, већу привредну активност али води опасностима од инфлације. Стога, супростављени интереси монетарне и фискалне власти често су од одлучујућег ефекта на ниво инфлације у једној земљи.

Ради тога, земље које су ефикасније спроводиле реформе и стварале брже услове за макроекономску стабилизацију имали су за претпоставку већу независност централне банке. Она је у неким земљама често била само декларативно одређена док се у стварности дешавао утицај политичких структура. Те земље су касниле са извођењем реформи и постизањем макроекономске стабилности, ниске стопе инфлације и стабилности девизног курса. Централна банка је као уосталом и цео банкарски систем био пред изазовом сопствених реформи, обзиром да је некадашњи монобанкарски или једнодимензионални систем замењен дводимензионалним, који чине централна банка и пословне банке. Тај процес се углавном одвијао у периоду од 1988-1991.године. Тиме се у средиште интересовање централне банке ставља брига о стабилности валуте и посебно супервизорска или надзорна функције. Неке земље имају посебне супервизорске институције док је у неким ова функција у оквиру централне банке. У земљама где се постепено развија финансијска инфраструктура и где је функција надзора у централној банци, по правилу овим функцијама се додаје и супервизија других финансијских посредника. Надзорна функција централне банке добија све више на значају, не само због потребе да се одржи и стално унапређује стабилност банкарског система већ и што реформисани банкарски систем и нова структура (пре свега власничка) постављају нове захтеве у погледу даљег развоја банкарског и финансијског тржишта. Улазак страних банака донео је низ новина које

⁴²Може се дефинисати и уговорни однос владе и централне банке са предвиђеним пеналима уколико се одступи од предвиђених граница инфлаторног циља: Видети више у: Wagner H., Central Banking in Transition Countries, IMF, WP 126/98, 1998

нису постојале у претходном периоду од којих су најважнији нови и сложени финансијски производи. Надзор нових институција захтева стручност и развој нових кадрова у централним банкама. Овај процес започиње још током додељивања дозволе за улазак на домаће тржиште, где се очекује да на тржиште уђу оне банке које ће својим капиталом и знањем допринети развоју банкарског сектора. Веома је важно да овај избор буде лишен било каквог утицаја већ да буде у потпуности инкорпориран у жељену банкарску структуру. Надзор локалне банке која је филијала велике међународне групације подразумева и сарадњу са другим супервизорима због правовремене идентификације ризика и спречавања трансфера ризика са једног тржишта на друго. На овај начин дешава се и подела одговорности међу националним супервизорима. Осим тога, централна банка је повремено усвајала и нове инструменте монетарно-кредитне политике и нове механизме за очување монетарне стабилности, па је осим реформи својих функција, било неопходно ангажовано радити на стварању кадрова који ће бити у стању да изнесу терет нових обавеза централне банке.

Може се рећи да је прелазак на тржишне принципе вођења монетарне политике захтевао читав низ промена у раду централне банке, а у томе и избор номиналног систра за вођење монетарне политике. Без обзира на његов избор ради се о кључном фактору доказивања кредибилитета институције а тиме и њене успешности у спровођењу основних задатака које свака централна банка у тржишним привредама има. Зато са правом можемо истаћи да је транзиција централног банкарства у модеран финансијски систем врло комплексан процес који укључује не само издавање нових новчаница и стварање независне централне банке него и врло захтевне финансијске реформе и радикалну реконструкцију основне финансијске инфраструктуре.

Улога и значај централне банке у централно-планској привреди углавном су зависили од карактера самог система. Обично, осим централне банке, постојао је мали број специјализованих банака (банка за развој, извозно-увозна банка итд) које су биле усмерене на одређене привредне гране и у тесној вези са извршном влашћу. Држава је вршила дистрибуцију средстава од банака које су имале вишак ликвидности ка онима које су биле у губицима. Није постојала конкуренција међу банкама а није било ни новчаних као ни тржишта капитала. Алокативна функција каматне стопе је била занемарена, а централне банке нису користиле индиректне инструменте монетарне политике. Са једне стране каматне стопе су биле одређене централним планом, док је са друге стране тражња кредита, пре свега, предузећа била потпуно нееластична, јер ће додатни трошак превалити кроз цену производа, а у исто време рачунајући на меко

буџетско ограничење. Најчешће последице погрешног монетарног управљања су стални инфлаторни притисци, урушене ценовне структуре и дисбаланси у том погледу, банкротства предузећа, незапосленост и на крају велики јавни дуг. Са неефикасним инструментима монетарне политике на почетку транзиционог процеса, све стратегије које нису биле усмерене на превазилажење ових слабости и које нису кренуле од институционалног уређења биле су осуђене на пропаст.

2.1 Монетарно-кредитна функција централних банака

Централне банке у развијеним земљама као и у земљама у транзицији имају читав низ функција које су јасно одређене и које омогућавају спровођење ефикасне монетарне политике. Те функције се углавном свode на монетарне функције а мање на кредитне обзиром да главни циљ монетарне политике постаје стабилност домаће валуте али поред тога и:

- одређивање референтне каматне стопе и контрола монетарне базе,
- руковођење платним системом,
- управљањем системом девизних резерви,
- стабилност финансијског система преко супервизије банака,
- функција банкара државе,
- управљање девизним курсом.

Сви ови послови захтевају изузетан напор централне банке посебно у транзиционим земљама где је изградња нове и независне монетарне институције тек у зачетку, посебно ако се има у виду да ове функције треба да буду усмерене ка основном циљу монетарне политике који се односио на контролу инфлације. Монетарни поремећаји су били карактеристика многих земаља у транзицији, они то настављају да буду и у првој фази реформи када још увек није успостављена макроекономска стабилност. Посебно су транзиционе земље имале изражене проблеме дугогодишње високе инфлације, која је представљала препреку економском расту. То је било изражено на почетку процеса реформи али се у неким земљама опет јавља са увођењем друге генерације реформи. Док се прва фаза односи на почетну либерализацију, инфлација у другој генерацији реформи долази као последица фискалног прилагођавања и укидања меког буџетског ограничења. Оне земље које су успеле да створе независност централне банке и да се ослободе утицаја фискалне власти да се финансира буџетски дефицит оствариле су нижу инфлацију и спроводиле ефикаснију монетарну политику.

У литератури постоји неколико начина на које је могуће пратити ефикасност монетарне политике. Најчешће се провера врши путем управљања девизним курсом што захтева приличне девизне резерве и избор адекватног система девизног курса или циљањем инфлације што се примењује у најнапреднијим транзиционим земљама и што се сматра најпоузданијим начином вођења монетарне политике. Циљање инфлације настаја као последица недостатака циљања девизног курса или монетарних циљева (новчане масе и друго).

У суштини, очекивано је да циљање инфлације постигне следеће: (Wagner, 1998; 25)

- циљање инфлације обезбеђује номинално сидро за монетарну политику и инфлаторна очекивања. На тај начин инфлација се може пратити и контролисати, као и инфлаторни циљ,
- Циљање инфлације утиче на већу транспарентност процедура централне банке,
- Циљање инфлације експлицитно узима у обзир временско заостајање монетарне политике када успоставља инструменте за мерење,
- Циљање инфлације ће решити проблем временске неконзистентности.

За увођење и ефикасно спровођење овог механизма потребно је претходно испунити одређене предуслове и то: а) централна банка мора бити способна да самостално води монетарну политику, б) централна банка мора да има јасна правила инфлаторног циља и не сме бити подређена истовременом симултаном остварењу било ког другог циља, в) монетарна власт мора да поседује техничке и институционалне капацитете за моделирање и предвиђање инфлације. Осим тога, потребно је знање из области временског заостајања примењених мера и трансмисионог механизма монетарне политике. Ефикасност циљања инфлације зависи од способности централне банке да тачно предвиди и контролише будућу инфлацију. Зато се се ова мера препоручује више напредним транзиционим земљама.

И у нашим домаћим условима примењује се таргетирање или циљање инфлације као оквир за постизање стабилности цена у средњерочном периоду. Режим циљања инфлације формално је у употреби од 2009.године.⁴³ Меморандумом о новом оквиру монетарне политике се дефинише да је циљана стопа инфлације, као годишња процентуална промена индекса потрошачких цена, једина нумеричка смерница за

⁴³ принципе овог режима монетарне политике шире видети у Меморандуму о новом оквиру монетарне политике усвојеног у августу 2006.године, који је доступан на сајту http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/30/memorandum_novi_okvir_mon_pol_05092006.pdf

монетарну политику коју спроводи Народна банка Србије. Циљана стопа инфлације се постиже променама референтне каматне стопе, која се примењује у спровођењу основних операција монетарне политике (тренутно у спровођењу једнонедељне трансакције репо продаје). Та каматна стопа представља главни инструмент монетарне политике, док остали инструменти монетарног регулисања имају помоћну улогу – доприносе несметаној трансмисији утицаја референтне каматне стопе на тржиште као и развоју финансијских тржишта, без угрожавања стабилности финансијског система. Концепт циљања инфлације се у многим земљама у којима се примењује показао добрим оквиром, јер је као резултат имао успешне политике (мада у почетним годинама често скупе) које су сводиле и одржавале инфлацију на ниском нивоу, иако је одступања од циља увек било у одређеним периодима примене. Ипак важно је знати да је за степен успешности примене, према референтним ауторима који проучавају циљану инфлацију у свету, потребно да буде испуњено неколико услова: 1) независност централне банке, 2) еластичност привреде на промене у каматној стопи и девизном курсу, 3) постојање економетријског модела и доброг разумевања трансмисионих механизма монетарне политике и 4) чврста и одговорна фискална политика. Уколико фискална политика својом експанзивношћу одмаже монетарној политици у настојању да цене држи под контролом, то у константованим околностима – где је девизни курс и даље битно упориште монетарне политике, има за последицу не само скупљу монетарну политику изражену високим плаћеним каматама на репо операције, већ и виши ниво ап्रेसијације курса да би се у кратком року обориле цене за потребе доследног испуњења постављеног циља централне банке у погледу годишње инфлације. Ова снажна ап्रेसијација која се раздваја од својих фундаменталних детерминанти, јасно је, постаје с временом непријатељ конкурентности српске привреде, извоза и салда текућег рачуна платног биланса (Димитријевић, 2007).

2.2 Инструменти и мере монетарно-кредитне регулације

Под инструментима монетарно-кредитне политике подразумевају се средства и методе које централна банка примењује да би одржала масу и структуру новца и кредита на оптималном нивоу. У постављању и деловању инструмената кредитно монетарне политике пресудну улогу имају институционални услови деловања банкарског и финансијског система у одређеној земљи, као и постојање једнобанкарског или вишебанкарског система. Кредитно-монетарна политика се спроводи преко одређених инструмената којима она регулише кредитни потенцијал и

политику пласмана пословних банака. Смисао монетарно-кредитне политике је управо у томе да се преко регулисања примарне емисије делује на понашање целокупног банкарског система. Инструменти монетарне политике могу се поделити на две групе.⁴⁴

- 1) Квалитативни инструменти који треба да делују селективно у погледу врсте кредита, корисника, намена, начина коришћења, рокова, камате и слично. Основни облици квалитативних или селективних инструмената монетарне политике су: регулисање кредита централне банке пословним банкама, регулисање услова кредита, селективна кредитна политика.
- 2) Квантитативни инструменти треба да делују само глобално у целој привреди. У монетарној теорији и политици постоје следеће врсте квантитативних инструмената:
 - а) политика обавезних резерви
 - б) политика есконтне и уопште каматне стопе
 - в) политика отвореног тржишта.

У нашем монетарном систему инструменти монетарне политике не утичу директно на циљеве монетарне политике. Народна банка Србије усредсређује се на остваривање оперативних и прелазних циљева. Оперативни циљ који користи НБС су каматне стопе на међубанкарском тржишту новца а прелазни циљ је пројекција инфлације. У нашим условима основни инструменти монетарне политике Народне банке Србије су:

- операције на отвореном тржишту,
- кредитне и депозитне олакшице (сталне олакшице)
- обавезна резерва.

Операције на отвореном тржишту представљају индиректан тржишни инструмент монетарне политике којим централна банка врши куповину и продају хартија од вредности. Овим се утиче на краткорочне каматне стопе тако да се оне формирају на нивоу који доприноси одржавању базне инфлације у пројектованом оквиру. Народна банка Србије овај инструмент остварује преко трајних трансакција и репо трансакција које могу бити реверзне репо трансакције – репо продаја и репо трансакције - репо куповина. Код реверзне репо трансакције Народна банка продаје банкама репо хартије од вредности са обавезом да их откупи и на тај начин се привремено повлаче вишкови ликвидности. Репо трансакције се спроводе у ситуацији

⁴⁴према: Ристић Ж., Комазец С., Међународно банкарство и институционални инвеститори, Етностил, Београд 2010, стр.30

када НБС купује од банака хартије од вредности са обавезом да их банке откупе, а у овом случају ефекат трансакције се своди на привремено обезбеђивање ликвидности банкарског сектора.

Сталне олакшице обухватају коришћење колатерализованих кредита за одржање ликвидности и депоновање вишкова ликвидних средстава банака код Народне банке. Те операције иницирају пословне банке. Каматне стопе на сталне олакшице се користе као каматни коридор будући да обезбеђују контролу ликвидности и смањење флукуација краткорочних каматних стопа на међубанкарском тржишту.

Обавезна резерва представља износ средстава које су банке у обавези да положи на посебан рачун код централне банке. Стопа обавезне резерве, по којој се одређује износ депонованих средстава код централне банке, може бити јединствена или диференцирана, а може се израчунавати и на укупне депозите или, пак, само на део депозита. Променама стопа обавезне резерве утиче се на смањивање или проширивање кредитног потенцијала пословних банака и повлачење, односно креирање допунске ликвидности банака. У тржишним привредама стопа обавезне резерве има већи значај као инструмент кредитног регулисања, а мањи као инструмент регулисања ликвидности банака. Народна банка Србије обавезну резерву користи као помоћни инструмент само када су исцрпљени ефекти осталих тржишних мера монетарног регулисања. Висока стопа обавезне резерве имобилише знатан део средстава банака и тиме смањује њихов кредитни потенцијал. Не спорећи значај обавезне резерве за вођење монетарне политике, чини се да је посебно у нашем систему њен износ на доста високом нивоу, па би релаксацијом система биле створене претпоставке за додатну алокацију средстава посебно сектору привреде (Ристић, Комазец, 2010).

У нашим условима према Одлуци о обавезној резерви банака код Народне банке Србије (Сл.Гласник РС бр.107/2012) основу за обрачун обавезне резерве чине:

-динарски депозити, кредити, хартије од вредности, као и друге динарске обавезе, осим динарских депозита примљених по пословима које банка обавља у име и за рачун трећих лица а који не прелазе износе пласмана које је банка дали из тих депозита,

-девизни депозити, кредити, хартије од вредности и на друге девизне обавезе, као и на депозите, кредите и друга девизна средства примљена из иностранства по пословима које банка обавља у име и за рачун трећих лица.

Основу за обрачун обавезне резерве чине динарска и девизна основица за обрачун обавезне резерве, при чему се обавезна резерва обрачунава у

динарима на динарски део, а у еврима за девизну основицу. Обрачун обавезне резерве се врши применом следећих стопа:

- 5%: на део динарске основице коју чине обавезе са уговореном рочношћу до две године,

- 0% на део динарске основице коју чине обавезе са уговореном рочношћу преко две године,

- 29% на део девизне основице коју чине обавезе са уговореном рочношћу до две године, а изузетно по стопи од 50% на део девизне основице коју чине динарске и девизне обавезе индексирани девизном клаузулом са уговореном рочношћу до две године,

- 22% на део девизне основице коју чине обавезе са уговореном рочношћу преко две године, а изузетно по стопи од 50% на део девизне основице коју чине динарске обавезе индексирани девизном клаузулом са уговореном рочношћу преко две године.

Обрачунату динарску девизну резерву применом горњих стопа ће чинити збир: 32% динарске противредности обрачунате резерве у еврима и 68% обрачунате обавезне резерве у еврима, као и 24% динарске противредности обрачунате резерве у еврима и 76% обрачунате резерве у еврима. Овај инструмент монетарне политике је у нашим условима често коришћен да би се утицало на кредитни потенцијал банака и одржавање кредитног раста у одрживим оквирима. Од 2005.године, у употреби су биле опште и посебне стопе обавезне резерве. Општа стопа динарске обавезне резерве је са 21% почетком 2005.године смањена на 18% крајем те године, а тада се и уводи посебна стопа од 38% и 40% на динарске депозите који су индексирани девизном клаузулом, која је дошла до нивоа од 60% 2006.године. Општа стопа је крајем 2006.године износила 15%, почетком 2007.године 10% да би 2010 године била на нивоу од 5%. Крајем 2012.године општа стопа динарске обавезне резерве износи 5% на обавезе до 2 године, а 0% на динарске обавезе преко 2 године.

Стопа девизне обавезне резерве је у 2005.години износила 21% да би од тада бележила константан раст до нивоа од 45% у 2007.години. Након тога, уследило је смањивање, прво за банке које испуњавају услове прописане Одлуком о посебним мерама подршке финансијској стабилности земље, а затим и за све остале. Крајем 2012.године, стопа обавезне девизне резерве износи 29% на изворе до 2 године, односно 22% на изворе преко две године. И на девизне изворе је примењивана посебна стопа која је била на нивоу од 7% на обавезе по девизним кредитима узетим код страних правних лица са

уговореним доспећем до четири године, односно 18% на уговорено доспеће преко четири године.

Од осталих инструмената монетарне политике треба посебно истаћи два која су била изузетно важна за моделирање привредног развоја. Ради се о регулисању кредита централне банке пословним банкама и селективној кредитној политици. Регулисање кредита централне банке пословним банкама је био најважнији инструмент не само монетарно кредитног регулисања већ и уопште. Велики део средстава које су пословне банке користиле за подмирење кредитних захтева привреде и других корисника оне су добијале од централне банке на бази примарне емисије. Кредити централне банке дати пословним банкама стварају и одређене мултипликујуће ефекте, чији је учинак већи када се примарном емисијом кредитирају пословне банке, а не други крајњи корисници кредита (држава, становништво и слично). Код кредита за ликвидност нема таквих карактеристика. Уз често квантитативно регулисање новца и кредита и кредитне активности банака код нас се редовно проводило и одређено квалитативно или селективно регулисање кредитног потенцијала банака у сфери краткорочног кредитирања (посебно из примарне емисије новца). Народна банка код овог система регулисања приступа детаљном прописивању услова, намена и врста краткорочних кредита, односно послова који се могу кредитирати. Селективно усмеравање кредита је било у надлежности Народне банке али се постепено преносило у надлежност пословних банака. Уместо квалитативног односно селективног регулисања све више се прелази на квантитативно регулисање у којем Народна банка треба да регулише само масу новца и кредита на тржишту и кредитни потенцијал пословних банака. Селективна кредитна политика је највише повезана са циљевима опште економске политике земље. Квалитативним инструментима монетарно-кредитне политике централна банка може да контролише наменско коришћење и усмеравање новокреираног новца у оне правце и послове којима је дат приоритет (увоз, извоз бродова, пољопривредна производња). У остваривању одређених циљева текуће економске политике, селективном кредитном политиком се одређују услови кредитирања, мада се преко одређивања тих услова истовремено одређује и квантитативно регулише кредитни потенцијал и маса новца и кредита у привреди (Ристић, Комазец, 2010). На тај начин врши се подстицање привредне активности али ови инструменти у пракси нису донели значајније резултате.

У савременим, посебно транзиционим условима које карактерише волатилност и цена и девизног курса, посебно важно питање јесте како инструментима монетарне

политике утицати на финансијску стабилност, односно стабилност цена, пре свега, а да се не угрозе други циљеви монетарне и фискалне политике. Због рањивости транзиционих привреда често су се дешавали конфликти између креатора монетарне и фискалне политике управо из разлога изналажења оптималног односа између основних макроекономских агрегата. Монетарна политика свој допринос даје остварујући основни циљ, а то је стабилност цена, путем трансмисије инструмената монетарне политике на цене, а преко тога и на друге варијабле. Ефикасност деловања на макроекономске агрегате (БДП, инфлацију, спољну неравнотежу, задуженост) кроз основне канале трансмисије (канал девизног курса и канал банкарског кредитирања) у великој мери утиче на постизање и одржање стабилности банкарског и уопште финансијског сектора. Финансијска стабилност у новим условима се намеће као равноправан циљ монетарне политике, уз ценовну стабилност, а подразумева остваривање како стабилност цена, тако и стабилност институција, окружења и тржишта. Од постизања финансијске стабилности у великој мери је зависила и укупна макроекономска стабилност.

2.3 Изазови монетарне политике у транзиционим условима

На више места је већ истакнуто да су транзициони процеси у целини, а у томе и реформе финансијског сектора подразумевали широк реформски захват. У томе је изражено важна улога била изградња независних институција и тржишних механизма. Тај процес се, може се то слободно рећи, највећим делом односио на финансијски сектор због сензибилности и осетљивости на промене у интерном и екстерном окружењу. Без стабилног макроекономског окружења и изградње институција није могуће замислити егзистирање ефикасног система финансијског посредовања, а у томе посебно банака. Овај задатак је нарочито био тежак у првим годинама транзиције када су до изражаја дошли многобројни дисбаланси како у сфери финансија тако и у односу финансијског и реалног сектора и који су били изражени кроз високу инфлацију, притисак девизног курса и дефицит платног биланса. За стабилизацију монетарних и фискалних кретања од највећег значаја је било привлачење страног капитала. То је у тим условима био једини начин за превазилажење инвестиционог јаза и покретање производње, обзиром да домаће штедње готово да није ни било, али са друге стране, ништа мањи значај страног капитала се није огледао ни у позитивном утицају на монетарна кретања. Утицај страног капитала је осим несумњивих позитивних, имао и негативне аспекте који су били оивичени у изазовима за монетарну политику и њене

инструменте, односно на који начин ће се вршити неутралисање могућих негативних ефеката прилива страног капитала на цене, девизни курс, платни биланс и остале макроекономске агрегате. Овај негативан утицај је утолико већи уколико је земља неразвијенија и уколико нема изграђене механизме, пре свега, монетарне заштите. Независно од смера утицаја који страни капитал има на домаћу економију, мора се истаћи да у литератури не постоји јединствено мишљење или правила која би била применљива за земљу примаоца. То у великој мери зависи од облика капитала, рочности, валутне структуре, намене, режима девизног курса и многих других фактора, па ће свака земља развијати оне механизме заштите које најбоље одговарају њеној привредној структури и достигнутом нивоу развоја.

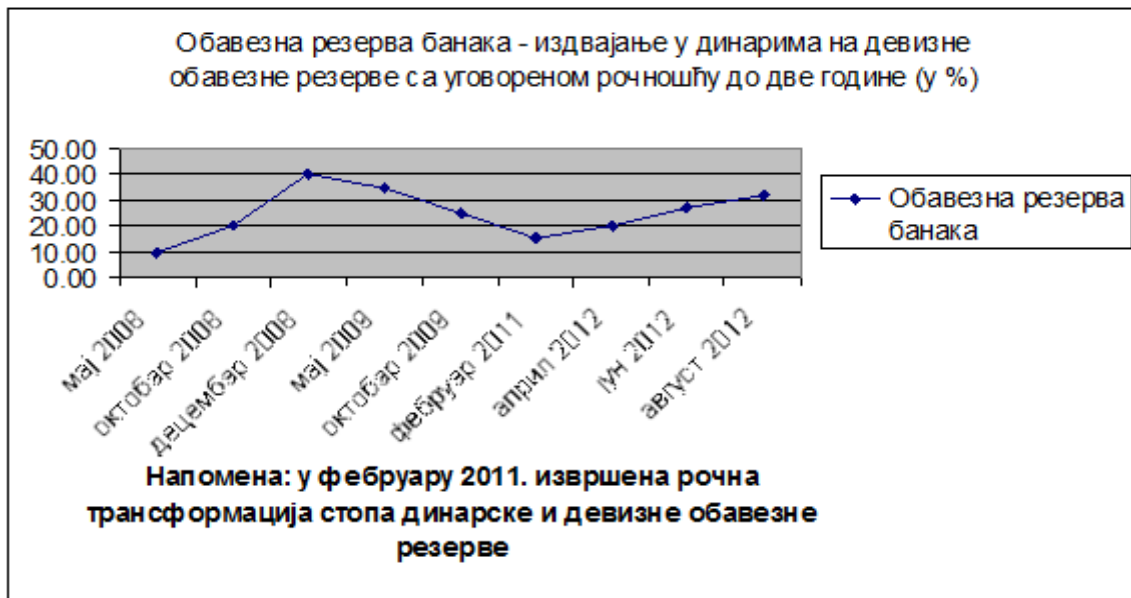
И у нашим условима је било присутан велики прилив иностраног капитала, који је био праћен високом инфлацијом и променама девизног курса. У периоду 2001-2012.године, укупан прилив страних директних инвестиција је износио око 15 милијарди евра, док је вредност динара у односу на евро ослабила са 59,7 динара за евро у 2001.години на 113,7 динара за евро у 2012.години. Посебно је био истакнут утицај промена девизног курса на инфлацију и на раст ненаплативих кредита, обзиром на високу евроизацију наше економије где је највећи део кредита и штедње изражен у иностраној валути, а тиме и мање подложен утицајима домаћих монетарних власти. Овај проблем се решава административним мерама као што је обавезна резерва или различитим покушајима већег учешћа домаће валуте, као што је стратегија динаризације финансијског система Србије која је, за сада, остала само на добром покушају. Ипак, када се говори о девизном курсу у нашим условима треба истаћи да је он одиграо важну улогу у снижавању стопа инфлације у почетном периоду транзиције. Режим руковођено флукутирајућег девизног курса је у примени од 2001.године. Утицај страног капитала се изражавао кроз приватизационе процесе и у привреди и у банкама и кроз прилив страних директних инвестиција. Такође, не без значаја су и страна улагања у хартије централне банке којима су инвеститори из иностранства били привучени високом референтном стопом централне банке и које су куповали посредством домаћих банака. Та улагања су и за домаће банке била исплативија него кредитни послови. Посебно је актуелна 2006.година, у којој је услед наглог прилива страних директних инвестиција у износу од 3,3 милијарди евра, дошло до апресијације националне валуте за око 8% што је смањило конкурентност домаћег извоза и производњу, а повећало увоз. На тај начин је остварен негативан утицај и на платни биланс мада у литератури се могу наћи мишљења да је пренаглашен овај утицај

девизног курса на платни биланс. Наиме, полази се од тога да монетарна политика не утиче на дугорочни тренд реалног девизног курса, већ само на осцилације око тренда (ап्रेसијацијски/депресијацијски јаз), па је тако на серији података од 2001-2007.године, утврђено да ап्रेसијација реалног курса од 1% узрокује пад извоза од 0,48%. Овакве везе нема посматрајући курс и страну увоза, што се објашњава нееластичношћу увозне тражње за репроматеријалима и опремом која је неопходна за процес производње (Драгутиновић, 2008; 30). Иако не треба сумњати у закључке студије да девизни курс не треба да буде инструмент за уравнотежење платног биланса, што уосталом и није главни задатак централне банке, доказано је да у нашим условима канал девизног курса има одлучујући утицај на цене, а тиме и односе размене у међународној трговини. На тај начин одлуке о интервенисању на девизном тржишту су морале бити у одређеним периодима пажљивије размотрене и могуће у координацији са другим мерама, избегнуте скупе интервенције из девизних резерви ради спречавања превеликих дневних осцилација. Посредно, тај утицај се преко сезонских осцилација снажно прелио и на билансне категорије и банака и предузећа али и раст проблематичних кредита. Другим речима, високе стопе раста кредита условиле су прегревање економије, што је нарочито било изражено код тражње добара за личну потрошњу, која је у највећој мери задовољавана увозом добара. Велика тражња и непродуктивна потрошња резултирала су у повећању дефицита платног биланса, инфлаторним притисцима и депресијацији курса. Како је највећи део обавеза према банкама индексиран у страниј валути, депресијација вредности динара значила је и веће износе месечних (динарских) обавеза по основу кредита. На тај начин, у изузетно евроизованој економији, каква је наша, свака промена курса бива одмах изражена и на проценат ненаплативих потраживања. Укупни (брuto) проблематични кредити су на крају трећег квартала 2012.године износили 399,5 милијарди динара и чинили 19,9% укупно одобрених (брuto) кредита.⁴⁵ Према неким изворима кашњење утицаја промене девизног курса на проблематичне кредите износи четири месеца, односно једнопроцентна депресијација динара према еврo узрокује после четири месеца раст проблематичних кредита од 0,52%.⁴⁶ Номинална депресијација динара у односу на евро у периоду децембар 2012 – децембар 2008 је износила 28%.

⁴⁵ Народна банка Србије, Извештај о стању банкарског сектора за треће тромесечје 2012.године

⁴⁶ Драгутиновић Д., 2012, Пословање са становништвом, Саветовање банкара, Удружење банака Србије, Палић, 26-27.октобар 2012.г.,

Имајући у виду све напред речено о покушајима Народне банке Србије да стопом обавезне резерве банака и референтном каматном стопом ограничи кредитни раст, односно стерилише вишак ликвидности у систему, потребно је указати детаљније на њихово кретање у протеклом периоду. Што се тиче обавезне резерве банака, Народна банка Србије је од 2006.године неколико пута повећавала стопу обавезне резерве, што се приказује на следећем графикону.

Графикон 3. Обавезна резерва банака у периоду 2006-2012.године

Наведено је већ како се кретала стопа обавезне резерве (општа и посебне) и то да је централна банка покушала високим стопама обавезних резерви, посебно на краткорочне кредите из иностранства да ограничи негативне ефекте кредитне експанзије. Веће стопе обавезне резерве ће повећати каматне стопе банака и поштрити услове добијања кредита, што ће отворити простор за веће задуживање предузећа у иностранству. Тако је, уместо да смањи приливе, раст обавезне резерве само отворио нове, директне канале прилива (Ивковић, 2011). Осим тога, Народна банка је референтном каматном стопом односно повећањем степена рестриктивности утицала на ограничење инфлаторних кретања. На следећем графикону је приказано кретање референтне каматне стопе Народне банке Србије у изабраним преломним тачкама у периоду 2006-2013.године.

Графикон 4. Референтна каматна стопа НБС у периоду 2006-2012

Као што се може видети из предњег приказа, највећи ниво референтне каматне стопе је био у 2006.години, која је, као што је већ наведено, била година са изузетно великим девизним приливима, те је Народна банка и на овај начин (осим обавезним резервама банака) утицала на ограничење кредитне активности и могући настанак кредитног бума, посебно у сектору становништва. У том смислу предузимају се мере поштравања дозвољеног односа капитала и кредита одобрених становништву, поменуто повећање стопе обавезне резерве на краткорочне кредите из иностранства и друге мере. Због изузетно високе референтне каматне стопе бележи се појачано интересовање инвеститора за улагања у хартије од вредности НБС, па је тако портфељ Народне банке Србије у септембру 2008.године, достигао обим од чак 2,7 милијарди евра (Ивковић, 2011). Како је то истовремено и период када долази до првих најављених повлачења капитала банака ка матицама, за Србију али и за све друге транзиционе земље то је значило и слабљење вредности националне валуте, смањење кредитне изложености и повећање удела проблематичних кредита у укупно одобреним кредитима. Што је земља више била изложена евроизацији и кредита и депозита, то је и утицај депресијације динара више утицао на раст како ненаплативих потраживања тако и задужености и привреде и грађана. Према недавно спроведеном истраживању о утицају канала банкарског кредитирања, доказано је да промена референтне каматне стопе, као ни промена обавезних резерви банака, нема статистички значајан ефекат на кредите у иностранству, а у томе индексиране у иностранству који преовлађују. Овакав резултат се објашњава високим учешћем дугорочних кредита у укупним девизним и девизно индексираним кредитима (Кујунџић, Оташевић, 2012). Овој тези у прилог иде и чињеница да упркос покушају стерилизације, обим кредита није смањен, односно отворен је нови канал директног задуживања предузећа у иностранству.

Дакле, ни у овом случају ефекти предузетих мера Народне банке Србије нису дали очекиване резултате.

Неефикасност мера монетарне политике, а у томе посебно трансмисионог механизма, није карактеристика само домаћих услова, она се, наиме, дешава и у другим транзиционим земљама, са мањим или већим одступањима. За разлику од тога, у развијеним земљама овим процеси теку мање или више предвидиво и очекивано, па се оправдано поставља питање разлога због којих долази од оваквог одступања односно зашто процеси трансмисије делује сасвим другачије у транзиционим земљама те и на тај начин не само да ограничавају ефикасност мера монетарне политике већ их и знатно поскупљују. Један од најважнијих узрока овој појави лежи у степену страног власништва у банкарским системима земаља у транзицији, који самом том чињеницом имају аутономнији положај у односу на мере монетарне политике. У условима рестриктивне монетарне политике, стране банке ће због приступа интерним изворима финансирања али и захваљујући репутацији банке-матике бити у могућности да прибаве додатни капитал и тиме наставе своју кредитну активност несмањеним обимом. Стране банке, наиме, не реагују у толикој мери на промене монетарне политике у земљи домаћину, већ на промене у матичним земљама, а како се ради углавном о банкама из развијених земаља Европске уније, то је кретање на том тржишту репер за њихово пословање. Обзиром на чињеницу да стране банке доминирају банкарским секторима транзиционих земаља, оправдано се поставља питање изазова централне банке да мерама и инструментима који јој стоје на располагању води ефикасну монетарну политику, за коју на крају крајева има и искључиву одговорност.

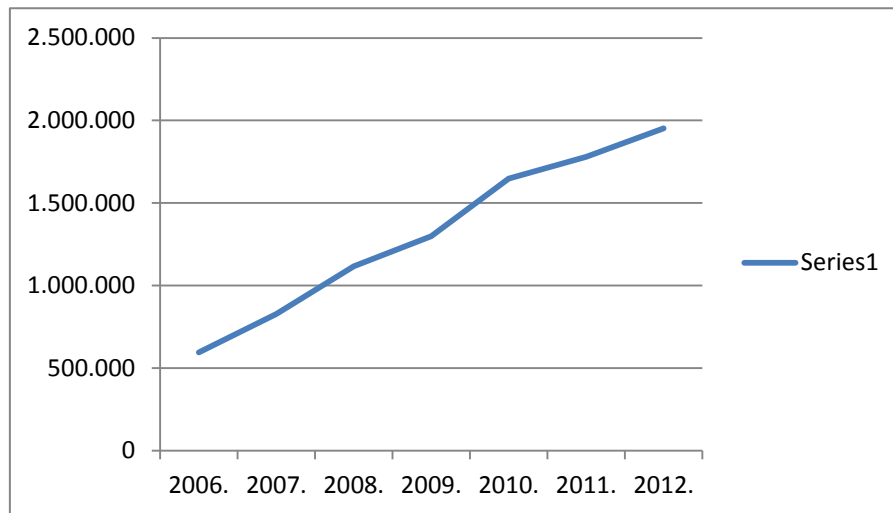
Такав је случај и са мерама Народне банке Србије које су предузимане ради кочења кредитног раста и стварања инфлаторних притисака, а то су углавном биле различите мере обавезне резерве (корекција стопе или проширење основице), референтна каматна стопа и различите пруденционе мере монетарне политике као што је усклађивање раста пласмана са капиталом банке. Ограничавање односно поскупљивање иностраних извора задуживања банака, посебно у последњем кварталу 2008.године, настаје услед подизања стопе обавезне резерве на 40%, док је у исто време референтна каматна стопа скоро достигла свој историјски максимум (17,75%). Уместо да ограничи кредитни раст ове мере су само додатно подстакле задуживање у иностранству. У наредној табели се приказује кретање спољног дуга банака и привреде у иностранству у периоду 2005 – 2102.године. Износи су у милионима евра.

Табела 14. Спољни дуг предузећа и банака (краткорочни и дугорочни), 2005-2012.г.

	Краткорочни дуг		Дугорочни дуг	
	Предузећа	Банке	Предузећа	Банке
2005	270,68	592,60	2.279,15	1.161,67
2006	259,25	641,66	3.853,45	2.835,41
2007	123,75	892,34	7.124,41	2.713,19
2008	802,67	1.332,90	10.240,76	2.201,32
2009	290,20	1.713,06	10.123,41	2.596,88
2010	99,72	1.730,69	9.517,64	3.361,95
2011	66,19	581,73	8.921,84	3.782,37
2012 новембар	67,2	434,6	9.248,80	3.714,0

Као што се може видети из приложене табеле посебно изражено повећање краткорочног дуга предузећа настаје 2008.године, али се након тога смањује у корист дугорочног задуживања. Мере централне банке у овом случају водиле су отварању канала прекограничног кредитирања, односно све веће потребе за кредитима задовољаване су задуживањем код матичних банака у иностранству, а тиме мере за ограничавањем кредитног потенцијала, односно за његовим поскупљивањем нису дале резултат у овом случају. Значајан део увоза капитала је усмераван и за финансирање државе, посебно 2008.године, где, према подацима НБС, укупни кредити (динарски и девизни) у односу на 2007.годину имају повећање са 18.7 на 119.4 милијарди динара. Осим тога, исти ефекат се дешава и када су у питању кредити привреди и становништву. Они бележе константан раст, независно од предузетих мера централне банке, па се може закључити да pass through ефекат на кредите није био значајан. У наредном графикону се приказује кретање укупних потраживања банака од немонетарних сектора у периоду 2006-2012.године. Износи су у милионима динара.⁴⁷

⁴⁷ Статистички билтен НБС, јануар 2013.године

Графикон 5. Потраживања банака од немонетарних сектора 2006-2012.године

Дакле, из приложених прегледа се може уочити да мере монетарне политике нису у довољној мери утицале на кредитну активност банака, што у условима преовлађујућег страног власништва у банкарском сектору Србије потврђује тезу да су банке са страним капиталом аутономније од мера монетарне политике земље примаоца или другим речима у могућности су да прибаве капитал било код матице било на иностраним тржиштима капитала онда када централна банка спроводи рестриктивну монетарну политику. У таквим условима доношење одлука ће зависити искључиво од кретања цене новца на европском тржишту. Као што се из предње наведених графичких приказа о кретању стопе обавезне резерве и референтне каматне стопе може видети, монетарна политика је у претходном периоду била и експанзивна и рестриктивна али то није имало много утицаја на кретање кредита, јер су они доминантно одређени задуживањем у иностранству, односно нееластичном тражњом кредита у домаћим условима. Потпуно исти ефекти се односе и на кретање домаћих каматних стопа и на кредите и на депозите. Оне, независно од смера кретања монетарне политике, ни на који начин не одражавају те промене. Иако озбиљнијих радова на ову тему није било, према расположивим подацима, смер кретања је у одређеном степену могуће утврдити само код каматних стопа на краткорочне кредите становништву, док код свих осталих кредита долази до изоловања утицаја краткорочних мера централне банке на каматне стопе и код депозита и код кредита. Ограничења у спровођењу мера монетарне политике у транзиционим условима, иако знатна, морају узимати у обзир дomete деловања не само на стране банке, већ и на друге могуће негативне факторе као што су величина банака, капитализираност, концентрација у банкарском сектору, неразвијеност финансијског тржишта, депозитну

и кредитну структуру и тако даље. Управо ти елементи утичу да смер дејства мера монетарне политике није увек у сагласности са очекивањима и економском теоријом, што се могло видети и из предње наведеног примера за нашу земљу, где заоштравање у мерама монетарне политике, на пример подизање референте каматне стопе, не води рестрикцији у обиму кредита, већ, напротив, експанзији. Основни узрок томе представља изоловање утицаја мера монетарне политике на стране банке које имају доминатно учешће у банкарском сектору како наше земље тако и других транзиционих земаља, што знатно ограничава домете и ефекте предузетих мера монетарне политике.

О неким узроцима неуспеха монетарне политике говори се управо са становишта покушаја стерилизације, па неки домаћи аутори анализирајући домете монетарне политике у својим радовима проналазе да монетарне власти успевају да стерилишу 81% промена нето девизне активе, што значи да стерилизација примарног новца није потпуна, већ се значајан део прелива на новчану масу (Палић, 2005). Такође, исти аутор наводи да за сваки милион динара који Народна банка повуче по основу репо операција или полагања у виду обавезне резерве, на њен рачун доводи до додатног задуживања банака у иностранству и прилива страног капитала у износу од 0,61 милион динара. Овакав закључак је потпуно у складу са напред изнетом констатацијом да је тражња за банкарским кредитима и даље велика, упркос покушају да се кредитни потенцијал банака ограничи, те да су банке али и предузећа проналазили начине за доласком до нових извора средстава. У околностима када банкарски кредити доминирају као извори финансирања, овакве мере монетарне политике нису могле дати задовољавајуће резултате. За очекивати је да даљим продубљивањем функције финансијског посредовања, пре свега развојем финансијског тржишта буду понуђене алтернативе за финансирање пројеката, па ће самим тим и зависност од банкарских кредита бити мања а домети монетарне политике значајнији. Додатно на ову функцију треба додати и чињеницу да ће до сада најважнији канали трансмисије (девизни курс и банкарски кредити) слабити, а да ће на значају добијати канал каматне стопе, односно да ће се каматне стопе на кредите формирати под утицајем кретања референтне каматне стопе централне банке. Међутим, предвиђања кретања девизног курса и кредита зависиће и даље од прилива страног капитала, али не у форми задуживања државе, већ пре свега страних директних инвестиција усмерених у дугорочне и развојне пројекте, јер то упркос позитивним краткорочним ефектима није одрживо на дуги рок. У том смислу неопходна је координација монетарне и фискалне политике, која иако није била у фокусу овог дела, мора бити поменута као

фактор дугорочно одрживе финансијске стабилности а у томе, пре свега стабилности цена. Тек са остварењем тог циља, коме је Народна банка Србије посвећена, могуће је очекивати и значајнији обим кредита у динарима, ниже каматне стопе и већи и директнији утицај на инвестиције, производњу и извоз.

3. Банкарски систем Републике Србије

Као и све земље у транзицији и Република Србија је прошла кроз процес неминовне трансформације банкарског сектора, мада са извесним закашњењем пре свега из разлога политичке природе. Процеси који су изведени у банкарском сектору били су истоветни онима који су се дешавали и у другим транзиционим земљама. Њих карактерише брзо отварање тржишта за стране банке што је за последицу имало драматичне промене власничке структуре, затим доминација банкарског сектора у односу на друге области финансијског посредовања, повратак поверења у банке, брз раст кредита и депозита. Број банака се константно смањивао, па су тако од 50 банака у 2002.години, непуних десет година касније остале 33 банке, при чему се увећавао број страних банака, којих је у 2002.години било 12 а 2011.године 21. Процес смањивања банака које послују у нашој земљи ће се наставити, пре свега, као последица укрупњавања великих банкарских групација на глобалном нивоу што ће се прелити и на њихове банке које послују код нас. Осим тога, у Србији од поменутих 12 домаћих банака, 8 банака је у државном власништву па је и ту реално очекивати промене власничке структуре у скоријем периоду. Са даљим економским развојем за очекивати је и даље финансијско продубљивање и диференцирање понуде и банака и других финансијских посредника. За тако нешто неопходан је предуслов развој перформанси и привреде али и стандарда становништва.

Иако је у нашој земљи било неколико покушаја реструктурирања банкарског сектора, прави транзициони процеси почињу тек 2000.године. Након тога је уследило реструктурирање домаћих банака, значајнији улазак страних банака а све то је било праћено и укупном макроекономском стабилизацијом. За разлику од већине транзиционих земаља, Србија је у готово целом реформском периоду имала изражен проблем високе инфлације. Мере које је предузимала централна банка нису дале очекиване резултате а чини се да узроци оваквој појави највише леже у одсуству координације мера монетарне и фискалне политике.

Тржиште банкарских услуга је било сиромашно а штедње готово да и није било, што је, пре свега, новим банкама на нашем тржишту створило велике и значајне

могућности раста. У таквим почетним условима трансформације није било реално очекивати ни значајнији утицај банкарских кредита на привредни раст и развој. Ово тим пре што је и у реалном сектору привреде предстојао процес власничке трансформације и промене структуре привреде са циљем привлачења значајнијих инвестиција, пре свега из иностранства. И после више од десет година од почетка транзиционих реформи, процес приватизације реалног сектора није завршен. За разлику од тога, прилике у банкарском сектору су се већ након неколико година консолидовале што је омогућило да се остваре врло високе стопе кредитног и депозитног раста али и да се крене у даљу диверсификацију финансијске инфраструктуре. Овде се има у виду развој тржишта капитала али и оснивање других финансијских посредника, што треба да омогући продубљивање функције финансијског посредовања и већу ефикасност у пружању финансијских услуга. На тај начин ће се омогућити и значајнији утицај на привредни раст и развој.

Повраћено је поверење у институције банкарског система и централна банка је врло успешно трансформисала своју улогу користећи савремене инструменте монетарне политике. Стабилан и ефикасан банкарски систем је био подстицај и за стране директне инвестиције и то не само у гране финансијског посредовања већ и у друге делове привреде. На овај начин, приливом страних инвестиција у великој мери су подмириване потребе већих социјалних и других издатака насталих као последица транзиције.

3.1 Наслеђени проблеми из претранзиционог периода

За реформисање банкарског сектора Србије и неопходно реструктурирање које је следило било је потребно да се изрази политичка воља ка суштинској трансформацији, односно права приватизација банака, развој тржишта новца и капитала као и примена светских стандарда банкарског пословања (Петровић, 1992; 108) Даља реорганизација државе, привреде, финансија и банака у домену су политичких опредељења да се оствари правна држава, здраве финансије, независна централна банка, стабилна национална валута и солидно банкарство. Србија се налазила у доста тешкој свеукупној ситуацији. Предње наведене премисе реструктурирања банкарског сектора које се оригинално односе на изведене реформе 1989-1991.године, свакако у потпуности могу бити примењене и на период реформи из 2000.године.

Исти извор даље наводи да је у оквиру југословенског банкарства од 1945. до 1991.године забележено десетак реформи банака, а само од јуна 1989 до јуна 1991 учињен је покушај да се изврши реструктурирање банкарског система методама које се ослањају на принципе тржишне економије. Од јуна 1945. до јуна 1991. године, југословенско банкарство прошло је фазе од државног до самоуправног банкарства („финансијског сервиса удруженог рада“). Све противуречности једног неефикасног привредног система биле су сконцентрисане у банкама („отуђеним центрима финансијске моћи“). Политичка сфера имала је све разлоге да контролише финансије. Када је требало предузети суштинске мере финансијског оздрављења у банкама у смислу финансијског реструктурирања (појединачних или групе банака, као и целог банкарског система), примењивале су се административно-бирокупатске реформе а не право реструктурирање банака на основу тржишних принципа и реструктурирања финансија. Што се више реформисало, суштина је остајала иста. Финансијска репресија (или можда боље депресија) бивала је све дубља. Реструктурирање наших банака, без чега нема коренитијих промена у банкарском систему, подразумевало је три основна елемента: спровођење суштинске својинске трансформације банака, примену тржишних метода финансијске реконструкције банака, уважавање и придржавање стандарда и правила међународне банкарске регулативе. Стога сматрамо да је у склопу привредне реформе започете стабилизационим програмом СИВ-а од 1989.године, реструктурирање банака кренуло у правом правцу али није доведено до краја.⁴⁸

Као и у већини претходних покушаја, и ова реформа из 1991.године је остала ускраћена макар за шансу коју је заслуживала. Бројни су узроци који су водили њеном неуспеху а у томе важно место има спољно-политичка и економска ситуација у тадашњој СФРЈ. Притисци ка дезинтеграционим процесима потиснули су реформе у други план, те се и овај покушај тумачи као последњи покушај банкарске реформе бивше СФРЈ. Након постигнуте самосталности, све бивше републике су спроводиле економске и финансијске реформе под својим сопственим окриљем. Као што се могло видети из предње изнетог, није било суштинских разлика у програмима и концептима реформи. Они су се углавном заснивали на достигнутом степену развоја како привреде тако и банака, што је условило и неке од мера, као што је на пример отварање односно

⁴⁸О изузетном приказу наслеђених слабости банкарског система видети више у: М.Петровић., Финансијско реструктурирање банака (са посебним освртом на Југославију, 1989-јун 1991.године), радови и методолошки материјали, Народна банка Србије, децембар 1992

либерализација банкарског тржишта. Што су ти почетни услови били бољи то су реформе брже спровођене, макроекономска стабилност постигнута а функција финансијског посредовања ефикасно успостављена.

Период 1990 - 2000.године, представља изузетно тешко раздобље у развоју Републике Србије. Оно је обележено многим дисторзијама и у друштвеном и у економском животу а тиме и у банкарском сектору. Законитост је да се трансфери друштвеног богатства нерегуларно обављају посебно и интензивно у условима ратне и изолационистичке економске политике. Без обзира да ли се официјелно признаје или не, у периоду 1991-2000. године, банкарски и реални сектор налази се у условима ратне економије, коју, такође законито, прате појавни облици сиве економије, уништавања и редистрибуције друштвеног богатства. Банкарски сектор је у таквим околностима чвориште посредством кога се одвијају наведени процеси, који опет доводе до уништавања самог банкарског сектора (Драшковић, 2004).

Свакако најзначајнији удар на стабилност банкарског система десио се почетком 1993.године, услед хиперинфлаторних притисака, који су истовремено угрозили основне функције новца, како разменског средства. Хиперинфлација је обезвредила како депозите тако и кредите, односно пласмане који су били у билансима банака. Тако је створена мања група транзиционих добитника и огроман број транзиционих губитника. Поверење у банкарски систем је било потпуно изгубљено не само због хиперинфлације већ и због пирамидалних банака које су се почетком 90-их појавиле у нашој земљи. Ово наслеђе чини наш транзициони процес тежим од примера других земаља па је и опоравак захтевао корените промене друштвеног и економског система. То разликује уједно и ове реформе од реформи или њиховог покушаја у периоду 1989-1991.године. Програмом економског опоравка и монетарне реконструкције из 1994.године, неке од ових дисторзија су покушане да се исправе. Док се то успело са монетарном сфером, дисбаланси су остали на страни фискалне власти, пре свега у домену регулисаних цена. Губици привреде и банака су се увећавали и са таквим (негативним) капиталом је дочекана 2000.година.

Иако се о рехабилитацији банкарског сектора Србије говори као о процесу који је започео током 2000.године, криза банкарског система заоштрена је још крајем 80-тих година, као резултат системских ограничења, с једне стране, односно, недовољно ефикасног управљања спољним дугом, с друге стране. Основа рехабилитације банкарског система од тада се није променила – огромни притисак на банкарски систем реалних и потенцијалних губитака, високих трошкова финансијског посредовања и

социјализација ризика. Али, криза је трајала толико дуго да су се њени ефекти прогресивно умножили, а економска и политичка криза која јој је била окружење, довела је до исцрпљивања националних ресурса у толикој мери, да је процес рехабилитације банака постао веома сложен.

Полазна основа кризе банкарског система Србије, као релативно осамостаљеног дела банкарског система Југославије, може се изразити кроз следећи преглед⁴⁹

Табела 15. Потенцијални губици банака у Србији, 31.12.1989.г (у млн.динара)

	Актива	Депозити	Фондови	Резервације за пот.губ	4/3	Нето фондови
	1	2	3	4	5	6
Србија	132.988	96.736	12.419	60.664	488	(48.244)
Војводина	26.808	13.205	4.016	6.383	159	(2.366)
Косово	5.622	2.668	835	9.371	1.099	(8.518)

Банкарски систем је преживео јер је у том периоду био сведен на монобанкарски систем; активирани финансијски токови су прелили готовину у потрошњу или првобитну (приватну) акумулацију. Биланси банака трансформисали су се у скелете, који су изражавали обавезе према иностраним кредиторима и потраживања од домаћег реалног сектора, као номинални капитал, вишеструко мањи од потенцијалних губитака (Васиљевић, 2004).

Процес транзиције банкарског сектора није био могућ без процеса реструктурирања и реалног сектора. Модели рехабилитације банкарског сектора у земљама у транзицији показују да постоје два облика: рехабилитација искључиво банкарског сектора и истовремена рехабилитација банкарског и реалног сектора. Избор између ова два модела условљен је дубином кризе, институционалним условима појединих држава и доступношћу иностране финансијске подршке. Оба модела су, међутим, валидна и строго узевши, уколико инострани повериоци не преузму део трошкова рехабилитације, друштвени трошкови су исти, само је другачија динамика њиховог подношења.⁵⁰

⁴⁹Преузето из: Васиљевић, Б., Рехабилитација српског банкарског сектора у: Приватизација банака у Србији, Институт економских наука и Београдска банкарска академија, Београд, 2005, стр.16-23

⁵⁰исто

Светска банка је предлажући модел санације југословенског банкарског система, 1989.године имала у виду истовремену санацију и банкарског и реалног сектора.⁵¹ Интересантно је да су нове државе, настале распадом бивше заједничке државе, углавном примењивале тај модел реконструкције банкарског система⁵²

3.2 Изведене реформе у банкарском сектору

Почетак реформи у банкарском сектору везује за шири опсег друштвених и економских реформи у оквиру којих је извршена свеобухватна реконструкција и сектора банкарства. За разлику од других транзиционих земаља у Србији је подела монобанкарског система извршена знатно раније. Са друге стране, реформе у нашим условима не само да су касниле већ су и настале дубиозе услед одлагања реформи знатно отежале прву фазу реформи. Исказане дубиозе банкарског сектора биле су у блиској вези са дубоким проблемима у којима се налазио реални сектор, а што је врло често било прожето различитим врстама координације неекономских чинилаца, међу којима се посебно истиче одсуство јасних, банкарских критеријума за додељивање кредита одређеним повлашћеним друштвеним групама и то посебно каматних стопа. У литератури се наводи да је у нашој земљи након хиперинфлације 1993.године, преко 90% кредита било у категорији лоших или ненаплативих (Финк и други, 2005).

Међу главним изазовима реформи налазило се: велики удео ненаплативих кредита, низак ниво резервисања за покриће губитака, низак ниво капитала целог банкарског сектора, несолвентност највећих банака, недостатак адекватне процене ризика итд.

Усвојени модел реформи да се истовремено врши реструктурирање и банака и предузећа захтевао је претходно регулисање међусобних обавеза између банака и привреде, обзиром на повезаност која је била присутна током 90-их. Приватизација из 1997.године, је била заснована на инсајдерској приватизацији где су радници и менаџмент постали власници фирме, али је са друге стране, истиче се то у литератури, створено погодно тле и за легализацију нелегално стечене имовине у претходном периоду (Ристић, 2004). Нови закон о приватизацији из 2001.године, је насупрот томе фаворизовао продају 70% капитала путем тендера или аукције, са циљем да се привуче свеж капитал. У претранзиционом периоду веза банака и предузећа се није исцрпљивала само на враћању старих дугова, већ је она била изражена и кроз

⁵¹Према: Worldbank, Yugoslavia Financial Sector Restructuring, Policies and Priorities, Volume I, 1989

⁵² видети шире у: Штиблар Ф., Вољч М., The Banking Sector in Slovenia, from Yugoslavia to the European Union, the World Bank, Washington, April, 2004, str.263-276.

власничке односе односно улоге предузећа у банкама. Лоша привредна ситуација, великвидност привреде, држање цена најважнијих производа под контролом, санкције међународне заједнице и друго, допринели су томе да се лоша ситуација из привреде прелије у банке. Тако је створен зачарани круг несолвентности и константног генерисања губитака и банака и привреде, а ти проблеми ће постојати све док се у потпуности не реструктурира сектор привреде. Осим власништва предузећа у банкама, и држава је имала власнички улог и то преко регулисања дуга према страним повериоцима (Париски и Лондонски клуб), чиме је држава постала доминантан власник у већем броју банака. Иста матрица је била примењена и на преузимање обавеза по основу старе девизне штедње. На крају ових процеса држава је добила власништво и управљање над 14 пословних банака, од укупно 41 у том моменту. То је, испоставило се, био први корак за спровођење процеса приватизације у банкарском сектору.

Са озбиљнијим реформских захватима се креће већ 2001.године, када се усваја Закон о рехабилитацији, стечају и ликвидацији банака и када долази до затварања 19 мањих, поткапитализованих кредитних институција, да би већ 2002.године, направљен највећи рез у банкарском сектору, који се односио на ликвидацију четири највеће банке (Беобанка, Београдска банка, Инвестбанка, Југобанка). Ове банке су имале 57% укупне билансне активе и запошљавале су укупно 37% радне снаге (Barisitz, 2007). У литератури се налази да трошкови санације банака, било у транзицији или не, могу износити и до 30% БДП.⁵³ Уколико би се изабрао модел рехабилитације кроз санацију банака, трошкови реструктурирања би били само одложени. У нашим условима, обзиром да су трошкови стечајева банака пребачени на акционаре и иностране повериоце, они су процењени на само 0,7% бруто домаћег производа.⁵⁴ Овакав дубок рез по тврдњама тадашњих креатора програма реконструкције банкарског сектора био је непходан како би се спровео процес реформи, највише због тога што су те банке имале огромне губитке. Са друге стране, ради се о банкама које су такође имале значајну имовину. Агенција за стечај и ликвидацију банака је преузела поступке решавања стечаја и ликвидације ових банака, који су и након десет година и даље у

⁵³Dziobek C., Pazarbasioglu C, Lessons from Systematic Bank Restructuring, IMF, Economic Issues, 14, Washington, 1998.str.4

⁵⁴Србија и Црна Гора – Република Србија: програм за економски раст и запошљавање, Светска банка, Децембар 2004, Извештај број 29258 – ЈУ стр.88

току. Програм реструктурирања банкарског сектора који је сачинила Народна банка Србије садржао је следеће елементе:

- класификацију банака у 4 категорије – А,Б, Ц, Д
- ликвидацију несолвентних банака
- увођење међународних рачуноводствених стандарда
- израду стратегије приватизације за државне банке
- повећање захтева за минималним капиталом
- поновно реактивирање девизне штедње
- прелаз платног промета из Завода за обрачун и плаћања у пословне банке

На крају јуна 2001.године, од 71 банке, 29 је било класификовано у категорију А, 16 је било класификовано у категорију Б, 7 банака у категорију Ц и остатак од 19 банака у најлошију категорију Ц.

Поменута Агенција за стечај, ликвидацију и санацију банака је била само део потребних институционалних и регулаторних реформи. Најзначајније је свакако било усвојити одговарајуће законе: о банкама, о Народној банци, о девизном пословању, о платном промету итд. Паралелно са тим, текао је и процес стварања ефикасних институција. То је све било саставни део реформи банкарског сектора и увод за његову власничку трансформацију.

Повратак поверења у банке, након што су депозити обезвређени или чак неповратно изгубљени, био је чини се најтежи део посла. Након што је држава преузела измиривање ових обавеза, да би се подстакло повратак штедње у банке, било је неопходно створити нове институционалне предуслове. Један од њих је и оснивање Агенције за осигурање депозита, када је Законом осигуран износ од 3,000 евра штедње по једном штедном рачуну. Други услов је био долазак страних банака које су својом репутацијом и капиталом гарантовале за улоге штедиша. Прва банка која је добила лиценцу за рад је Raiffeisen банка, која је основана 2001.године.

Захтевани капитал је постављен на нивоу од десет милиона евра, а уведени су и нови, знатно строжији захтеви за адекватност капитала, према којима је однос капитала и ризичне активе постављен прво на нивоу од 10% да би већ 2006.године, повећан на 12%, али је у пракси, посебно у првих 5 година реформе, тај показатељ био и изнад 25% на нивоу целог банкарског сектора. Народна банка Србије је низом својих одлука увела знатно строжија правила и у погледу других показатеља банкарског пословања (процене ризика, ликвидности итд). Све то заједно довело је до повратка поверења у банке, а тиме и у штедњу која је имала изузетан раст у протеклом периоду. Несумњиво,

врло рестриктивна и конзервативна политика централне банке имала је своје оправдање, што се показало и у време економске и финансијске кризе 2008.године, када је само захваљујући томе што је банкарски систем високо капитализован, одржана не само финансијска већ и макроекономска стабилност. Овакав приступ централне банке био је примењен и на област надзора. Осим банака, врховна монетарна власт је надлежна и за осигурања, пензионе фондове и лизинг компаније. Обједињена и врло ригорозна контрола ових финансијских институција показала је да прво, независност централне банке представља основни стуб не само ефикасне монетарне политике, већ је и неопходан предуслов за остварење и других циљева централне банке, а пре свега, стабилности финансијског сектора.

Међутим, у литератури се процеси рехабилитације банкарског система у Србији прате и преко пораста поверења становништва у банке, израженог преко Индикатора поверења, који показује да постоји и да је у великој мери повраћено поверење грађана у банке али није довољно да би се могао извести закључак да су процеси реструктурирања завршени, чак и није довољно ни да покаже да је завршен процес рехабилитације домаћег банкарског сектора.⁵⁵

3.3 Достигнути ниво развоја и даље перспективе

Након завршеног процеса реструктурирања банкарског сектора створили су се услови за његов даљи раст, што се и дешава већ од 2005.године. Осим што је процес власничке трансформације приведен крају долази и до побољшања свеопште економске ситуације и инвестиционог амбијента. У том периоду бележе се високе стопе привредног и кредитног раста. Међутим, треба скренути пажњу на чињеницу да то није била само наша посебност. Слична ситуација се дешава и у другим транзиционим земљама. Такав процес траје све до последњег квартала 2008.године, када долази прво до слабијег, а онда и значајнијег утицаја светске економске и финансијске кризе на привреду у транзицији. Негативним ефектима понајпре су погођена предузећа услед смањене иностране тражње, јер, поменуто је већ, ефекти ове кризе су индиректни, није узрок био у структурним или валутним слабостима транзиционих земаља већ је дошло до преливања негативних ефеката кризе. Уз смањену инострану тражњу долази и до смањеног прилива капитала на којима је велики број земаља заснивао стратегије привредног развоја. Смањена инострана

⁵⁵ Живковић, Б., Банке: у Економист магазин, новембар 2004.стр. xxiii

тражња се прелила на производњу а тиме и запосленост. Смањена производња, смањен извоз и прилив иностраног капитала врше притисак на буџет и на депресијацију валуте. Слабљење домаће валуте води до раста задужености и привреде и грађана, што има негативан ефекат на квалитет портфолија банака. Највише су погођене оне земље које су имале велики број кредита индексираних у иностраној валути. Укратко, овако би се могла дефинисати најновија фаза у развоју банкарског сектора и у нашим условима. Она у великој мери одређује и достигнути степен развоја српског банкарства јер оно послује у изузетно тешким околностима али истовремено, искуство кризе је то показало, и поред свих искушења показује завидну стабилност. При томе, неопходно је истаћи у овоме и улогу централне банке и пословних банака. Народна банка Србије је реафирмисала своју надзорну и контролну функцију али и постепено уводила савремене, тржишне инструменте монетарне политике који дају већу предвидљивост и пребацују тежиште на контролу инфлације у средњем року. Иако је у целом постреформском периоду био изражен инфлаторни притисак, не може се рећи да је то искључива и једина одговорност Народне банке, већ се углавном ради о изостанку структурних реформи у привреди и у држави. Наредна фаза развоја треба да допринесе да циљеви монетарне и фискалне власти буду комплементарни бар у оном делу који ће бити прихватљив да се обезбеди стабилности цена. То значи, стварање конкурентског амбијента, разбијање монопола, реструктурирање јавних предузећа и уопште јавних расхода. То су све фактори које знатно утичу на макроекономску стабилност. Директних финансијских односа на релацији Народна банка – Влада нема нити је дозвољено да централна банка одобрава кредите, позајмице, прекорачења по рачуну или друге видове кредитних олакшица Републици Србији, аутономној покрајини или јединици локалне самоуправе, јавним предузећима и другим правним лицима чији је оснивач Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе, односно у којима Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе имају контролно учешће. Изузетак од овог правила су само кредити и кредитне олакшице банкама у којима контролно учешће имају Република Србија, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе. Када је реч о пословном банкарству, као што је већ истакнуто, оно је у претходном периоду имало снажан и динамичан развој. У складу са званичним опредељењем државе ка европским интеграцијама и пословно и централно банкарство су били на позицијама брзог усвајања европских стандарда. Овај процес је имао две димензије, прву која се односи на хармонизацију прописа који важе у финансијском сектору и другу, која подразумева

саме стандарде пословања које доносе стране банке. Оба процеса су имала позитиван утицај на развој банкарског сектора у нашим условима. Са тиме у блиској вези су и даље перспективе развоја банкарског сектора, оно ће се кретати у правцу даље хармонизације прописа и стандарда са регулативом и праксом Европске уније али ће правци даљег развоја зависити и од домаћих услова. Овде се, пре свега, мисли на могућност да банкарски сектор у значајнијој мери допринесе привредном расту и развоју. То ће бити могуће само под условом да се створи нови и подстицајнији привредни и инвестициони амбијент. На овом нивоу развоја, банкарски систем је постигао неопходну стабилност, што су показала и искуства најновије економске и финансијске кризе у којима наша земља није била приморана да фискалним издвајањима обезбеђује опстанак банака на тржишту. Банке су чак биле и главни партнер Влади у спровођењу Програма мера за сузбијање негативних ефеката финансијске кризе. Програм који је спроведен и за привреду и за грађане имао је за циљ да одржи ниво привредне активности на нивоу који неће водити земљу у дубљу рецесију. Сличан план урађен је и са Програмом за подршку финансијској стабилности (Financial Sector Support Program – FSSP), познатијем као Бечка иницијатива, према коме стране банке које послују у нашој земљи неће смањивати кредитну изложеност према привреди и грађанима. Оба програма су испунила своје циљеве у потпуности и значајно допринела одржању не само финансијске него и макроекономске стабилности.

Програм мера финансијске подршке привреди је показао да се и даље кључни проблеми даљег економског развоја налазе у сектору привреде, а да је међу њима највећи проблем текућа неликвидност. Коришћење кредита за ликвидност је имало доминантно учешће у структури кредита са субвенционисаном каматном стопом, а само мањи део, око 1,2% укупног износа кредита је одобрено за нове инвестиције. То показује да и даље егзистира проблем текуће неликвидности, што је само принцип „гашења пожара“ у односу на решавање основног проблема, а то су нове инвестиције као претпоставка економског раста и развоја.

На крају 2011.године, у банкарском сектору Србије преовлађују банке у власништву страних лица које имају 74% укупне активе сектора, 75% капитала и запошљавају 70% од укупног броја запослених. Њихов добитак на крају 2011.године је износио 22,9 милијарди динара. Насупрот томе, банке у власништву државе и домаћих приватних лица учествују у укупној активи сектора са 26%, у укупном капиталу са 25% и у броју запослених са 30%. Укупно 12 банака које се налазе у власништву домаћих правних лица и државе (8 банака је у власништву државе а 4 банке у власништву

приватних лица), остварило је губитак од 21,7 милијарди динара. На тај начин, цео сектор је остварио укупан добитак пре опорезивања од 1,3 милијарде динара.⁵⁶ У наредном приказу даје се преглед одабраних параметара банкарског сектора Србије на дан 31.12.2011.године.

Табела 16. Одабрани параметри банкарског сектора Србије

	Број банака	Добитак (Губитак)* млрд РСД	Актива млрд.РСД	%	Капитал млрд РСД	%	Запослени	%
Банке у вл. домаћих лица	12	(21,7)	685	26	135	25	8,705	30
<i>Државне</i>	8	(24,6)	472	18	75	14	7,216	25
<i>Приватне</i>	4	2,9	213	8	60	11	1,489	5
Банке у вл. страних лица	21	22,9	1,965	74	411	75	20,523	70
<i>Италија</i>	2	15,7	591	22	123	22	4,177	14
<i>Аустрија</i>	4	9,3	493	19	118	22	4,227	14
<i>Грчка</i>	4	(0,7)	393	15	85	16	5,364	18
<i>Француска</i>	3	0,5	263	10	45	8	2,588	9
<i>Остале</i>	8	(1,9)	225	8	40	7	4,167	14
Укупно сектор	33	1,3	2,650	100	546	100	29,228	100

* пре опорезивања

На приказу се јасно види да доминантном учешћу страних банака највише доприносе банке из Италије и Аустрије, где шест банака из ове две земље има учешће у укупном капиталу од 44% а у билансној активи 41%. Добитак пре опорезивања ових банака је износио 25 милијарди динара. Готово толики губитак је остварило 8 банака у државном власништву – 24,6 милијарди динара. Појединачно посматрано, најзначајнија банка по висини укупне aktive је Banca Intesa са 392 милијарде динара (14.8%), док следи Комерцијална банка са 275 милијарди динара (10.4%).

И сви други показатељи банкарског сектора су и више него задовољавајући. Показатељ ликвидности износи 2,17% и далеко је изнад прописаног минимума од 1%. Адекватност капитала износи 19,1% док су кључни показатељи успешности банкарског сектора – принос на активу и принос на капитал износили 1,3% и 6,5% респективно (подаци се односе на септембар 2011.године). Известан пад у последњем кварталу 2011.године, последица је губитака једне домаће банке у коју је уведена принудна управа Народне банке Србије. Резултати те банке, умногоме кваре слику банкарског сектора у целини али и даље се може рећи да су готово сви кључни показатељи банкарског сектора на задовољавајућем нивоу. Посебно предњаче у томе банке са

⁵⁶ Народна банка Србије, Контрола пословања банака, Извештај за четврто тромесечје 2011.године

иностраним капиталом. Опасност за банкарски сектор може бити преливање лоших резултата предузећа на перформансе кредита. Иако банкарски сектор и даље држи изузетно висок ниво резерви за процењене билансне губитке (121.4%), што показује да банке са обрачунатим резервама могу обезбедити потпуно покриће проблематичних кредита, показатељи раста проблематичних кредита указују не само на лоше текуће перформансе предузећа и грађана, већ и на лошу перспективу која би могла у будућности угрозити виталност банкарског сектора.

4. Студија случаја (компаративна анализа три транзиционе земље)

Анализа постигнутих резултата у реформи финансијског и банкарског сектора захтева процес диференцирања земаља у различите категорије. Почетком процеса реформи све бивше централно-планске привреде су биле сврстане под транзиционе земље, да би даљим развојем биле уочљиве и друге разлике. Оне су проистицале пре свега из остварених резултата и брзине којом су ове земље трансформисале своје привреде али и других разлога. Развијеније земље централне и источне Европе су се издвојиле од других региона (балтичке земље, југоисточна Европа итд). Такве класификације у покушају тумачења остварених резултата праве и најважније међународне финансијске организације као што су Међународни монетарни фонд, Европска банка за обнову и развој итд. Овакви ставови се могу прихватити из разлога методологије посматрања и закључивања о карактеристикама појединих земаља. Методом случајног узорка међу напреднијим транзиционим земљама изабраћемо три: Пољску, Мађарску и Чешку, мада не би било погрешно додати овом узорку још неке земље које су се издвојиле у процесу реформи (Словенија, Словачка, балтичке земље итд). Ипак, ради прегледности ослонићемо се на њих. Иако се можда чини логичним кренути са сагледавањем остварених резултата од почетка процеса реформи, упутније је прво пружити приказ са најновијим подацима о банкарском и финансијском сектору три посматране земље, а тек потом направити осврт на изведене реформе. Обзиром на то, прво ће се дати преглед основних показатеља у банкарском сектору у периоду 2004-2009.године за Пољску и Мађарску, док ће се за Републику Чешку дати преглед у периоду 2006-2010, обзиром да Европска банка за обнову и развој као релевантан извор података у своје анализе транзиционих земаља од 2006.године не укључује ову земљу па није могуће користити исти, међусобно упоредиви извор података.⁵⁷

⁵⁷ Подаци за Пољску и Мађарску према: www.ebrd.com/pages/research/economics/data/macro.shtml#structural, Подаци за Републику Чешку: Czech National Bank, Financial market supervisory reports 2006-2010 и калкулације аутора

Табела 17 . Банкарски сектор Пољске 2004-2009, изабрани индикатори

	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Број банака (стране)	57(44)	61(50)	63(52)	64(54)	70(60)	67(57)
Актива државних банака (у%)	21.7	21.5	21.1	19.5	18.3	22.1
Актива страних банака (у %)	71.3	74.3	74.2	75.5	76.5	72.3
Кредити приватном сектору (у % БДП)	31.0	33.4	38.5	44.6	55.0	55.2
Кредити становништву (у % БДП)	10.6	12.4	15.6	20.0	27.0	28.7
Од чега стамбени	3.8	5.0	7.2	9.9	15.0	15.8
ЕБРД индекс реформи банкарског сектора	3.3	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7

Табела 18. Банкарски сектор Мађарске 2004-2009, изабрани индикатори

	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Број банака (стране)	38(27)	38(27)	40(28)	40(27)	39(25)	38(23)
Актива државних банака (у%)	6.6	7.0	7.4	3.7	3.5	3.9
Актива страних банака (у %)	63.0	82.6	82.9	64.2	84.0	81.3
Кредити приватном сектору (у % БДП)	44.3	49.9	54.2	59.5	67.3	66.5
Кредити становништву (у % БДП)	12.8	15.6	18.4	21.6	27.4	26.8
Од чега стамбени (у % БДП)	9.5	11.5	13.8	16.4	21.5	21.2
ЕБРД индекс реформи банкарског сектора	3.7	4.0	4.0	4.0	4.0	4.0

Табела 19 . Банкарски сектор Чешке 2006-2010, изабрани индикатори

	2006	2007	2008	2009	2010
Број банака (стране)	37(13)	37(14)	37(16)	39(18)	41(19)
Актива државних банака (у%)	3	2.4	2.9	2.7	3.1
Актива страних банака (у %)	97	97.6	97.1	97.3	96.9
Кредити приватном сектору (у % БДП)	43.8	50.5	56.3	58.0	59.3
Кредити становништву (у % БДП)	15.5	18.9	22.0	24.7	28.0
Од чега стамбени	11.5	14.5	16.0	15.2	16.5
ЕБРД индекс реформи банкарског сектора	4	4	-	-	-

Да би предњи подаци могли бити релеватни за оцену степена развоја банкарског сектора потребно их је сагледати и са стране интерних показатеља банака, посебно

када је реч о стопи повраћаја на капитал, стопи повраћаја на активу, покрићу за губитке, проблематичним кредитима и стопи адекватности капитала (ММФ, 2011).

Табела 20. Стопа повраћаја на капитал

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Чешка	25.3	22.5	24.4	21.7	25.8	23.1
Мађарска	24.5	23.8	18.4	11.6	9.4	1.3
Пољска	20.5	22.2	24.9	20.5	10.4	12.7

Табела 21. Стопа повраћаја на активу

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Чешка	1.4	1.2	1.3	1.2	1.5	1.4
Мађарска	1.4	1.5	1.2	0.8	0.7	0.1
Пољска	1.6	1.7	1.9	1.5	0.8	1.1

Табела 22. Резерве за покриће губитака (LLR)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Чешка	64.5	61.3	70.2	67.4	56.9	55.0
Мађарска	65.1	57.1	64.8	58.9	53.7	53.3
Пољска	61.6	68.5	67.3	58.7	51.2	54.6

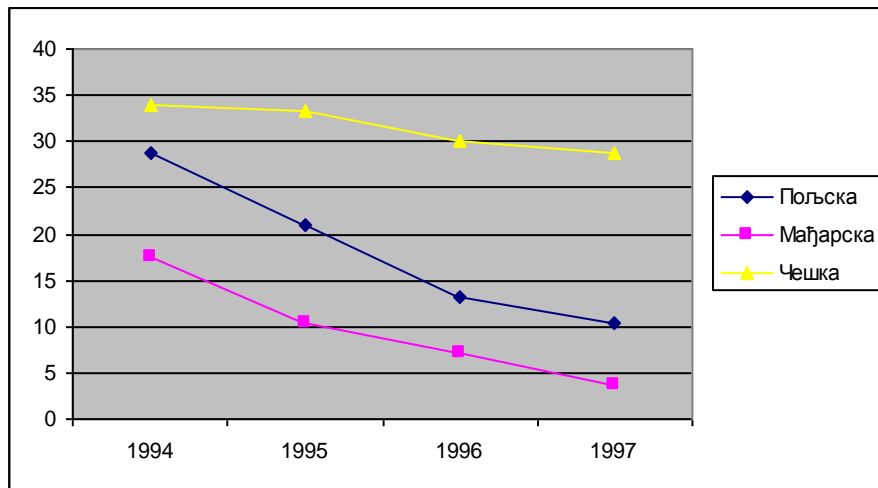
Табела 23. Проблематични кредити

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Чешка	3.9	3.7	2.8	3.3	5.4	6.6
Мађарска	2.3	2.6	2.3	3.0	6.7	9.1
Пољска	11.0	7.4	5.2	4.5	8.0	8.8

Табела 24. Адекватност капитала

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Чешка	11.9	11.4	11.5	12.3	14.1	15.6
Мађарска	11.6	11.0	10.4	11.2	13.1	14.1
Пољска	14.6	13.2	12.0	11.2	13.3	13.8

Сви предње изабрани индикатори финансијског стања три транзиционе земље показују да су банке имале задовољавајући ниво повраћаја на уложени капитал као и да је са почетком светске економске и финансијске кризе дошло до погоршања у броју проблематичних кредита, али они и даље нису на нивоу који би могао да угрози стабилност њихових банкарских система. Истовремено, издвајања за покриће губитака у целом посматраном периоду се креће од 50-70% док је однос капитала и ризиком пондерисане активе био на задовољавајућем нивоу и то знатно изнад прописаног минимума. Новији период карактерише и константно повећање удела кредита, како укупних тако и кредита становништву (у томе и стамбених) у домаћем бруто производу, што на посредан начин доводи и до већих инвестиција и већег привредног раста, о чему је већ било више речи. На овом месту, потребно је направити осврт на достигнути ниво развоја с обзиром на почетне полазне позиције и изведене реформе у банкарском сектору, обзиром да је несумњиво добар резултат настао пре свега услед правовремених и добро спроведених реформи у банкарском али и у реалном сектору. Примера ради, укупан број банака се од почетка процеса реформи смањивао док се број иностраних банака истовремено повећавао, у Пољској су 1994.године, пословале 82 банке (од тога 11 иностраних) док је 2009.године пословало 67 банака од чега 57 иностраних. Улазак све три земље у Европску унију значио је и слободно пословање других банака из ЕУ на њиховој територији, односно банака које имају лиценцу за рад у некој земљи чланици. На тај начин, највећи део или може се рећи доминантан део домаћег тржишта преузимају банке из развијених земаља ЕУ. То је закономерност готово свих земаља у транзицији. Развојем у имплементацији реформи долази и до пада лоших и ненаплативих потраживања. То је резултат како доласка нових банака на тржиште ових земаља тако и чишћења биланса оних банака које су наставиле са радом. Следећа илустрација то и доказује.

Графикон 6. Проблематични кредити у изабраним ЗуТ (1994-1997.г)

Највећи проценат лоших или проблематичних кредита 1994.године, са роком кашњења од 90 и више дана имала је Чешка (34%), затим Пољска (28.7%), па Мађарска (17.6%). Већ на крају 1997.године, ови показатељи су имали тенденцију пада код свих земаља, а уколико упоредимо ове податке са подацима из периода 2006-2010.године, видећемо да су они у свим земљама испод 10% (Чешка – 6.6%, Мађарска - 9.1%, Пољска – 8.8%). Овај проценат знатно увећавају негативни ефекти светске економске и финансијске кризе док је пре тога овај проценат био у распону од 2.3% - 5.2% за све три посматране земље у 2006.години. То показује да су ефекти кризе негативно утицали на број проблематичних кредита и да све предузете мере на националном нивоу како би се спречили ови негативни ефекти нису дали одговарајуће резултате. Ради тога, криза се мора посматрати као преломна тачка у развоју банкарских система ових земаља а као ток реформи искључиво фазно, у зависности од достигнутог нивоа развоја. Ова градуализација је битна ради тога што показује како се у одређеним периодима развијао банкарски сектор, периоде његове експанзије али и стагнације и пада. Период после кризе ће такође бити један нови период у развоју банкарских система ових земаља.

Али, вратимо се сада на почетак реформи у банкарском сектору и на проблеме са којима се суочавао и то како ради потребе да сагледамо његове унутрашње проблеме тако и да видимо повезаност са реформама у реалном сектору економије. Промене у банкарском и финансијском сектору уопште у односу на све друге области економије најбоље одсликавају промене два система, централно-планског који се напушта и тржишног који се усваја (Андерсон, Кегелс, 1998). Ради тога њима се придаје посебна

важност, што је демонстрирала и држава која је била активно укључена у процес реформи у банкарском сектору било као директан власник било као помоћ у рекапитализацији појединих банака и очувању стабилности финансијског система.

Земље из студије случаја су имале доста сличности у својим програмима транзиције али и доста разлика, које су се огледале у полазним основама и постојању неког облика тржишног механизма. Мађарска је од све три земље имала најдужу традицију тржишног привређивања јер је реформама из 1968.године, уведена децентрализација одлучивања и укинута су нека квантитативна ограничења, омогућена су банкротства, уистину ретко спроводљива у пракси посебно када се радило о великим државним предузећима. Наведеним реформама долази и до поделе на послове са становништвом и на послове са привредом, што је такође један од облика децентрализације. У свим посматраним земљама пре поделе банкарства на централно и пословно, постојао је само мали број банака уско специјализованих за одређене намене (спољну трговину, инвестиције и слично). Банке које су се одвојиле од централне банке постају сада пословне банке, негде и по регионалном принципу, као у Пољској на пример. Те банке су и даље биле у власништву државе, ради припреме за приватизацију, која ће уследити. Мађарска је прва земља која је отворила своје тржиште за стране банке, па већ 1986.године, долази до прве инвестиције у банкарски систем. Значајније повећање броја банака се дешава тек од 1989.године, када долази до оснивања како нових приватних банака тако и значајнијег уласка страних банака.

Прву генерацију реформи карактерише макроекономска стабилизација без које није било могуће извести дубље економске реформе. Чешка је, иако са знатно тежим наслеђем централно-планске привреде за разлику од Мађарске и Пољске, имала низ предности у имплементацији реформи, а најзначајнија се налазила у одсуству јавног дуга. То је помогло да се оне реформе које су подразумевале преузимање дуга банака одвијају на начин да се избегне нестабилност банкарског система. Највећи дуг од три посматране земље је имала Пољска, око 23 милијарде долара и он се углавном односи на дуг према иностраним повериоцима и то међународним институцијама, што је условило да се тек по регулисању дуга према тим повериоцима могло прећи у значајнију приватизацију банака. Приватизација банкарског сектора је текла спорије него у реалном сектору у све три земље. У литератури се наводи да се узроци ове појаве могу видети у брзи државе за стабилност банака (тима и предузећа) али и у посебним програмима приватизације банака где се тражио стратешки партнер што је изискивало време (Андерсон, Кегелс, 1998).

Ту рану фазу приватизације карактерише и власништво предузећа у банкама, што је водило лошој алокацији ресурса, мањим кредитним стандардима и појави нових проблематичних кредита. И улога државе у власништву банака је била знатна и двојакo негативна, у смислу руковођења и у смислу кредитирања државе што је створило ефекат истискивања приватних инвестиција, а тиме и ограничење развоја малих и средњих предузећа. Примера ради, од укупног броја кредита у Мађарској 1992.године, преко 50% се односило на кредите држави или државним предузећима, што је уз постојање меког буџетског ограничења за државна предузећа водило расту ненаплативих потраживања. Питање наслеђених лоших кредита у билансима банака посматране земље су различито решавале. Док је Мађарска користила микс инструмената фискалне и монетарне политике све док то није угрозило фискалну стабилност, Пољска и Чешка су примениле другачији модел. Пољска је Законом о финансијском реструктурирању имплементирала модел реструктурирања дугова на добровољној бази као и рекапитализацију банака под условом да и оне реструктурирају дугове предузећа, тзв. банкарско поравнање. Све банке које су се налазиле у овом програму, а ради се о највећим банкама у то време, биле су приморане да оснују посебне организационе јединице које ће се бавити реструктурирањем дугова. Програм реструктурирања дугова у Пољској као и програм масовне или ваучерске приватизације у Чешкој, могу се издвојити као истакнути елементи процеса трансформације и банака и предузећа у транзиционим земљама. Оба елемента су на свој начин допринела одличним транзиционим резултатима ове две земље.

ТРЕЋИ ДЕО

ШТЕДЊА И КРЕДИТИ КАО ГЕНЕРАТОРИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА

1. Штедња и привредни развој

Однос штедње и привредног развоја представља изузетно важно питање сваке привреде које у великој мери одређују њене садашње али још важније будуће перформансе. Штедња у основи представља одрицање од текуће потрошње ради веће потрошње у будућности, при чему на домаћем нивоу њу чине три сектора: сектор становништва, сектор предузећа и сектор државе. Обзиром да је финансирање државе често дефицитног карактера и да предузећа често имају веће потребе за капиталом него што штеде, преостаје да највећи део домаће штедње чине депозити сектора становништва. Управо се штедња сектора становништва налази у фокусу овог дела истраживања обзиром да је потребно идентификовати њен садашњи ниво али и могућности њеног већег и значајнијег учешћа не само у укупној штедњи већ и у бруто домаћем производу, што је важан показатељ економске развијености једне земље. Недостатак адекватне емпиријске и статистичке грађе, посебно када су у питању земље у транзицији, знатно отежава истраживачки рад али не мање битно је да и као макроекономски и као микроекономски агрегат штедња становништва трпи различите утицаје из економске и ванекономске сфере што додатно усложњава њену анализу и сагледавање могућности већег учешћа у друштвеном производу.

Одмах након процеса власничке трансформације и регулаторног уређења банкарских система, који се у транзиционим земљама одвијао почетком 90-их година прошлог века, наметнула се потреба и неминовност реактивирања депозитне и кредитне функције банака. У оба случаја било је неопходно да реструктуриран банкарски сектор у транзиционим земљама преузме функције које има већ дуги низ година у развијеним тржишним привредама, односно да, сада на новим основама, ефикасно врши своју улогу посредника на финансијском тржишту. И депозитна и кредитна функција су у новим условима биле под утицајем значајног броја фактора почевши од негативних искустава у прошлости преко утицаја који имају реална кретања у привреди и на штедњу и на кредите (запосленост, зараде, инфлација итд) па све до улоге државе на финансијском тржишту.

Транзиционе привреде су отпочеле процесе транзиције са доста неповољном тржишном структуром, деформисаним финансијским токовима и недовољном домаћом

акумулацијом. Због тога је у почетним периодима транзиције примат добила страна помоћ а нешто касније са развојем ових земаља и стране директне инвестиције. Домаћа штедња је била готово занемарљива и предуслов за њено поновно активирање углавном се односио на повратак поверења у банкарски сектор. Тек са развијеним тржиштем финансијских услуга јављају се и други облици домаће штедње као потенцијални извори финансирања инвестиција.

Однос штедње и инвестиција није нешто ново у економској теорији и пракси. Готово све школе економског учења бавиле су се овим питањем и неовисно од угла посматрања и примата који су дати у истраживању ових каузалности појединим елементима, резултати се свODE на познате релације. Штедња је неопходан услов за инвестиције које су у служби дугорочног економског раста и развоја. Овде је претпоставка да ће инвестиције бити каналисане у профитабилне пројекте, што не мора увек бити случај, посебно за земље у транзицији. Зато се инвестиционе могућности и институционални оквир често анализирају код процене апсорпционих могућности привреде одређене земље, што је и утицало на различиту динамику прилива страних директних инвестиција у транзиционим земљама. Што је земља развијенија удео домаће штедње у финансирању инвестиција је већи па се тако у развијеним земљама удео домаће штедње креће од 85-95%.⁵⁸ Важи и обрнуто, да мање развијене земље и овде посматране земље у транзицији своју инвестициону активност углавном финансирају из страних извора, односно стране штедње, независно од облика у коме та штедња односно капитал долази. У литератури се наводи да је финансирање привредног раста фундаментално питање сваке економије, без обзира на тренутно друштвено уређење (капиталистичко, социјалистичко, транзиционо). То није само питање формирања, концентрације и преливања тј. употребе штедње у једној привреди већ је то пре свега „кристализација“ укупних односа свих структура, односа институција унутар једне привреде (Комазец, Ристић, 2009; 160). Зато се питањима штедње треба бавити не само са становишта теоријских опсервација у контексту транзиционе привреде већ и са становишта целовите економске политике, која треба да створи услове за развој домаће штедње. У почетним периодима транзиције домаћа штедња у кратком року није могла одговорити захтевима за финансирањем инвестиција независно од тога што се она у литератури наводи као једини „здрав“ и одржив начин финансирања инвестиција и то посебно на дуги рок. Једноставно, није

⁵⁸Financing growth and development in the transition countries, The role of domestic savings, Economic Analysis Division, UN/ECCE, 2000

било реално очекивати њено значајније учешће, већ се држава, пре свега, определила да финансира инвестиције путем страних директних улагања и дефицитарним финансирањем.

„За све националне економије поставља се питање користити домаћу акумулацију или инострани капитал. Ово питање је потенцирано истовременим деловањем и присуством инфлације, дефицита платног биланса, хроничне незапослености, што раније економска мисао није имала прилике да сусретне у оваквом облику монетарног садејства. Такви односи постављају нову дилему која је граница екстерног задуживања привреде, какав је систем коришћења, услови коришћења иностраног капитала али и ефикасности његове употребе уз могућност брзе реконверзије инструмената капитала у домаћи акумулациони потенцијал.“⁵⁹ Несумњиво је да стране директне инвестиције подстичу економски раст али уколико тај процес није праћен истовремено и растом домаће штедње онда, слажу се оцене у литератури, није могуће одржати дугорочне, стабилне стопе привредног раста и развоја.

„Дугогодишњи развој економске теорије садржи и стални захтев за дефинисањем штедње као битног макроекономског агрегата који се јавља у свим моделима и теоријама раста у својству кључног фактора динамике и равнотеже привредног раста. Економска теорија данас штедњу третира као разлику између остварног дохотка и издатака за текућу потрошњу, односно као одложену потрошњу. Тиме се истовремено поставља питање оптимизације акумулације и потрошње односно њиховог међусобног односа у одређеној секвенци времена дугорочног процеса економског раста, њихов међусобни однос и понашање у овом процесу све чешће је посматран у функцији стабилног (уравнотеженог) или неуравнотеженог привредног развоја. И овде важи однос:

$$S=Y-C$$

Односно, штедња је једнака разлици између оствареног дохотка и потрошње. Обзиром да је $S=I$ добићемо да је $Y=C+I$ фактори који доводе до промене дохотка Y налазе се изван финансијске сфере са вишком штедње где је C веће од I а преноси се на место са мањком акумулације, доводе истовремено и до промена у дохотку Y . Јасно је да у савременој привреди постоје сектори са вишком штедње на супрот секторима са мањком штедње. Финансијска штедња је ужи појам од новчане акумулације али знатно боље одражава материјални положај и финансијску (новчану) способност привреде или

⁵⁹Према: Комазец, С., Ристић, Ж., Економија капитала и финансирање развоја, Етно стил, Београд, 2009, стр.162

сектора за инвестирање. Финансијска штедња је позитивна разлика између новчане акумулације и реалних инвестиција у одређеном периоду:

$$F_a = A_n - I_r$$

Финансијски вишак се због тога зове финансијска штедња. Овај вишак новчане акумулације се посредством механизма и инструмената финансијског система преноси и ставља на располагање оним секторима где су реалне инвестиције веће од властите акумулације. Међутим један део средстава такав сектор може да задржи у неком другом финансијском облику који не циркулише на тржишту (нпр. готов новац становништва који се насупрот штедњи тезаурише). То су пре свега финансијске инвестиције које се разликују од реалних инвестиција привредног сектора. Укупна акумулација се преко финансијских институција преноси директним кредитима, фискалним механизмом, банкарским механизмом.⁶⁰ Ова функција проточности финансијских средстава између депозита, са једне стране, и кредита са друге стране представља питање суштинског деловања ових и других механизма на привредни раст.

Поменуто је већ да су стратегије развоја транзиционих земаља биле засноване на приливу страних директних инвестиција или прекограничних кредита којима је финансиран знатан део инвестиционе активности односно преко тога и укупног друштвеног производа. Значајним инвестиционим могућностима транзиционих земаља као пандан се налазио слободан капитал из земаља развијених тржишних привреда који је користећи компаративне предности налазио свој интерес да инвестира у ове земље. Неки аутори наводе да у свету савршене мобилности капитала домаћа штедња и инвестиције представљају потпуно независне променљиве па њихов однос зависи само од очекиване стопе приноса (Feldstein, Horioka; 1980), што није увек случај. Управо највећи инвеститори у транзиционим земљама и долазе из развијених земаља Европе (Немачке, Аустрије итд), очекивана стопа приноса је свакако један од важних фактора али постоје и многи други (величина тржишта, потенцијал и предности радне снаге, итд). Исцрпљивањем ових инвестиционих могућности на одређени начин је реафирмисана бојазан од претеране зависности домаће привреде од иностраног капитала, па су и транзиционе земље биле принуђене на изналагање сопствених могућности раста. Та унутрашња резерва се управо налази у штедњи из домаћих извора.

⁶⁰О ширим аспектима финансирања привредног развоја видети више у: Комазец, С., Ристић, Ж., Економија капитала и финансирање развоја, Етно стил, Београд, 2009

Са појавом светске финансијске и економске кризе земље у транзицији бележе драматичан пад страних директних инвестиција односно оне сада нису више довољне да би се постигао одржив и уравнотежен дугорочан привредни раст и развој. Зато се са правом поставља питање да ли транзиционе земље могу свој даљи раст и развој заснивати на страним изворима финансирања односно страном, увезеном штедњи, независно од њеног облика или искуства са најновијом светском економском кризом захтевају и разматрање могућности другачијих стратегија привредног развоја.

1.1 Формирање домаће штедње

Почетни период транзиције карактерише знатан јаз између финансијских потреба и могућности финансирања привредног развоја који је углавном решаван увозом иностраног капитала. Могућности формирања домаће штедње не само да нису биле озбиљно постављане већ ни теоријски и институционално истраживане. Тек са развојем процеса транзиције домаћој штедњи се придаје већи значај, добрим делом и услед повећања животног стандарда, развоја нових институција и механизма заштите депозита. Посебно је питање домаће штедње актуелизовано са настанком светске економске и финансијске кризе, када долази до ограничења у приливу иностраног капитала. Следствено томе настају и нови концепти привредног развоја који сада тежиште пребацују на домаћу штедњу, што доводи до потребе да се она детаљније анализира, између осталог, и са становишта искустава развијених земаља.

„Анализа националне штедње као кључног извора финансирања привредног развоја императивно мора уважавати разлику између друштвено економског амбијента тржишних привреда, с једне, и земаља у развоју и привреда у транзицији, с друге стране. Прве имају повољну структуру штедње будући да је домаћа валута конвертибилна и да не постоји разлика између штедње у домаћој и штедње у иностраним валутама. У привредно развијеним земљама новчана штедња је покривена реалном акумулацијом тј. производњом добара у чијој структури, најчешће доминирају производи високих технолошких перформанси. У њима, такође, егзистира одговарајућа мрежа финансијских институција оспособљених за ефикасну мобилизацију и алокацију домаће штедње у земљи и иностранству. Супротно, земље у развоју се одликују изузетно ниском штедњом, у релативном смислу као процента друштвеног производа, а поготово у апсолутном смислу. Новчана штедња углавном није покривена реалном акумулацијом услед разорног деловања инфлације, о конвертибилности новца се не може говорити, док је финансијско тржиште неразвијено. Логично се намеће питање из

којих извора се могу формирати средства неопходна за финансирање привредног развоја, или другачије казано, које економске активности могу генерисати економски вишак чије реинвестирање представља кључну детерминанту привредног раста“ (Драгутиновић и други, 2004; 572). Одговор на ово питање и даље мучи креаторе економске политике и творце стратегија привредног развоја земаља у транзицији. Осим уопштене дефиниције да домаћу штедњу чини штедња три сектора и то: штедња државе, штедња сектора предузећа и штедња сектора становништва, мало одговора је понуђено на који начин је могуће формирати већу масу штедње из којих ће се касније генерисати инвестиције и привредни раст. Сектор државе је због неопходности фискалног прилагођавања стално генерисао буџетски дефицит који је углавном био финансиран приходима од приватизације или позајмљивањем на тржишту капитала. Сектор предузећа је по дефиницији сектор који више троши, односно инвестира него што штеди што је и предуслов будућег привредног раста и развоја. Дакле преостаје нам сектор становништва као једини сектор у коме би се могло вршити неопходно формирање домаће штедње. Да би се појединац или домаћинство одлучило за штедњу претпоставка је да прво поседују вишак финансијских средстава у односу на минимално задовољење потреба, што је и теоријски доказана премиса да већем нивоу релативних доходака домаћинстава одговара већа стопа штедње (Denizer и други, 2000). Исти аутори, у свом делу које први пут значајније обрађује питање штедње домаћинстава у транзиционим економијама, доказују и да је штедња већа код домаћинстава која не поседују своју кућу или неке од стандардних добара коришћених у домаћинству.⁶¹ Разлози овакве појаве могу се налазити и у недостатку одговарајућег тржишта стамбених или потрошачких кредита. Занимљиво је да исти аутори наводе да на стопу штедње не утиче сектор привреде (приватни или јавни) као ни форма запослења. Из овога се могу извући први закључци о факторима који значајније утичу односно не утичу на штедњу, што ће касније свакако бити предмет ширег разматрања. Штедња може бити вољна и невољна. Вољна штедња је она код које појединци својом вољом одлучују да штеде док невољна штедња подразумева да се из одређених разлога део дохотка појединца одваја независно од његове воље или чак знања. Такви разлози невољне штедње могу бити хиперинфлаторна кретања, порези и слично. Удео домаће штедње у бруто домаћем производу, укупном или по становнику једна је од основних детерминанти достигнутог степена привредног развоја. Поменуто је већ да развијене

⁶¹О факторима штедње домаћинстава видети више у: Denizer, C., Wolf, C.H., Ying, Y., Household savings in transition countries, Policy Research Working Paper 2299, WorldBank, March 2000

земље имају већу стопу домаће штедње па можемо закључити да на макро нивоу, земље са већим дохотком по становнику имају и веће стопе штедње. Примењујући ову релацију на транзиционе земље показано је да су успешније транзиционе земље које су брже спроводиле економске реформе и које су брже надокнадиле пад друштвеног производа са почетка 1990-их, имале боље резултате и по питању формирања домаће штедње (Denizer и други, 2000).

У наредној табели приказан је преглед горе поменутих категорија учешћа штедње становништва у друштвеном производу и штедње по становнику у изабраним земљама по посматраним годинама⁶²:

Табела 25: Штедња становништва (у БДП и по становнику)

	2008			2010		
	БДП (мил.еур)	Штедња у БДП	Штедња по становнику (евра)	БДП (мил.евра)	Штедња у БДП	Штедња по становнику (евра)
Србија	32,668	14,6%	655	28,984	24.1%	971
Црна Гора	3,085	27,7%	1,380	3,104	30.6%	1,534
БиХ	8,360	21.0%	387	8,280	26.0%	478
Хрватска	47,700	33,8%	3,653	45,917	43,4%	4,298
Румунија	115,230	16,0%	970	121,956	20,0%	1,134

У односу на наведене земље приметно је да једино Босна и Херцеговина има мање депозита по становнику (478 евра) од Србије, док Хрватска бележи чак 4,298 евра депозита по становнику у 2010.години. Компарирајући податке за земље из табеле са напреднијим транзиционим земљама може се закључити да постоји знатна разлика па је тако, примера ради, износ депозита по становнику у Чешкој 5,796 евра, Словачкој 3,892 евра, Мађарској 2,930 евра, Пољској 2,559 евра⁶³. Међутим, иако овде поменуте земље бележе значајне стопе раста штедње оне и даље заостају за Немачком, на пример, где је вредност штедње по становнику око 60 хиљада евра. Ипак, без обзира на ову разлику несумњиво је да су готово све транзиционе земље направиле изузетан напредак у прикупљању домаће штедње, пре свега из сектора становништва. Готово импресивне међугодишње стопе раста штедње делом су условљене ниском полазном основом а делом и убрзаним привредним развојем. Са економском кризом формирање домаће штедње ће се показати као компаративна предност успешнијих транзиционих

⁶²Извор: централне банке изабраних земаља, калкулација аутора

⁶³Подаци за Чешку, Словачку, Мађарску, Пољску се односе на 2009.годину према подацима Unicredit CEE Strategic Analysis, 2009

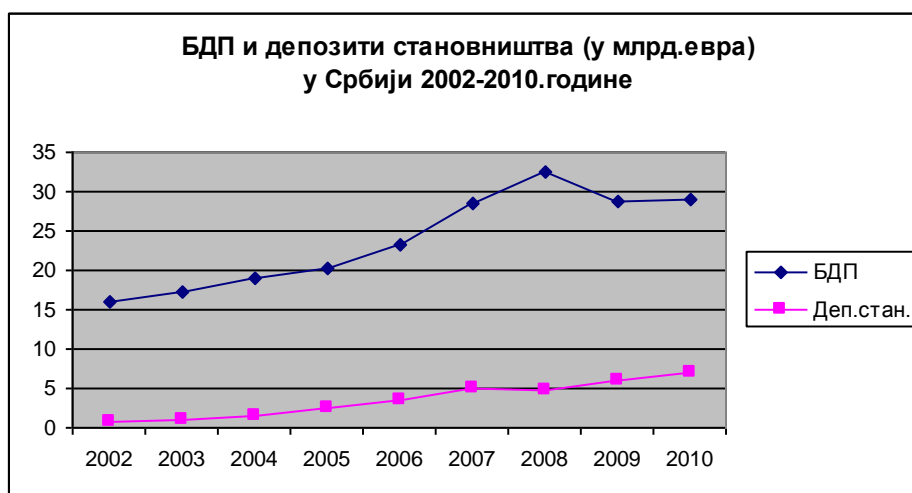
земаља, јер ће као извор будућих инвестиција представљати битан фактор привредног раста.

Поменуто је већ да је висина реалних зарада један од основних фактора формирања штедње домаћинства. Осим зарада, на ниво штедње овог сектора утичу и други фактори као што су: развијеност финансијских инструмената, поверење у банкарски и уопште финансијски систем, каматне стопе, инфлација, пореска политика, али и други, неекономски чиниоци као што су старост популације, удео радно способног у укупном становништву итд. Исто тако, веома је битно истаћи слабу полазну основу на почетку процеса трансформација па штедња, посебно становништва, постаје значајнија тек са зачетком друге генерације реформи.

Све напред наведено сугерише и да је улога домаћег финансијског сектора, а банкарског пре свега, изузетно значајна са аспекта ефикасности прикупљања слободних финансијских средстава. Ово наглашава улогу коју има банкарски сектор као посредник где са једне стране прикупља неопходна средства од сектора који имају тренутни вишак и каналише их, са друге стране, ка секторима који имају тражњу за инвестиционим средствима. Напреднији банкарски сектор, са развијенијим штедним механизмима и механизмима процене ризика, пре свега кредитног, допринеће у значајнијој мери друштвеном производу и привредном развоју земље. Методе процене ризика кредитних и инвестиционих захтева други су аспект који процењује могућности ефикасне алокације ресурса, односно њихове употребе у профитабилне пројекте. Ради ове улоге реформама банкарског сектора је и дат сасвим заслужени примат у укупним транзиционим реформама. Наравно, реформа банкарског сектора је била неопходан али не и довољан услов за даљи економски развој. Оно што је било даље потребно за заокруживање реформи односило се на институционални и регулаторни оквир али реформу правног система (стечај, банкротство итд) како би се остварила економска и правна сигурност. Ове претпоставке су биле важне и наглашаване често као предуслов за привлачење страних инвестиција али њихов значај није ништа мањи када су у питању и домаћи инвеститори. Па у овој констатацији треба тражити и разлоге постепеног враћања поверења у банкарски систем, а у томе и штедњу. Само на овај начин банке могу утицати на економске карактеристике привреде и њен раст, односно креирајући механизме са којима ће вршити ефикасну алокацију ресурса тако да уколико је банкарски систем ефикасан он ће бити у прилици да прикупи средства и да их алоцира у најпрофитабилније инвестиционе пројекте. Ова улога ефикасне трансмисије једна је од најважнијих улога банкарског сектора, не само у транзиционим

земљама⁶⁴. На тај начин банкарски сектор директно утиче на стопу инвестиција а тиме и на укупну стопу економског раста. Не сме се при овоме изгубити из вида и реверзибилни ефекат већег привредног раста на повећање домаће штедње или другим речима, домаћа штедња има утицаја на инвестиције и привредни раст али и већи привредни раст ће омогућити формирање веће стопе домаће штедње. Потребно је уочити да се користи израз домаћа штедња јер увоз стране штедње ипак има извесна ограничења у овом смислу.

Све напред наведено има примену и у нашим условима. Наслеђене слабости, како самог банкарског тако и укупног макроекономског окружења, утицале су да се штедња као фактор развоја јавља са првим таласом банкарских реформи, да би тек у наредним годинама забележила значајан раст. На следећем графикону се приказује кретање депозита становништва и друштвеног производа у Републици Србији у периоду 2002-2010.године.

Графикон 7. БДП и депозити становништва у Србији, 2002-2010.године

Графички приказ кретања депозита становништва у друштвеном производу показује да су они имали снажан и константан раст, па је тако са 800 милиона евра штедње становништва у 2002.години, она достигла преко седам милијарди евра 2010.године⁶⁵. Овакав резултат делом је настао услед повратка поверења грађана у банке али не мање битни су и други фактори као што су атрактивне каматне стопе, осигурање депозита, широка лепеза производа итд. Пасивне каматне стопе на штедњу су посебно у првим

⁶⁴ Видети више: Keneth, W.D., Credit Markets, Creditor Rights and Economic Development, The Law School, University of Chicago, 2006

⁶⁵ Извор: Народна банка Србије, преглед основних макроекономских агрегата, www.nbs.rs, приступљено 14.12.2011

годинама трансформације банкарског сектора Србије имале велику улогу у привлачењу штедње становништва па су тако, примера ради, просечне пондерисане каматне стопе на динарске депозите орочене до једне године износиле и до 64,39% у 2000.години. Погледајмо сада шири приказ кретања пасивних каматних стопа на орочене динарске депозите до једне године у периоду 1997-2010.године⁶⁶

Графикон 8. Пасивне пондерисане каматне стопе банака на динарске депозите у Србији, 1997-2010.године

Развојем банкарског сектора, али и другим реформама у наведеном периоду, каматне стопе на орочену динарску штедњу становништва имају значајан пад. Оне се већ крајем септембра 2010.године стабилизују на нивоу од 11,79% када је у питању тај вид депозита. У поређењу са другим земљама, било развијеним земљама Европске уније или транзиционим и суседним земљама тај ниво каматних стопа је и даље највиши у Европи. Ради илустрације наведеног даје се приказ пасивних каматних стопа на орочене депозите до једне године у Европској унији и у суседним земљама.

Табела 26. Пасивне каматне стопе на орочене депозите до једне године⁶⁷

Србија (динарски)	11,79%
Србија (девизни/еври)	5,28%
Хрватска (девизни)	2,93%
Румунија (девизни) ⁶⁸	3,06%
Немачка	1,13%
Аустрија	1,23%
Италија	1,23%
Еуро зона - просек	2,35%

⁶⁶Извор: Народна банка Србије, Статистички билтен, децембар 2011

⁶⁷Извор: Европска централна банка и централне банке посматраних земаља, калкулације аутора

⁶⁸Орочени депозити до две године

Као што се види, и након десет година од процеса трансформације у нашој земљи каматне стопе на штедњу су и даље атрактивне и највеће у Европи. Тренд смањивања каматних стопа је приметан а он би требао да доведе и до мањих каматних стопа на пласмане банака. Каматне стопе су свакако имале важну улогу у прикупљању штедње становништва, уз наравно друге испуњене услове, као што је повратак поверења у банкарски систем, осигурање депозита итд. На следећем приказу покушаћемо да објаснимо прво, кретање штедње становништва (динарске и девизне) у периоду 1997-2004 и да упоредимо те податке са најновијим развојем банкарског сектора (завршене реформе, утицај светске економске кризе итд).⁶⁹

Табела 27: Штедња становништва (у мил. динара), 1997-2004. године

	Динарска штедња			Девизна штедња			
	<i>Краткор.</i>	<i>Дугороч.</i>	<i>Укупно</i>	<i>Краткор.</i>	<i>Дугороч.</i>	<i>Укупно</i>	<i>Свега</i>
1997	245	28	273	697	0	697	970
1998	455	33	488	1,573	0	1,573	2,061
1999	418	28	446	515	72	587	1,003
2000	682	32	714	2,865	143	3,008	3,722
2001	1,478	81	1,559	20,626	368	20,994	22,553
2002	3,074	454	3,528	44,532	1,409	45,941	49,469
2003	3,753	480	4,233	66,161	3,577	69,739	73,971
2004	2,791	369	3,160	100,823	9,884	110,707	113,867

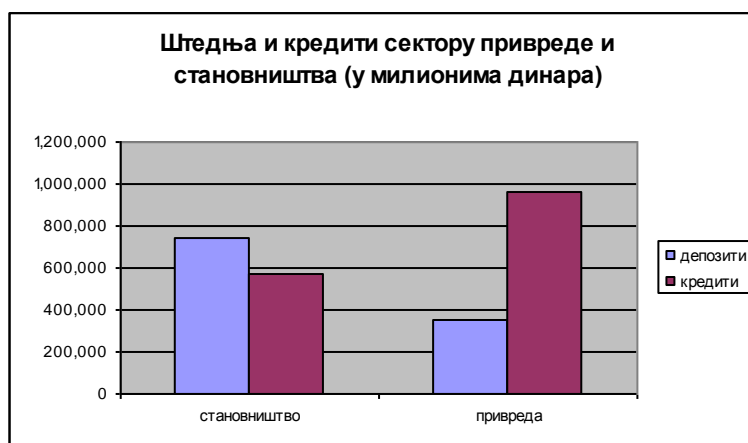
Период 2000-2004. године карактерише прва фаза реформи банкарског сектора када је заокружено власничко и својинско реструктурирање и када је привреда имала снажне стопе привредног раста. Тај тренд се наставља све до 2008. године, када долази до повлачење око милијарде евра депозита из банака. У 2010. години у структури штедње и даље доминира девизна штедња са учешћем од 98,2% а преглед се даје у наредној табели.

⁶⁹Извор: Народна банка Србије, Статистички билтен, јануар 2005

Табела 28. Структура штедње становништва, 2006-2010.године

	Динарска штедња	Девизна штедња	Укупно
2006	7,551	260,661	268,212
2007	10,766	381,601	392,367
2008	10,575	414,570	425,145
2009	12,400	566,177	578,577
2010	13,360	732,066	745,428

Крајем 2010. године, укупна потраживања банака од сектора становништва су износила 571,205 милиона динара што имплицира на закључак да је сектор становништва имао за 174,223 милиона динара више депозита него што је том сектору одобрено кредита. У истом периоду, сектор предузећа је имао у оквиру банкарских депозита (трансакциони, динарски штедни и орочени, девизни штедни и орочени) укупно 349,543 милиона динара док су потраживања банака од предузећа на крају 2010.године износила 958.753 милиона динара. Разлику депозита и кредита сектору привреде од 602,210 милиона динара делимично може покрити суфицит који има сектор становништва од 174,223 милиона динара али и даље преостаје знатан финансијски или инвестициони јаз који треба покрити увозном штедњом.

Графикон 9. Штедња и кредити сектору привреде и становништва у 2010.години

На тај начин, увозном штедњом, финансиране су највећим делом бруто домаће инвестиције. У периоду 2007-2010.године однос националне и иностране штедње у финансирању инвестиција износио је између 1:2 и 1:3. Перспективе прилива капитала у наредном периоду императивно захтевају промену тог односа у корист повећања домаће штедње. Посткризни модел економског раста и развоја Србије у периоду 2011-

2020.године упозорава да би у наредном периоду требало имати у виду неколико битних промена у окружењу: микроекономски и макроекономски ризици биће израженији, регулаторни захтеви на националном и међународном нивоу ће се поштрити, актуелна фискална релаксација највећег броја земаља у свету која је спречила обрушавање тражње неће дуже потрајати, а борба са рецесијом, падом извоза, повећаном незапосленосту ће се наставити у читавом свету, што ће додатно утицати на растућу нестабилност у међународним економским односима.⁷⁰ Исти извор наводи да ће и финансијски систем наше земље бити пред изазовима одржања стабилности пре свега банкарског сектора. Постизање високих потенцијала раста уз повећање конкурентности унутар сектора и унутрашњу диверсификацију активности битне су одреднице развоја у наредном десетогодишњем периоду. То практично значи да би постепено требало уводити форме банкарског пословања које би довеле до већег приступа производима (како штедњи тако и кредитима). Приступ финансијским средствима остварио би се преко штедионица на тржишту депозита и микрофинансијских институција на тржишту кредита. Све ово заједно би водило смањењу трошкова финансијског посредовања и повећању доступности финансијских ресурса.⁷¹ Овакав приступ је, чини се, оправдан са становишта достигнутог степена развоја банкарског сектора али оно што је најбитније, искуства која постоје у непосредном окружењу (Хрватска, БиХ, Румунија) говоре да нема бојазни од угрожавања монетарне и укупне финансијске стабилности. Зато би препоруке аутора студије требало размотрити у циљу даље институционалне изградње и повећања ефикасности финансијског посредовања.

Штедња сектора становништва, видели смо то, заузима изузетно битно место у финансирању привредног развоја земаља у транзицији, она је стално растућа функција фактора који утичу на њу (зараде, дознаке из иностранства, атрактивне камате, развијеност финансијских инструмената итд) али и рационалне одлуке и менталитета који утичу на формирање и висину штедње. Са растом привредне активности и реалних зарада, очекивано је да ће се повећавати и штедња али креатори економске политике треба да имају на уму да би повећање штедње изнад границе оптимума могло утицати негативно на текућу потрошњу односно тражњу и смањење производње (Драгутиновић и други, 2004; 531). Стога и горе наведене релације о висини депозита

⁷⁰Посткризни модел економског раста и развоја Србије 2011-2020, Фонд за развој економске науке и Економски институт, Београд, август 2010

⁷¹Исто, стр.21

по становнику и учешћу депозита становништва у домаћем производу, треба схватити само условно и у контексту других макро и микро економских категорија.

1.1.2 Могућности повећања штедње у домаћим условима

Упркос значајном расту домаће штедње у протеклих десет година за креаторе економске политике од суштинског је значаја даље разматрање могућности њеног значајнијег учешћа у финансирању будућег економског развоја. Ова анализа је суочена са извесним ограничењима у погледу статистичког обухватања и приказа штедње, како укупне тако и по секторима, што знатно отежава рад на идентификовању могућих мера за повећање штедње како по институционалним секторима тако и у погледу структуре (рочна и валутна усклађеност). Зато је, без сумње, потребно претходно израдити методологију праћења и обухвата штедње по различитим аспектима, а потом и извршити одређена мерења у погледу расположивих могућности за њено повећање. Неопходан је целовит приступ овом проблему и постављање на ниво националног третмана. У складу са пројекцијама и препорукама из већ наведеног Посткризног модела економског раста и развоја Србије у периоду 2011-2020 да се диверсификује постојећа банкарска структура увођењем штедионица као приступачног модела прикупљања штедње, може да проистекне и јединствена национална институција која би се на организован и систематичан начин бавила овим питањима. Њено место се може наћи и у оквиру централне банке, са знатно већим могућностима утицаја на прикупљање података који су неопходни за анализу штедње. Тако, примера ради, постојећој методологији недостаје укупан број депозитних рачуна као и дисперзија по регионима или чак ужим административним јединицама. Ово је важан показатељ јер у нашој земљи постоје изражене разлике у развијености између појединих делова земље, региона, градова, индустријских грана и слично. Те разлике се не ограничавају нужно само на разлике у зарадама већ се оне могу проширити и на друге области као што су перспективе развоја, миграције унутар земље или у иностранство и тако даље. Без таквих података и целовитог прилаза тешко је замислити остварење претпоставки из Стратегије развоја 2011-2020.године.

У 2010.години, према подацима Народне банке Србије, од укупно прикупљене штедње становништва 98,6% се односило на девизну штедњу, док истовремено удео краткорочне девизне штедње у укупно оствареној штедњи износи 82,8%. Произилази да је удео динарске штедње занемарљив, посебно дугорочне која је износила у истом периоду само 3 милијарде динара. Регулатор је низом мера покушао да стимулише

динарску штедњу путем мера које му стоје на располагању а пре свега пореским третманом. Одлуком о обавезној резерви банака код Народне банке прописано је да се обавезна резерва обрачунава по стопи од 5% на део динарске основице коју чине обавезе са уговореном рочношћу до две године и 0% на део динарске основице коју чине обавезе са уговореном рочношћу преко две године. Истом одлуком је прописано да се примењује стопа обрачуна од 29% на део девизне основице коју чине обавезе са уговореном рочношћу до две године, односно 22% за уговорену рочност преко две године.⁷² Очигледна је намера регулатора да различитим стопама обавезне резерве делује у правцу веће динаризације и јефтенијих извора средстава. И док се код политике обавезне резерве централне банке може полемисати и о оправданости и о резултатима које је дала ова мера (не заборављајући и шири утицај обавезне резерве за стабилност банкарског сектора – кредитни потенцијал и управљање ликвидношћу) дотле, чини се, код пореског третмана није јасно зашто се покушало са различитим стопама и колики је приходни ефекат овог пореза. Додатно се поставља питање и улоге и значаја фискалне политике у промоцији штедње која се не ограничава на штедњи државе, већ се пре свега односи на порески третман штедње у нашим условима. Законом о порезу на доходак грађана (Службени гласник РС 3/2011) прописано је да је пореска стопа на приход од капитала по основу штедних и других девизних депозита 10% док се истовремено порески не обухватају штедни и други динарски депозити. Основни смисао овог приказа не своди се на критику постојећих мера нити је интенција да се сугерише креаторима монетарне и фискалне политике да их релаксирају у циљу повећања штедње. Њих треба сагледавати искључиво у контексту могућности повећања штедње као мере које су доступне и видљиве и на које се може утицати у кратком року. Друге подстицајне мере захтевају дубље реформе како финансијског сектора тако и реалног сектора. Финансијски сектор би понудио нове могућности штедње, пре свега, преко тржишта хартија од вредности и преко фондова пензионог и социјалног осигурања док би реални сектор генерисао већу запосленост и реални раст зарада које би биле основа за нову штедњу становништва. На све ово треба додати и усвајање нових технолошких решења у банкарству која би се односила на штедне и орочене улоге а која ће додатно обогатити понуду банака.

У недостатку значајнијих статистичких показатеља, што ће, надамо се, бити отклоњено у будућем периоду, пажњу ваља усмерити на анкету о штедњи коју је међу клијентима

⁷²Одлука о обавезним резервама банака код Народне банке, Службени гласник РС бр. 107/2012

банака спровело Удружење банака Србија средином 2009.године. Анкета је имала за циљ сагледавање мотива штедње, склоности ка динарској или девизној штедњи као и о другим аспектима тржишта банкарских производа. У истраживању је учествовало 28 банака и 8000 грађана. Колико је познато ради се о најобухватнијем истраживању ове врсте у нашим условима.⁷³ У најчешће разлоге одсуства штедње у нашим банкама највећи број испитаника је навео ниска лична примања (31,38%), затим страх од губитка улога (13,18%), личну презадуженост (12,33%) док је 7,62% испитаника одговорило да нема поверења у банке. Грађани су се на питање о главним мотивима штедње углавном опредељивали за више каматне стопе (24,76%), за апсолутну сигурност и гаранцију за штедни улог (18%) и омогућавање кредита по основу штедње (11,24%). Интересантно је да 14,13% грађана сматра да банке мало тога могу урадити по питању мера повећања штедње јер је то проблем опште ситуације. Анкетом је посебно обухваћено питање динарске и девизне штедње. Главни мотив динарске штедње су ванредни и непланирани издаци (19,55%) док је укупно 25,68% испитаника одговорило да се штеди за наменске издатке (зимница, годишњи одмор, куповина потрошачких добара, потребе деце и слично). У главне разлоге опредељења за девизну штедњу грађани су навели да вредност улога не опада (36,14%), док је камату као разлог штедње навело 26,33% испитаника.

Ови разлози нам могу послужити за закључке уз, разуме се, извесна ограничења. Враћање поверења у банке један је од основних разлога раста штедње у протеклом периоду. Одржање вредности улога је битно утицало на одлуке грађана да штеде у еврима уз каматну стопу која је била врло атрактивна и за стране улагаче. Отуда је укупна монетарна стабилност, и девизног курса и цена, битан предуслов за повећање штедње у динарима. Анкета није показала већу склоност грађана према пореклу капитала банака па се чак 45,92% одговора односило да када је у питању поверење нема битније разлике између домаћих и страних банака, што је изузетно важан закључак овог истраживања који показује да је повраћено поверење у банкарски систем. На штедњу често утичу и екстерни фактори, ван домашаја домаћег банкарског сектора, као што је општа нестабилност на финансијском тржишту када се грађани окрећу другим видовима улагања, као на пример у некретнине. То је била карактеристика и у нашим условима са појавом глобалне економске кризе која се брзо прелила и на наше домаће услове па је одржање финансијске стабилност постао

⁷³Резултати анкете су доступни на:<http://www.ubs-asb.com/Default.aspx?tabid=596>

најважнији циљ монетарне и укупне економске политике. У том смислу повећан је гарантовани износ депозита на 50 хиљада евра што је била једна од мера усмерених на заустављање одлива штедње из банака и поновни повратак поверења. И у тој ситуацији показало се да је штедња изузетно осетљива на било какву нестабилност на финансијском тржишту и да грађани изузетно брзо реагују повлачењем свог улога.

1.2 Инострана штедња као подстицај привредног развоја

У недостатку домаће акумулације финансирање иностраном штедњом се поставило као предуслов привредног раста и развоја. Одмах на почетку процеса трансформације напредније транзиционе земље (Пољска, Чешка) привлаче знатан обим страних инвестиција захваљујући коме остварују високе стопе привредног раста. Инвестиционо су највише биле обухваћене области извозно оријентисане производње која је генерисала значајне девизне приливе. У другим земљама тај раст је ишао нешто другачијим темпом, па је и долазак великих мултинационалних компанија у земље нашег региона дошао тек у време када су успешније земље прелазиле на другу фазу реформи. Тако је, примера ради, у периоду 1989-2008. године Пољска остварила укупан прилив од 111,529 милиона долара (по становнику 2,927 долара) док је Чешка забележила прилив од 75,226 милиона долара (по становнику УСД 7,287).⁷⁴ Србија је у исто време привукла страних директних инвестиција у вредности од 15,040 милиона долара (по становнику УСД 2,005). Према истом извору, 16 транзиционих земаља (централне и југоисточне Европе) у периоду 1989-2008 привукло је 450,678 милиона долара страних директних инвестиција.

Стране директне инвестиције, као један од облика финансирања раста и развоја у транзиционим земљама, представљају у основи приватну штедњу, која се руководи искључиво економским мотивима. Поред страних директних инвестиција приватни извори стране штедње могу се налазити и у облику портфолио инвестиција и банкарских зајмова и комерцијалних кредита (Драгутиновић и други, 2004; 571). Независно од тога да ли страни капитал долази у форми приватног или јавног капитала он у сваком случају доприноси не само привредном расту и извозу, него пре свега трансферу технологије, знања, предузетничких активности. Пример генезе страних директних инвестиција може се представити и наредним примером Јапана при чему се може направити, разуме се уз знатну временску дистанцу, и паралела са транзиционим

⁷⁴EBRD, Transition Report 2009, Foreign direct investment (net inflows recorded in the balance of payments), London

земљама. „Тематика страних директних инвестиција је у теорији привредног развоја посебно присутна током претходних двадесетак година. Анализа природе деловања страних директних инвестиција на привредни раст земље домаћина је поред осталог наглашено у функцији достигнуте фазе њеног економског развоја. У овом смислу у економској теорији пажњу скреће проучавање деловања страних директних инвестиција на привредни раст Јапана које разликују следеће четири фазе развоја. Прву, у којој најзначајнију улогу у привлачењу страних директних инвестиција имају природни ресурси земље домаћина. Политиком развоја земља домаћин настоји да у што је могуће већем степену привуче дугорочни приватни капитал, чије кретање је мотивисано економским циљевима и интересима. У следећој, другој етапи развоја, расту и домаће инвестиције, посебно оне инфраструктурног карактера. Став је да у овој развојној фази стране директне инвестиције могу значајно подржати привредни развој земље домаћина. Ово утолико више уколико земља домаћин примењује политику извозне промоције. Трећу фазу карактерише растући значај иновација у динамизирању стопе привредног раста. С тим у вези посебно су значајне стране директне инвестиције које се темеље на новим методама предузетништва и менаџмента као облицима иновативног економског понашања. И најзад, четврта етапа привредног развоја је фаза тзв. постиндустријског друштва. Реално говорећи веома је мали број земаља који је до краја двадесетог века достигао ову фазу развоја. Кључни развојни фактор су ниво знања и иновације које се темеље на њима. Значај страних директних инвестиција у овој фази се огледа највећим делом у новој организацији и израженим екстерним ефектима. У овој фази развоја сарадња са страним партнерима представља важну претпоставку несметане истраживачке и развојне активности и коришћења знања технолошки и иновативно супериорнијих произвођача.“⁷⁵ Као што је напоменуто мали број земаља је успешно прешао све четири фазе, то важи посебно за транзиционе земље. Њихови напори у привлачењу страних директних инвестиција се могу окарактерисати кроз фазу раног почетка, фазу институционалне изградње, фазу коришћења компаративних предности (у томе и близине развијених тржишта) и на крају последњу фазу која карактерише и извоз капитала у друге, посебно мање развијене, транзиционе земље.

Истраживања Светске банке иду у правцу закључивања да стране директне инвестиције могу бити фактор привредног развоја земље домаћина захваљујући

⁷⁵ Видети више у: Драгутиновић, Д., Филиповић, М., Цветановић, С., Теорија привредног раста и развоја, Економски факултет, Београд, 2004

следећим чињеницама: увоз стране штедње додатно проширује могућности инвестирања, стимулативно делује на иновациону активност, подиже квалитет знања, подстиче конкуренцију на домаћем тржишту чиме се делује на снижавање домаћих инпута, производа и услуга (Драгутиновић и други, 2004; 575). Осим приватних страних директних инвестиција значајан извор финансирања економског раста представљају и стране инвестиције из јавних извора путем билатералних и мултилатералних уговора. Ипак када је реч о увозу стране штедње за финансирање инвестиција он највећим делом долази из приватних извора.

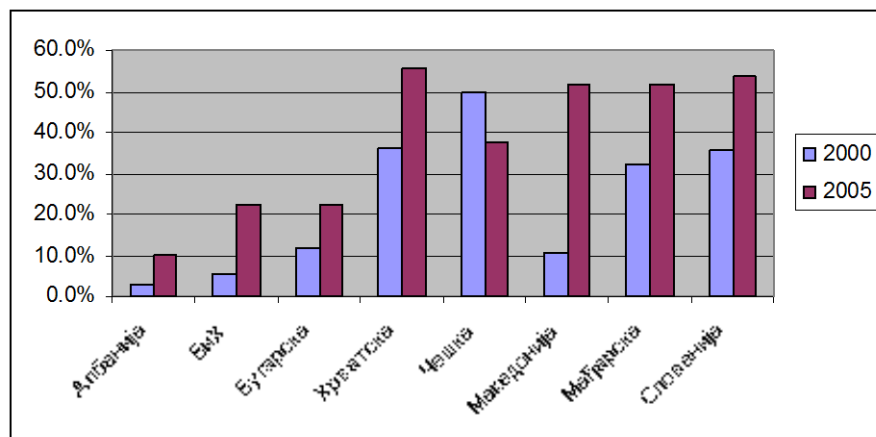
Стабилан финансијски односно банкарски систем доприноси већем приливу страних инвестиција и он се посматра као један од најважнијих фактора институционалне изградње у транзиционим земљама. Доказе да је развијен финансијски сектор значајан за привлачење страних директних инвестиција налазимо и у литератури (Ботрић, 2010). Исти извор наводи да је на примеру Босне и Херцеговине, Хрватске и Србије, у структури страних директних инвестиција преко 30% усмерено на сектор финансијских услуга. Ово је једна од карактеристика земаља у региону у односу на развијеније транзиционе земље где, примера ради, стране директне инвестиције у сектор производње чине око 70% укупних страних директних инвестиција у Словачкој.⁷⁶ У том смислу се може извући закључак да је банкарски (и уопште финансијски) систем био значајан како са становишта прилива страног капитала (углавном куповина домаћих банака) тако и са становишта показатеља стабилности и за инвеститоре из других грана привреде. Оно што је одлика новијег развоја директних инвестиција јесте и интра-регионални наступ, где земље региона инвестирају у друге суседне земље.

2. Кредитна функција у транзиционим условима

Осим штедње као извора средстава посебно важно питање реструктурираног банкарског сектора тиче се и његове кредитне улоге, односно алокације прикупљених средстава на најпрофитабилније пројекте. Функција управљања новцем, у овом случају кредитним, добија у новим условима знатно другачије особине и карактеристике од оних који су важили за кредитну привреду у социјалистичким економијама. Прва и најбитнија карактеристика тиче се власничке трансформације банака, које сада постају приватне институције или пак у мањем случају са мешовитим капиталом. Даље,

⁷⁶European Commission Directorate General for Economic and Financial Affairs, *The Western Balkans in Transition*, Occasional Papers 46, May 2009,

банкарство се од једнодимензионалног трансформише у дводимензионално кога чине централна банка и пословне банке, са јасно одређеним улогама и одговорностима. Улазак страних банака је сасвим сигурно допринео развоју финансијског сектора који је опет имао јак утицај и на укупан привредни развој. Развој кредитне функције у новим условима постаје транспарентан, он је заснован на економској логици и рационалном одлучивању. Улога државе као кредитора се знатно ограничава, а њен главни задатак постаје стварање институционалних услова за економски развој. Том задатку упоредо са укидањем меког буџетског ограничења треба да допринесе и приватизација предузећа из реалног сектора. У том домену успоставља се јасна веза између сада приватних предузећа која исказују свој интерес за финансирањем пројеката и банкарског сектора са задатком да подржавајући инвестиције реалног сектора допринесе будућем привредном расту. Ова веза кредита и привредног развоја највише се огледа у кредитирању привреде, односно предузећа и предузетника, док је код финансирања становништва ова веза нешто слабија и она се односи највећим делом на сегмент потрошачких кредита и то робе произведене у земљи и за стамбене кредите који подстичу грађевинску и осталу пратећу индустрију. На следећем приказу показаће се да је удео кредита у друштвеном производу имао константан раст у периоду 2000-2005.година. Највећи раст овог учешћа бележи Македонија, док Чешка бележи пад удела кредита у БДП у посматраном периоду (ЕБРД, 2008).

Графикон 10. Удео кредита у БДП у изабраним земљама 2000. и 2005.године

Кредит у основи представља дужничко-поверилачки банке и клијента, он је привремена услуга коју поверилац чини дужнику тиме што му уступа на располагање извесну куповну снагу (новац) или неки предмет (Ристић, 2009; 169). У мање развијеним земљама, односно земљама са слабо развијеном финансијском

инфраструктуром кредит је основни вид финансирања инвестиција, а идентификовање развијености банкарског система врши се преко мерења доступности финансијских средстава. Развијеније земље, са изграђеном финансијском (и банкарском) структуром обезбедиће већи и бржи приступ финансијским средствима како фирмама тако и појединцима. Финансијски односно банкарски систем без помоћи других елемената економске политике и институција које је спроводе није у могућности да ефикасно врши своју функцију. Овде се мисли пре свега на монетарну стабилност, правну сигурност укључујући колатерале и регулацију банкротства, наплату потраживања, власничку реформу приватног сектора и тако даље. Све наведено упућује да се развој кредитне привреде мора заснивати на правној и економској стабилности, сигурности и поверењу јер у нестабилним условима, на пример хиперинфлаторним економијама, кредитна функција банака се готово гаси, а и уколико постоји у изузетним случајевима захтеване каматне стопе су изузетно високе и ограничавају инвестициону активност привреде. Тек са стварањем претпоставки макроекономске стабилности банкарски кредит почиње да ефикасно врши своју функцију. Сумирајући наведено може се рећи да банкарски кредит има изузетно велики значај јер (Комазец, Ристић, 2012;179):

- преко мобилизације и концентрације средстава путем банкарских кредита ова средства се доводе на она места где се најкорисније могу употребити, будући да кредит убрзава процес репродукције. Доводећи до развоја производних снага кредит постаје у савременој привреди основни финансијски инструмент којим се мобилисана средства усмеравају. Тиме кредит доводи до нове алокације средстава. Цена кредита је камата, а то је цена употребне вредности коју позајмљена сума носи собом. То је део вредности који остварује корисник кредита,
- Кредит врши улогу рационализације и смањења трошкова промета,
- Кредит има снажну улогу у усмеравању привредног развоја, кроз допуњавање домаће акумулације и развој неразвијених подручја,
- Кредит доводи до убрзавања обрта целокупног друштвеног капитала односно до веће мобилности друштвеног капитала,
- Кредит доводи до изједначавања профитних стопа, кроз одлив и брзо преношење капитала из гране у грану,
- Кредит осигурава одржање ликвидности, сталности и континуитета репродукције свих субјеката и привреде као целине. Ово је једна од основних функција савременог кредита,

- Кредит омогућава мултипликацију депозитног новца и стварање додатног капитала у оквиру банкарског система,
- Кредит делује на све робне и финансијске односе,
- Кредит има врло развијену контролну функцију у привреди, посебно преко емисионе политике, селективне кредитне политике итд,
- Банкарски кредит омогућава раст потрошње без обзира на формирање штедње и акумулације субјеката у привреди. Ради се о антиципираној потрошњи (потрошачки, инвестициони кредити и слично).

Наведене ставке јасно указују колики значај има кредит у савременој робно-новчаној привреди. Његова функција и улога имају битно другачије одређење у тржишним привредама и у централно-планским привредама. Исто се односи и на функције камате. Без потребе улажења у све детаље исказаних разлика, јер оне извиру из досадашњег текста, потребно је сагледати како се реafirмисала кредитна функција у транзиционим привредама, и то како предузећа тако и становништва

2.1 Кредитирање привреде

У протеклих двадесет година транзиционог периода банкарски системи су знатно допринели брзом економском развоју најчешће путем банкарских кредита привреди. Раније се тај допринос огледао у одобравању кредита државним предузећима или самој држави, а након увођења тржишног начина привређивања и реформама које су потом уследиле ови односи се битно мењају, а посебну улогу у том процесу имају стране банке. Од тада се бележе изузетно високе стопе раста кредита и привреди и становништву. Упркос томе што је у међувремену регулаторним оквиром дозвољено оснивање и других финансијских организација, финансијским односно кредитним системом и даље доминирају банке. То је посебно било изражено у првим годинама транзиције када финансијска инфраструктура још увек није била развијена у довољној мери да обезбеди и друге, алтернативне изворе финансирања. Боље развијен финансијски систем ће у већој мери допринети економском расту и развоју. У томе, банке ће и даље имати важну улогу али ће се као могућности проналажења додатних извора финансирања наметнути и неке друге финансијске институције (лизинг компаније, берза, инвестициони фондови, микрофинансијске организације и слично). За креаторе економске политике је важно на који начин врше даљу изградњу финансијског система јер то утиче на смањење ограничења финансирања које може наметнути банкарски сектор. Ово се посебно односи на сектор малих и средњих

предузећа која су на почетку и којима обзиром на то недостају финансијска средства за развој активности. Сектор малих и средњих предузећа има вишеструку улогу у привреди. Он не само што треба као форма самоорганизовања да амортизује неминовна отпуштања из јавног сектора већ је и као носилац промена и иновација изузетно адаптиван и прилагодљив на промене у екстерном окружењу. Али истовремено, то је и сектор који се најчешће сусреће са ограничењима у приступу финансијама односно добијању кредита. Следећи приказ ЕБРД то показује на најбољи начин.⁷⁷

Табела 29. Приступ финансијама у изабраним групама земаља, 2006.године

	Мала предузећа		Средња предузећа		Велика предузећа	
	Без кредита	Нема кредитну способност	Без кредита	Нема кредитну способност	Без кредита	Нема кредитну способност
ЦЕБ	60,8	27,3	41,9	13,1	29,2	7,4
ЈИЕ	59,8	29,1	39,8	15,9	39,1	11,0

На изабраном узорку приказано је да у случају малих предузећа у земљама централне Европе и балтичких држава кредит нема чак 60,8 процената испитаних предузећа, слично као и у региону југоисточне Европе. Знатно већи број средњих, а посебно малих предузећа нема кредитну способности у земљама југоисточне Европе, што је управо последица поменутог: закаснелог реструктурирања и нових метода процене ризика. Овоме свакако треба додати и увођење кредитних бироа као сегмента даље институционалне изградње банкарског сектора у свим поменутим земљама. Кредитни биро прикупља податке од финансијских и нефинансијских организација о дуговањима, пре свега финансијским и о карактеристикама дугова (отплаћени или не, да ли је постојала доцња по кредиту, рочност и многе друге информације). На тај начин прави се разлика између добрих и лоших дужника и услед смањења кредитног ризика стварају се услови за смањење каматних стопа. Испитивајући наведене могућности ЕБРД је средином 2005.године на узорку од 1272 малих и средњих предузећа у Бугарској, Грузији, Украјини и Русији добио следеће резултате:⁷⁸

⁷⁷ EBRD, Transition Report 2006, London

⁷⁸ О студији видети више у: EBRD, Bank Lending and Performance of Micro, Small and Medium Sized Enterprises: Evidence from Bulgaria, Georgia, Russia and Ukraine, London, 2006

Табела 30. Кредити предузећима у изабраним земљама 2001. и 2004.године

	2001	2004
Број кредита по фирми	1.2	1.4
Износ кредита у УСД	19,826	26,070
Каматна стопа	20,4	17,9
Рочност (месеци)	13,9	20,1
Колатерал (% од кредита)	209	162
Број дана за одобрење	16.1	11.0
Одобрени кредити	334	626

Из приложених резултата студије можемо закључити да је у односу на временску дистанцу дошло до значајног побољшања услова кредитирања или другим речима просечан износ кредита је повећан као и рочност док је дошло до смањења каматне стопе и износа колатерала који се захтева за дати кредит. Скраћена је и процедура одобрења кредита што све заједно указује да је у посматраном периоду скоро дуплиран број одобрених кредита. Иако овакве студије није било у нашој земљи и земљама региона, верује се да би резултати били приближни овим који су добијени на узорку од поменуте четири земље. Ипак, ради упоредног прегледа послужићемо се тренутно расположивим подацима о одобреним кредитима правним лицима и предузетницима у нашој земљи.⁷⁹

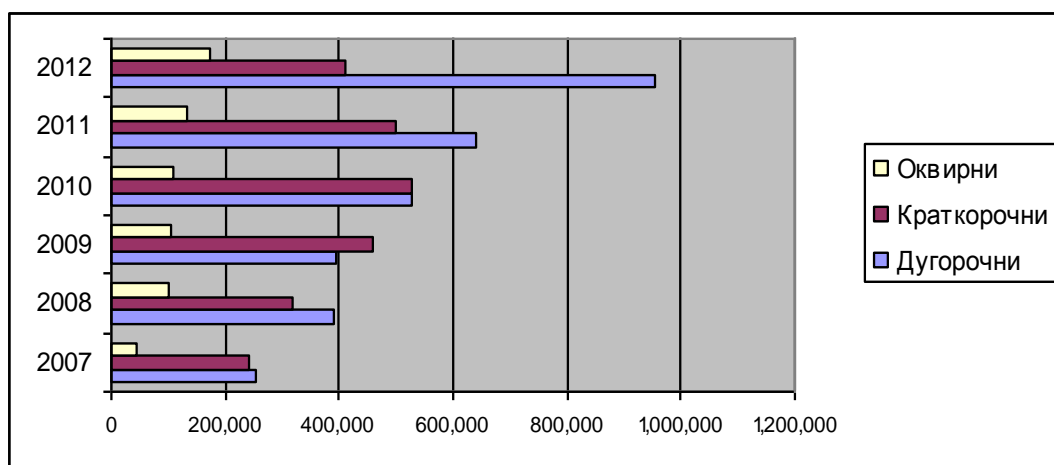
Табела 31. Кредити предузећима и предузетницима у Србији, 2007. и 2012.године

	31.12.2007			31.12.2012		
	Број кредита	Број корисника	Остатак дуга (млн.дин)	Број кредита	Број корисника	Остатак дуга (млн.дин)
Правна лица	70,269	28,754	539,899	95,934	36,753	1,540,760
Предузетници	61,892	40,240	30,543	72,853	44,483	114,097
Укупно:	132,161	68,994	570,442	168,787	81,236	1,650,857

У 2007.години предузећа су имала просечно 2,4 кредита (предузетници 1,5) док су 2012.године те вредности биле 2,6 и 1,6 респективно. Просечно, корисници кредита из сектора привреде су користили 1,9 кредита у 2007.години и 2 кредита у 2012.години.

⁷⁹Извор: Кредитни биро Удружења банака Србије, Београд, 2012

Просечна вредност остатка дуга по кориснику је у 2007.години износила око 18,5 милиона динара код предузећа, односно 759 хиљада динара код предузетника. У 2012.години ти износи су били на нивоу од 42 милиона динара код предузећа и око 2,5 милиона динара код предузетника. Посматрајући само сектор предузећа може истаћи и извесна карактеристика кретања кредита обзиром на рочност. Наиме, дугорочни и краткорочни кредити одобрени предузећима показују да су дугорочни кредити имали незнатно веће учешће у односу на краткорочне у 2007.години, те нешто већи удео 2008.године, да би већ наредне 2009.године краткорочни кредити предузећима били знатно већи од одобрених дугорочних кредита (краткорочни – 460 млрд. динара; дугорочни 395 млрд.динара). То указује да су се кредити углавном узимали ради одржавања текуће ликвидности и финансирања обртних средстава пре него што су били усмерени у нове инвестиције. На могући опоравак инвестиционих активности предузећа указује кретање дугорочних кредита од 2011.године. На наредном графикону је приказано кретање дугорочних, краткорочних и оквирних кредита у нашој земљи у периоду 2007-2012.године.⁸⁰ Износи су у милионима динара.

Графикон 11. Кредити предузећима по врстама, 2007-2012.године

Напред наведени подаци који се односе на кредите предузећима указују на знатно већи раст дугорочних кредита у односу на краткорочне, посебно посматрајући 2012.годину, што би требало да значи да се фокус интересовања помера ка дугорочнијим и инвестиционим пројектима. Међутим, према подацима Народне банке Србије, то не одсликава реалну ситуацију у банкарском, али преко тога и реалном сектору

⁸⁰ Исто

економије, што се приказује у следећој табели. Подаци се односе на динарске и динарске индексирани кредите предузећима по наменама у периоду 2008-2012.године. Износи су дати у милионима динара.⁸¹

Табела 32. Кредити предузећима по наменама у Републици Србији (2008-2012.г.)

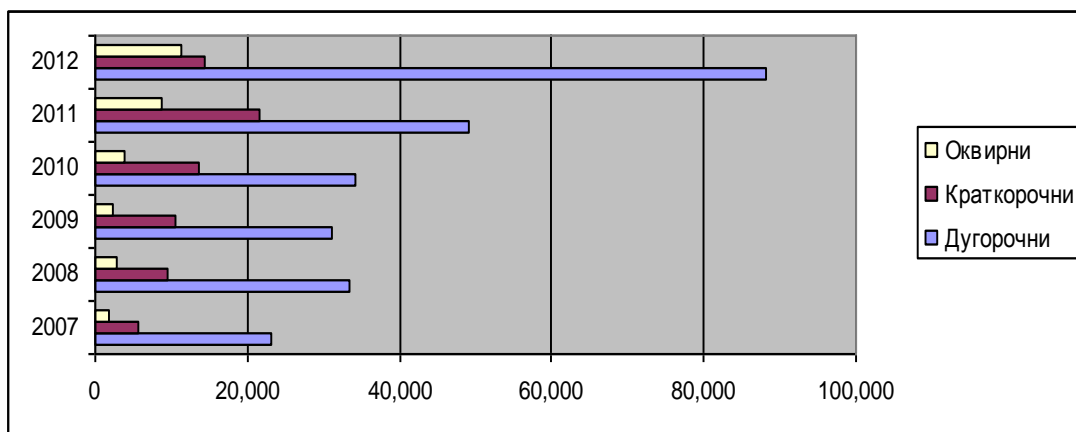
	По трансакционим рачунима	За обртна средства	За извоз	Инвестициони	Остали
2008	21,707	179,775	4,134	134,965	204,083
2009	19,902	242,963	9,469	175,896	236,003
2010	24,052	347,256	17,416	254,988	236,492
2011	32,892	362,449	23,522	288,065	240,939
2012	28,306	465,396	15,383	333,699	207,251

Предњи подаци нам показују да су у свим посматраним годинама кредити за обртна средства били на вишем нивоу од инвестиционих кредита, што потврђује и горе изнети закључак да се кредити углавном користе за обртна средства и текућу ликвидност. У том смислу изостаје снажнија инвестициона активност домаћих предузећа. Знатно већи раст дугорочних кредита у 2012.години, може се протумачити као последица субвенционисаних кредита Владе Републике Србије за одржавање текуће ликвидности и финансирање обртних средстава и извозних послова у 2012.години, који су се одобравали на рок од 18 месеци. На тај начин и према приказаним подацима изостаје значајније покретање инвестиционог циклуса у сектору предузећа као основне претпоставке привредног раста.

Осим наведеног приказа одобрених кредита предузећима, од значаја је погледати и преглед одобрених кредита предузетницима. Износи су у милионима динара.⁸²

⁸¹ Народна банка Србије, Статистички билтен, децембар 2012.године

⁸² Извор: Кредитни биро Удружења банака Србије, Београд, 2012

Графикон 12. Кредити предузетницима по врстама, 2007-2012.године

За разлику од предузећа, код предузетника у свим годинама доминирају дугорочни кредити. Они у 2007.години износе 23 милијарде динара, док већ 2012.године достижу суму од 88 милијарди динара. Ова тенденција потврђује напред изнето у вези малих и средњих предузећа, односно малог бизниса, да највише недостају дугорочни извори финансирања. Посебну пажњу не само са становишта веће доступности кредита већ и пореске политике треба усмерити ка малим и средњим предузећима, јер она у укупном броју предузећа учествују са преко 90% па је и логично што има више предузетника корисника кредита и у 2007.години и у 2012.години. Њихова виталност и адаптабилност на промене у екстерном окружењу може у великој мери утицати на повећање стабилности система. Не мање битно је и да би њихов развој имао позитиван утицај на смањење незапослености, што у стратегијама развоја наше земље представља изузетно важну одредницу.

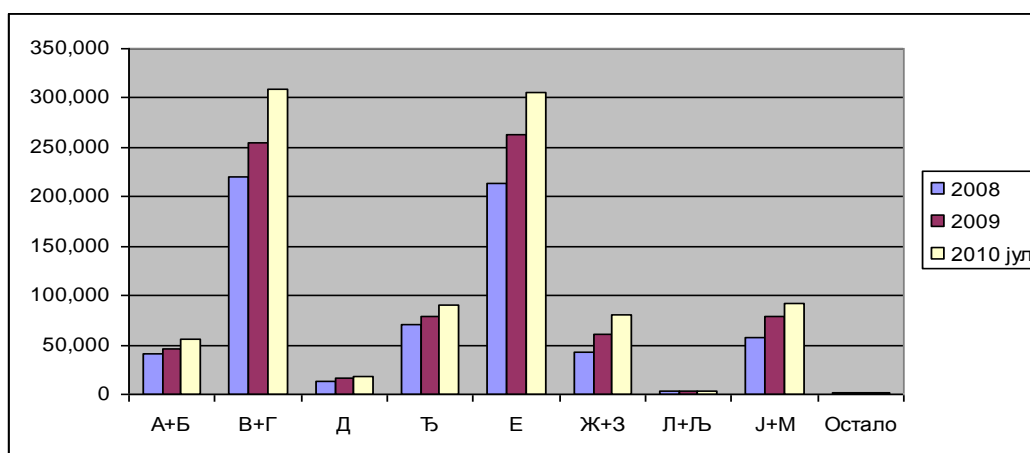
Такође, интересантно је погледати и дистрибуцију кредита по секторима привреде. Према подацима Народне банке Србије⁸³ који се односе на секторску расподелу одобрених кредита (краткорочних и дугорочних) највише средстава у 2010.години је пласирано у секторе В (вађење руде и камена) и Г (прерађивачка индустрија), а затим следи сектор Е (трговина на велико и мало, оправка моторних возила, мотоцикала и предмета за личну употребу и домаћинство). У наредној табели дат је приказ потраживања банака од привреде по секторској структури (износи су у милионима динара, стање на крају периода).

⁸³ Народна банка Србије, Статистички билтен, април 2011; од августа 2010.године у примени је нова класификација делатности

Табела 33. Потраживања банака од привреде по секторској структури, 2008-2010.г

	А+Б	В+Г	Д	Ђ	Е	Ж+З	Л+Љ	Ј+М	Остало	Укупно
2008	41,540	220,180	13,029	71,326	213,825	42,034	2,553	57,674	1,461	663,622
2009	46,696	254,442	15,977	79,202	263,412	61,370	3,379	79,228	1,292	804,998
2010 јул	56,300	308,285	18,810	90,341	305,877	80,745	4,060	92,659	1,891	958,968

Ови подаци ће много јаснију слику дати уколико се прикажу и графички.

Графикон 13. Потраживања банака од привреде по секторској структури 2008-2010

Из наведеног приказа следи да је секторима В+Г и Е одобрено значајније више средстава него другим секторима привреде у посматраном периоду. По вредности укупних кредита следе сектори Ј (активности у вези са некретнинама, изнајмљивање и пословне активности) и М (остале комуналне, друштвене и личне услужне активности), па сектор Ђ (грађевинарство), а одмах затим по вредности и сектори Ж (хотели и ресторани) и З (саобраћај, складиштење и везе). Од сектора значајнији удео имају сектори А (пољопривреда, лов, шумарство, водопривреда) заједно са сектором Б (рибарство).

Банкарски кредити привреди представљају само један од чинилаца развијености финансијског сектора односно доступности финансијских средстава. Иако су банке у земљама у транзицији биле суочене са изазовима макроекономске стабилности (у томе посебно девизног курса) функција кредитирања привреде је успешно успостављена. Питање је за даљу анализу да ли и колико апсорпционих могућности има реални сектор. Банке су доказале да су у мери у којој је то било могуће успевале да изнађу изворе финансирања, најчешће у иностранству код матичних филијала или позајмљивањем на тржишту капитала. Зато је и значајно учешће прекограничних кредита у свим земљама у транзицији. Што се тиче валутне структуре, банке су

углавном одобравале кредите са валутном клаузулом и то пре свега у еврима. У наредној табели даје се приказ кретања кредита по уговореној заштити од ризика и валутној клаузули у периоду 2008-2012.године. Износи су у милионима динара са стањем на крају периода и односе се на динарска и динарска индексирана потраживања. Према методологији Народне банке Србије приказ обухвата привредна друштва и јавна предузећа.⁸⁴

Табела 34. Кредити привреди по уговореној заштити од ризика, 2008-2012.

	Без уговорене заштите	ЕУР	УСД	ЦХФ	Остале валуте	РЦМ	Лимитирана девизна клаузула (једносмерна)	Остало
2008.	221,162	298,198	2,687	34,462	2	16,130	59,803	1,016
2009.	212,322	454,086	11,880	24,431	1	8,905	71,804	148
2010.	334,287	553,027	12,966	25,175	4	8,540	61,148	272
2011.	297,293	642,730	12,786	18,003	4	6,949	59,394	242
2012.	289,347	780,461	8,558	16,771	0	6,987	33,865	149

Од укупно одобрених 1,136,138 милиона динара кредита привредним друштвима и јавним предузећима у 2012.години, на уговорену заштиту од ризика се односи 75%, а на одобрене кредите без уговорене заштите од ризика 25%. Од укупно одобрених кредита са уговореном заштитом од ризика од 846,791 милиона динара на валутну клаузулу везану за евро се односи 92% свих уговорених заштитних клаузула. Просек за земље у транзицији је да се од укупно одобрених кредита привреди 43% односи на валутну клаузулу.⁸⁵

2.2 Потрошачки кредити

У кредитном систему и најразвијенијих земаља али и земаља у транзицији посебно место заузимају потрошачки кредити. Они су вишеструко значајни како за привредни раст земље и реализацију њене производње тако и за животни стандард становништва. Савремено друштво се често карактерише као потрошачко, а у томе је управо највећи значај ове врсте кредита (Јованић, 2004; 5). Потрошачки кредити, осим позитивних ефеката на домаћу економију, могу имати и бројне негативне ефекте који могу деловати као ограничење за успостављање макроекономске стабилности (нпр. превелики увоз добара широке потрошње ће утицати на погоршање услова размене а

⁸⁴ НБС, Статистички билтен, децембар 2012

⁸⁵ EBRD, Transition Report 2006, London

посредно и на курс домаће валуте). Супротно, већа доступност кредита привреди омогућиће већу производњу, пожељно замену за увозну робу, која ће опет путем потрошачких кредита бити стављена на располагање финалној односно личној потрошњи.

Потрошачки кредит је на тај начин постао значајно средство коњуктуре економске политике. По свом карактеру ово су кредити који спадају у финалну потрошњу. У социјалистичком уређењу камата као елемент кредита је имала врло мало регулаторно деловање, због чега је доста ретко и мењана (уз то је углавном била негативна). У зависности од циљева економске политике услови за одобравање и коришћење потрошачких кредита су се стално мењали.

Потрошачки кредити у свим земљама представљају изузетно ефикасан инструмент регулисање тражње и потрошње сектора становништва, јер они:

- делују на тражњу и потрошњу
- регулишу темпо производње и потрошње
- уравнотежују робно-новчане токове
- делују стабилizaciono
- делују на промене структуре потрошње а тиме и структуру производње
- има и социјално дејство (повећање потрошње без претходне штедње)
- делују редистрибутивно.

Потрошачки кредити омогућавају формирање потрошње без обзира на формирану личну штедњу грађана, а то опет значи формирање одређеног нивоа потрошње без обзира на расположиви доходак. Они доводе од повећања продаје а тиме и смањења залиха готових производа, регулишу понуду и тражњу подстицањем тражње и потрошње, зато се са правом тврди да потрошачки кредити могу подстицати привредну активности, а важи и обратно да у случају потребе смиривања тражње потрошачки кредити буду теже доступни (Комазец, Ристић, 2012; 191).

Удео потрошачког кредита у структури личне потрошње зависи од земље од земље, најчешће се креће у распону од 15%-20%, мада у Јапану учествује са чак 80% у структури личне потрошње. Потрошачки кредит учествује у БДП Јапана са неверованних 45% у САД 15-20%, ЕУ 7% (Јованић, 2004; 45).

Раст кредита становништву посебно је био стимулисан великом тражњом овог сектора како за потрошачким добрима тако и за стамбеним кредитима, па ове врсте кредита и бележе највећи раст. Оријентација банака ка овој категорији корисника осим наведеног била је мотивисана и мањим ризиком и релативно већим каматним разликама које су

остваривале у пословању са становништвом. Упоредо са развојем кредита становништву, посебно у време кризе и лоше економске климе, јављају се и први знаци презадужености овог сектора што у великој мери може утицати на будућу тражњу а тиме и производњу. Као значајан сегмент укупне потрошње, лична потрошња има велики утицај на стимулисање односно ограничавање будућег раста. Задуженост и то трајнијег облика, уколико се не изнађе решење, може представљати препреку будућем привредном расту. Ову ситуацију додатно отежава неповољна валутна структура узетих кредита, односно највећи део кредита становништву има уграђену заштитну (најчешће валутну) клаузулу којом банке штите свој пласман. Како је долазило до већег одступања курса, пре свега, тако су дуговања у националној валути бивала све већа. У Хрватској је, примера ради, 70% свих кредита везано за евро.

И у нашој земљи долази до снажног раста ове врсте кредита. На наредној табели је дат приказ удела укупних кредита становништву у друштвеном производу у периоду 2006-2010.године. Износи су у милионима евра.

Табела 35. Удео кредита становништву у БДП у Србији, 2006-2010, у млн.евра

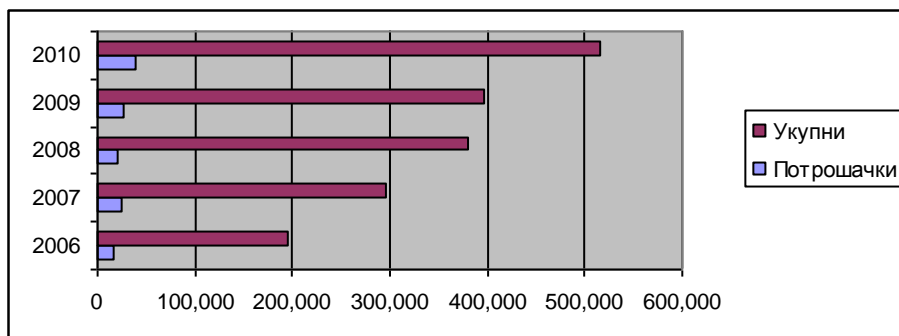
	2006	2007	2008	2009	2010
Кредити становништву	2,473	3,722	4,296	4,141	4,880
БДП	23,305	28,468	32,668	28,883	28,984
Учешће кредита становништву у БДП	10,6%	13,0%	13,2%	14,3%	16,8%

Као што се види из приложеног укупни кредити становништву су у посматраном периоду повећали своје учешће у друштвеном производу са 10,6% на 16,8%. Укупни кредити становништву у Румунији су у 2010.години износили 23,8 млрд евра односно чинили су 19,6% друштвеног производа те земље. У Хрватској су кредити становништву износили 17,4 млрд евра односно имали су учешће од 37,8% друштвеног производа, што је значајније више него у Србији и Румунији.⁸⁶

На висину удела потрошачких кредита у укупни кредитима становништву утиче пре свега тренутни ниво развијености тржишта потрошачких кредита, регулатива која регулише могућност задуживања, ниво личних доходака, тренутна кредитна задуженост итд. У нашим условима, у укупно одобреним кредитима становништву,

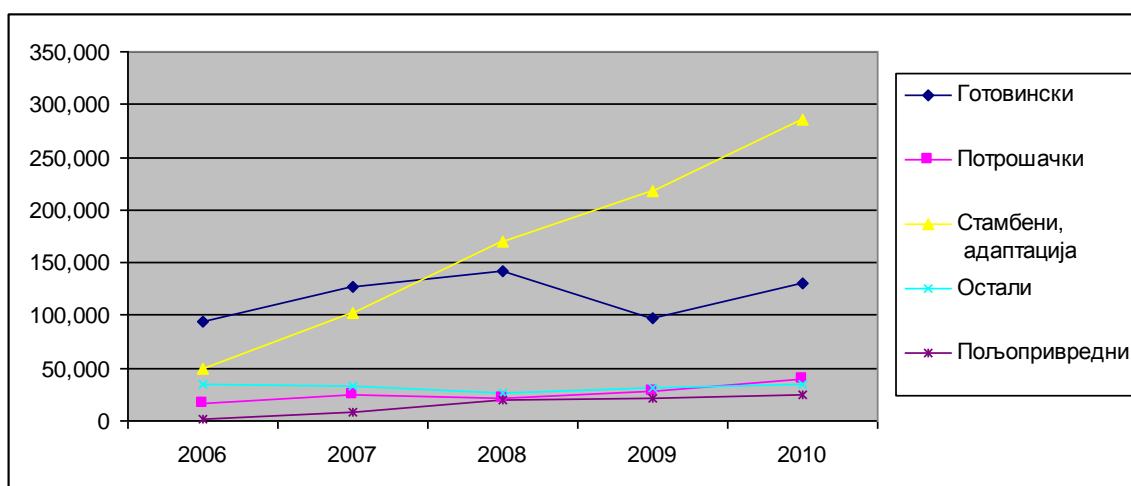
⁸⁶Извор: Удружење банака Србије, Народна банка Србије, централне банке Румуније и Хрватске, калкулација аутора

потрошачки кредити учествују са врло малим уделом, што је приказано на следећем графикону.

Графикон 14. Удео потрошачких кредита у укупним кредитима становништву у Србији, 2006-2010 (у милионима динара)

Највећи удео потрошачки кредити имају у укупно одобреним кредитима становништву 2007.године (8,2%) да би затим већ 2008.године, овај удео био на нивоу од 5,5%, што представља изузетно велики пад на годишњем нивоу. Наредне 2009.године (6,8%) и 2010.године (7,7%) долази до лаганог повећања учешћа потрошачких кредита у укупно одобреним кредитима становништву али и даље испод нивоа који је забележен 2007.године. Делимично се овај пад може објаснити утицајем кризе али добрим делом и тиме да су други кредити становништву били знатно атрактивнији. На наредном приказу се, према подацима Удружења банака Србије, даје преглед кретања свих врста кредита становништву у периоду 2006-2010.године (у милионима динара).

Графикон 15. Кредити становништву по врстама у Србији, 2006-2010

Као што се из наведеног илустративног приказа може видети најзначајнији раст бележе стамбени кредити и кредити за адаптацију, затим готовински кредити, па остали

кредити који се углавном односе на кредите за рефинансирање да би тек затим по вредности одобрених кредита на списку били потрошачки и пољопривредни. Потрошачки кредити у нашим условима представљају врло симболично учешће у друштвеном производу, узимајући вредности од 0,7% у 2008.години до 1,3% 2010.године. Насупрот овим искуствима, у развијеним земљама учешће потрошачког кредита у друштвеном производу се креће од 3% у Италији до 10,3% у Немачкој и 14,5% у Великој Британији.⁸⁷

Како је потрошња у економском смислу тражња и сви облици потрошње чине агрегатну тражњу, носиоци економске политике различитим мерама утичу на личну потрошњу и тако регулишу ниво и кретање агрегатне тражње. Варијације у личној потрошњи, као ефикасно средство економске политике, користе се селективно: лична потрошња се подстиче када је потребно да се стимулише продаја одређене робе и тиме подстакне развој одређене привредне гране, а сузбија када је потребно да се умањи продаја одређене робе.⁸⁸ Зато ће креатори економске политике узимати у обзир ове карактеристике када желе да активно делују на привредне токове. Са економском кризом поново је актуелизовано питање да ли се подстицањем потрошње може деловати на излаз из кризе, што се чини најчешће стимулисањем тражње свих сектора (у томе и становништва) и стварањем услова за повећање продаје (сектор привреде) или јавних радова (сектор државе). Уколико се ради о домаћим трајним потрошним добрима, односно способности привреде да их у условима конкуренције и либерализације токова роба и услуга понуди и реализује на домаћем тржишту онда ће ови кредити имати позитиван утицај на укупну стабилност и привредни развој. Уколико, пак, то није случај, већ се из увоза добара подмирује знатан део домаће тражње онда ће потрошачки кредити негативно утицати на макроекономску стабилност, дефицит платног биланса и одлив средстава из земље. Сличан приказ у прилог овој тврдњи налазимо и литератури о потрошачким кредитима (Јованић, 2004) где се потрошачки кредит посматра у функцији упослености капацитета. Уколико је привреда у стању недовољне упослености капацитета, потрошачки кредити ће имати позитивно дејство на укупну тражњу и привредни раст, али када се привреда налази у стању пуне запослености, па производња не може да достигне онај ниво на којем би могла да се задовољи повећана тражња, ова тражња ће извршити утицај на подизање

⁸⁷ Видети више у: Јованић, Д., Потрошачки кредит, правно-економски аспект, Удружење банака Србије, Београд, 2004

⁸⁸ исто

нивоа цена, што се нарочито односи на оне привредне делатности где је понуда слаба или нееластична.

На тај начин, предимензионирана лична потрошња у односу на понуду доводи до инфлације тражње, као што се са друге стране неконтролисани раст новчане масе доводи до економске нестабилности и инфлаторних кретања што води рецесији, јер кредитни новац може да буде добра замена правом новцу само док има реалан основ за стварно плаћање. Зато се стабилизациона политика у сфери потрошачких кредита којом се утиче на личну потрошњу примарно одвија мерама монетарно кредитне политике.⁸⁹

Са друге стране, презадуженост потрошача на дужи рок негативно делује на агрегатну тражњу. Неколико емпиријских студија у САД показало је да повећање презадужености домаћинстава у САД води ка паду личне потрошње. Такав дуг на дуже стазе може да изазове економску рецесију: ако су потрошачи мање способни да отплате дуг, даваоци кредита ће бити мање спремни да им дају нове кредите. Понуда и тражња тада падају више него што би пале на нижем нивоу презадужености.⁹⁰

Иако је утицај потрошачког кредита посматран са аспекта како укупних кредита становништву тако и домаћег производа на основу чега су изведени закључци о његовим тенденцијама, као елемент кредитне и укупне макроекономске политике потрошачки кредит има и многобројне друге утицаја. Преко тражње за потрошним добрима он утиче на реализацију роба али може имати такође и директно дејство и на политику цена и девизног курса. Као фактор задовољења потреба потрошача, он је и одличан показатељ достигнутог степена развоја и банкарског сектора али и стандарда потрошача. За управљање овим елементом кредитне политике, стога је неопходан мултидисциплинаран приступ и координација са другим елементима економске политике.

3. Улога кредита у обезбеђивању привредног развоја

Иако се у организацији финансијског система земаља у транзицији тек са другом генерацијом реформи појављују и други начини финансирања економског раста, неспорно је да банке и банкарски кредити и даље доминирају. Има више узрока овој чињеници али се сви они свде на улогу коју банке имају као посредници на

⁸⁹Јованић, Д., Потрошачки кредит, правно-економски аспект, Удружење банака Србије, Београд, 2004, стр.47

⁹⁰Jentsch N., the Implication of the New Consumer Credit Directive for EU Credit Market Integration, Position Paper, John F.Kenedy Institute, Freie Universitat Berlin, 2008, str.12

финансијском тржишту. Емпиријска истраживања показују да развијеност банкарског сектора значајно доприноси економском расту и развоју (Левин, 1993,1997). Исто тако, у литератури је доказана и позитивна веза између финансијског и привредног развоја односно велики број студија је пронашао позитивну корелацију између финансијског развоја који се огледа у моделима директног и индиректног финансирања и стопе привредног раста. На тај начин се изводи и доказивање хипотезе да финансијска тржишта и финансијски посредници значајно утичу на привредни раст. Ове хипотезе ће имати свакако разлике међу појединим земљама обзиром да се разликују и поставке финансијског система, врсте и утицај финансијских посредника, правни систем, наслеђе из прошлости и тако даље.

Доступност кредита је један од најважнијих индикатора значаја банкарског кредитирања јер указује на могућност да фирме, пре свега, остваре своје инвестиције. Мали обим кредита у националној привреди указује да постоји низак ниво инвестиција што ће утицати и на стопе економског раста. Не мање битно, сувише велики ниво кредита може водити кризама економског и банкарског система. Улога кредита у транзиционом земљама неће се исцрпљивати само на финансирању пројеката већ је много битније питање које се гране привреде стимулишу и какав то ефекат има на привредни развој у целости. Ово је разумљиво обзиром на системске промене привредне структуре које су биле неопходне у земљама у транзицији. Зато ће банкарски кредит имати пре свега улогу у обезбеђивању оних грана и делатности привреде које могу генерисати највеће друштвене користи. Наведено, због свог значаја, мора бити предмет посебне монетарне регулације али и уопштеног третирања мерама економске политике.

Као финансијски посредници, банке прикупљена депозитна средства улажу у најпрофитабилније пројекте користећи различите технике процене ризика односно улагања. Ово је уједно и основна улога банкарског кредита у привредном развоју, односно која се своди на улагање у оне пројекте који доносе највећу друштвену корист. Банке на тај начин утичу на укупну економску активност, то јест и на производњу и на трговину. Ефикаснији банкарски систем ће бити у позицији да боље процени могућности улагања на алтернативне пројекте и гране привреде. Транзиционе земље су се углавном сконцентрисале на извозно оријентисану производњу, што је омогућило покривање дефицита текућих плаћања и стабилност национале валуте. Кредитирање ових послова је доприносило значајним ефектима на развој националне привреде. Не мање битно питање улоге кредита у економском развоју тиче се промоције

регионалног развоја, односно индустрија које су битне за развој појединих подручја, у првом плану развоја пољопривреде али и развоја малих и средњих предузећа. Део финансирања ових пројеката је преузела на себе и држава путем оснивања агенција за регионални развој или различитих фондова који имају за циљ покретање производње и веће запошљавање. Ово је посебно битно ако се има у виду да је развој градова или читавих региона зависио од једне или малог броја фирми које су биле носиоци развоја. Уколико приватизација ових предузећа није дала очекивани ефекат, онда је опстанак и развој тих средина био угрожен. За развој нових делатности била су неопходна свежа финансијска средства која су углавном била у форми банкарских кредита. Уколико су остали макроекономски предуслови испуњени за снижавање трошкова финансирања, онда банкарски кредит може у значајној мери допринети како регионалном тако и укупном економском развоју. Под макроекономским условима подразумевамо стабилност валуте као и свеукупну економску и политичку стабилност односно институционалне претпоставке за раст кредитне активности.

3.1 Кредитна експанзија у транзиционим условима

Изузетно високе стопе кредитног раста у транзиционим земљама су једно од најзначајнијих обележја друге деценије реформи. Док за период 1990-2000.године везујемо углавном стварање макроекономских претпоставки за одржив привредни раст као и иницирање реформи у реалном сектору уз процесе приватизације и улазак страних банака који је уследио, другу генерацију реформи карактерише убрзан привредни развој уз врло динамичне стопе привредног раста. У томе банкарски кредити имају највећу улогу али се не сме изгубити из вида да долази и до оснивања других финансијских организација као што су лизинг компаније и друге небанкарске финансијске институције које такође нуде своје услуге како привреди тако и грађанима. То донекле отежава приступ у истраживању горње границе кредитне експанзије која се не може фиксирати као једна, опште прихваћена мера кредитне активности већ се мора посматрати искључиво у индивидуалном контексту и околностима које важе у одређеној транзиционој привреди. Према анализи Међународног монетарног фонда 75% кредитног бума у земљама у развоју у периоду 1970-2002.године је било повезано са банкарском кризом, а чак 85% са валутном

кризом.⁹¹ ⁹² Дакле, прекомерни раст кредита ће се манифестовати преко ризика које има на финансијску и укупну макроекономску стабилности (лоши пласмани банака, спољни дуг, инфлација).

Уколико се креће са ниске базе, односно полазне основе, што је случај са готово свим земљама у транзицији, дугорочно висок ниво раста кредита ће бити одржив у већој мери него што је то случај на вишем нивоу и кредитне и привредне активности. То ће умногоме зависити и од способности монетарних и фискалних власти да неутралишу негативне ефекте прекомерног кредитног раста.⁹³ Дакле, кредитна експанзија намеће потребу развијања како традиционалних (пруденционе мере изражене кроз класификацију потраживања, резервисања за потенцијалне губитке и слично) тако и алтернативних мера праћења које се огледају у знатно већем присуству других извора финансирања (небанкарске финансијске институције, фондови Европске уније и слично). Комбинација ове две мере уз достигнути ниво структурних реформи и развијености привреде биће у служби одређивања могућих граница кредитног раста. У неутралисању негативних ефеката прекомерног кредитног раста важну улогу има и развој финансијског тржишта, односно емитовање хартија од вредности које ће „стерилисати“ вишак новца, а тиме и спречити негативан утицај на девизни курс и инфлацију.

Такође, код анализе кредитне експанзије у транзиционим земљама се не сме изгубити из вида ни интра-регионална повезаност финансијских система која се огледа у присуству истих банака, углавном из земаља западне Европе, на готово свим тржиштима земаља у транзицији, па се ефекти преливају са једног тржишта на друго, односно понашање банака ће бити условљено мерама регулатора и врло брзо ће се огледати у промени њихове кредитне активности и на домаћем и на суседним тржиштима. Идентификовање ове појаве у домену је сарадње националних регулатора, који осим бриге за ефекте кредитног раста на домаћем тржишту морају имати у виду и потенцијалне ефекте које би преусмеравање кредитне активности са других тржишта могло имати на домаћи банкарски систем. Управо ради тога, мерење кредитног раста захтева уз пажљив одабир битних елемената овог раста и посматрање међународне димензије а у томе и прекограничних кредита. Још дубља анализа кредитне експанзије

⁹¹IMF, 2004, “Are Credit Booms in Emerging Markets a Concern?” World Economic Outlook, April, p.147-166, Washington

⁹²Такозване twin crises

⁹³Enoch, C.R., Credit Growth in Central and Eastern Europe, Rapid Credit Growth in Central and Eastern Europe – Endless Boom or Early Warning, IMF, 2004, str.6

захтевала би и идентификовање доприноса кредита у страниј валути, који су доминатни у свим земљама у транзицији, затим анализу оправданости кредитирања јавног сектора што се, не без разлога, може фаворизовати у банкарском кредитирању. Највећи раст кредитне активности се бележи у области стамбених кредита. Он је осим тога што практично представља нову област кредитирања банака, заправо изузетно допринео и расту тржишта некретнина. Последишно, велика потреба за овом врстом кредита водила је великој тражњи која је наравно са своје стране вршила константан притисак на цене некретнина. До лаганог успоравања, а затим и вртоглавог пада цена некретнина долази крајем 2008.године, што је створило банкама велике проблеме изражене у вредности колатерала који су држали у свом портфељу, док је криза у реалном сектору водила све већем броју ненаплативих потраживања. То је све заједно водило расту лоших пласмана у билансима банака.

Поменуто је већ да не постоји јединствена дефиниција кредитног раста, нити његова опште прихваћена горња граница раста што додатно отежава идентификовање утицаја који прекомерни кредитни раст може имати на монетарну и укупну финансијску стабилност. Ипак у литератури се, међу доста ретким дефиницијама кредитне експанзије, може издвојити она која све узроке дели у три основне групе и то:⁹⁴

- а) кредитни раст везан за транзицију
- б) кредитни раст везан за политику и
- в) кредитни раст везан за цикличне факторе

Узроци кредитног раста који се објашњавају транзиционим факторима своје утемељење налазе у прелазу са централно-планске на тржишну привреду. Спровођење неопходних структурних реформи, процеси либерализације, афирмација приватног сектора и друге мере имале су ефекта и на понуду и на тражњу банкарских кредита. Ова констатација је у складу и са неким мишљењима у литератури да током развојне фазе кредити расту знатно брже (Левин, 1993,1997), као и са моделом финансијског акцелератора примењеног код већег броја аутора (Самјуелсон, Бернанке).

У исто време развијан је и правни систем, употреба колатерала и хипотекарно тржиште. Нови регулаторни оквир у складу са хармонизацијом и усвајањем стандарда Европске уније заједно са институционалном изградњом финансијског сектора водио је већој тражњи и понуди банкарских кредита, а тиме и кредитној експанзији. На овом месту је такође потребно истаћи и чињеницу да су реформе у банкарском сектору у

⁹⁴Исто, стр.21

свим земљама ишле знатно брже него реформе у другим секторима, пре свега реалном, што подразумева и веће инвестиције у тај сектор. Ово је посебно било изражено у првим годинама трансформације када су стране банке освајале нова тржишта, која су имала велики потенцијал раста. Стопе повраћаја на капитал су биле знатно више него у развијеним земљама запада као и каматна маржа. Ови процеси су слабили како је земља напредовала у приближавању Европској унији (ММФ, 2005).

На кредитни раст могу утицати и монетарна и фискална политика. Монетарна политика то чини преко мера које јој стоје на располагању којима директно утиче на трошкове позајмљивања, док фискална политика путем својих механизма (субвенционисања кредита, пореског ослобађања на плаћене рате кредита и слично) такође делује на могући раст кредитне активности.

Циклични фактори економског раста се односе не укупну економску ситуацију која може водити како повећању кредита тако и њиховој редукацији.

Банкарски кредити у новим условима излазе у сусрет све већим захтевима и привреде и грађана за коришћењем њихових услуга, што доводи до изузетно високих стопа кредитног раста. Депозитни потенцијал банака је и даље врло скроман у односу на потребе за кредитима па се овај јаз попуњава углавном задуживањем банака у иностранству. Кредитна експанзија би осим несумњивог доприноса привредној активности могла имати и значајна ограничења, при чему се основни ризици односе на повећање задужености физичких лица, повећање задужености у иностранству валути и у повећању дефицита платног биланса. Повећање увозне тражње водиће депресијацији домаће валуте, што ће уз све већи јавни дуг водити настанку кризе. Посебно је изражен проблем нестабилног девизног курса јер је око 70-80% кредита везано за евро, пре свега, па се притисак на висину девизног курса одмах одражава и на могућност отплате кредита.

Посматрајући кредитни раст код 14 транзиционих земаља у периоду 2000-2004.године, студије Међународног монетарног фонда су показале да је кредитна експанзија била у вези са растућом домаћом тражњом, а у томе посебно инвестиционом, што је водило вишим стопама инвестиција у домаћем производу. Ризик по настанак кризе посебно је потцењен у време експанзије, он ће доћи до изражаја са појавом првих знакова кризе и огледаће се у лошим пласманима банака и уопште већим губицима у привреди. Другим речима, у време експанзије приметан је већи оптимизам код будућих повраћаја који се огледа и у већој процени имовине предузећа, што бива демантовано и представљено у већим губицима код наредне кризе. И недостатак адекватних механизма процене

ризика као и недовољно дуга кредитна историја клијената (посебно становништва и малих и средњих предузећа) додатно ће утицати на погоршање биланса банака, све до успостављања кредитних бироа или других институција које треба да помогну било у предуговорној фази процене клијента било у каснијој фази када је доцња већ наступила (регистри колатерала и слично).

Подаци показују да се учешће кредита у домаћем производу у земљама у транзицији константно повећава, а стопе раста кредита су знатно веће него у развијеним земљама. Узрок томе јесу иницијално ниска полазна основа али и несумњиво велика потражња за кредитима и привреде и становништва. У наредном прегледу се дају просечне стопе кредитног раста у изабраним земљама у транзицији.⁹⁵

Табела 36. Просечне стопе кредитног раста у изабраним земљама у транзицији

Земља	Кредити становништву		Кредити привреди		Укупно	
	1998-2002	2003-2006	1998-2002	2003-2006	1998-2002	2003-2006
Пољска	16,7	15,9	5,0	-2,5	9,0	5,8
Мађарска	32,6	27,0	8,5	9,7	12,3	15,6
Чешка	6,2	28,7	-15,1	5,4	-12,2	12,5
Словачка	15,3	35,0	-15,8	3,3	-12,8	11,0
Словенија	10,3	17,6	13,2	18,1	12,2	17,9
Бугарска	24,7	58,9	16,7	24,7	18,2	34,5
Румунија	...	78,1	...	19,6	-5,0	33,5
Хрватска	18,5	16,9	0,9	7,6	7,4	12,4
Укупно	...	29,8	...	15,3	6,9	21,0

Кључне карактеристике кредитног раста у земљама у транзицији су: 1) кредити приватном сектору у просеку расту брже у поређењу са тржишним привредама, 2) најдинамичнији раст остварују кредити становништву; 3) задуживање у иностранству постаје све значајнији извор финансирања кредитне активности; 4) учешће кредита индексираних у страном валути се значајно повећава. Међутим, и међу посматраним земљама када је у питању динамика и фактори кредитног ризика постоје разлике. Тако, на пример, у Хрватској раст кредита банака приватном сектору прелази стопу од 25% у реалном изразу, чак и након бројних предузетих мера централне банке које имају за циљ директно ограничавање кредитног раста. Слична ситуација влада и у Бугарској и

⁹⁵ према: Faure, F., Is the rapid growth of lending in Central and Eastern Europe a cause for concern? BNP Paribas, France, 2007

Румунији. Док је у Бугарској већи кредитни раст остварен у окружењу ниске и стабилне инфлације, кредитни раст у Мађарској, Румунији и Словенији остварен је уз релативно више стопе инфлације, тако да је реални раст кредита знатно нижи. У Пољској као последица деловања цикличних фактора који су за последицу имали успоравање економске активности, стопе раста кредита од 2002.године, бележе пад, тако да посматрано за последњих пет година просечна годишња стопа раста кредита износи 5%.

У релативним мерилима, учешће кредита у БДП-у посматране групе земаља је умерено и не прелази 36% БДП-а али има тенденцију раста. Истовремено, учешће кредита становништву у БДП-у повећано је са 7% у 2000.години, на 16% средином 2006.године. При томе, учешће кредита становништва у укупним кредитима пословних банака, у просеку, у поменутих земљама износи око 45%. За разлику од кредита сектору становништва, учешће кредита сектору привреде је готово непромењено и износи око 20%. Тренд знатно бржег раста кредита становништву резултат је деловања цикличних и структурних фактора, процеса дезинфлације који је омогућио снижавање номиналних каматних стопа и јачања улоге и преговарачке моћи сектора становништва.⁹⁶ Експанзија личне потрошње водила је знатно вишим стопама раста увоза, а тиме истовремено увећавајући минусни салдо текућег рачуна платног биланса. Стога, динамика у расту ове врсте кредита отвара питање одрживости макроекономске стабилности у средњем и дугом року. Ова неравнотежа је била одлика готово свих земаља у транзицији.⁹⁷ На пример, према неким теоријским анализама, промене учешћа кредита становништву у БДП за један процентни поен, у Румунији доводи до промене трговинског дефицита у БДП за 0,86 процентних поена, Турској 0,66, Бугарској 0,53, док се у Хрватској, Естонији и Мађарској није показао статистички значајним (Deunwald, Joshi, 2004).

Према неким другим ауторима (Cottareli, delArniccia, Vladkova-Holler; 2003) све транзиционе земље, према брзини кредитног раста и начину финансирања кредитне активности могуће је поделити на три основне групе: 1) ране птице (енг.early birds), 2) оне који се касно буде (енг.late risers), и 3) успаване лепотице (енг.sleeping beauties). У прву групу према овим ауторима спадају Бугарска, Хрватска, Естонија, Мађарска, Летонија, Пољска и Словенија. Ову групу земаља карактерише раст учешћа кредита у

⁹⁶ исто

⁹⁷ Палић.М., Анализа кредитне активности у Србији: Тренд или кредитни бум, Народна банка Србије, 2007

БДП-у који већ више од пет година у односу на период када је вршена анализа превазилази 1,5 процентних поена. Истовремено, поменућу групу земаља карактерише смањење учешћа кредита одобрених држави, а основни начин финансирања представљају домаћи извори, депозити привреде и становништва, али све значајније постаје и учешће иностраних извора и то пре свега у Естонији, Летонији и Словенији.

Другу групу земаља чине Босна и Херцеговина, Литванија, Србија, Црна Гора и њих карактерише раст учешћа кредита у БДП-у у најскоријем периоду, до пет година и који је карактеристика већег раста домаћих извора финансирања, депозита привреде и становништва код банака.

Трећу групу земаља којој припадају Албанија, Чешка, Македонија, Румунија и Словачка карактерише стабилнији кредитни раст након већих отписа кредита, који су заоставштину претходног, централног-планског начина привређивања. Учешће кредита у БДП у овим земљама је стабилно, иако кредити привреди у најскоријем периоду бележе већи раст.

Као што се видело из предње наведених закључака о природи и карактеру кредитне експанзије, реч је о врло сложену односу који зависи од већег броја фактора. Пре свега, иницијалне позиције су биле изузетно ниске а профитне могућности врло изражене па је био отворен простор да се кроз процес реструктурирања постигну високе стопе кредитног раста. Оне су биле праћене и истовременим растом бруто домаћег производа. Приметна је двосмерна и узајамна веза кредита и привредног раста. На тај начин кредити раст је у првим годинама транзиције одиграо изузетно важну улогу и за повећање производње. Ипак, посматрано са стране ризика које са собом носи кредитна експанзија, може се закључити да осим позитивних ефеката, прекомерни раст кредита може водити трајнијим нестабилностима и у финансијском и у макроекономском систему. Ове нестабилности се огледају у повећању дефицита платног биланса, повећању девизног курса, већој инфлацији и не мање битно на билансе банака у виду ненеплатаивих потраживања. Стога, мерама монетарне и фискалне политике је потребно деловати на неутралисање негативних ефеката прекомерног кредитног раста али да то чињење не доведе до трајнијих ограничења у погледу будуће економске активности.

3.2 Улога ино-кредита

Појава и значајнији удео прекограничних кредита, посебно за земље у транзицији, настаје одмах након либерализације финансијског тржишта и уласка

страних банака у домаће банкарске системе. У литератури налазимо да су банке из Аустрије почеле да развијају прекогранично кредитирање још половином 80-их година прошлог века, када су пратили потребе привреде за ширењем на регион централне и источне Европе (Puhg и други, 2009). Већ половином 90-их година прошлог века, обим прекограничних кредита добија значајније размере. Према истом извору, у периоду 2002-2008.године, укупан обим директних прекограничних кредита привреди и небанкарским финансијским посредницима је више него утростручен, са 15,3 милијарди евра до 67,4 милијарди евра. И у релативном односу, посматрано као удео директних прекограничних кредита у укупним кредитима, они имају раст са 25,4% на 34,4%. На крају 2008.године, највећи удео узетих прекограничних кредита од банака у Аустрији односи се на Хрватску (17,4%), а следе Пољска (13,3%) и Чешка (12,3%). Овај пример показује да је географска близина тржишта изузетно значајна карактеристика продора прекограничних кредита.

Савремене банке, посебно велике банкарске групације, постају глобално присутне, са мањим или већим облицима зависности својих филијала у другим земљама. Оне сада постају интернационалне банке са могућношћу да прате привредне и економске токове у великом броју земаља. На тај начин оне пружају адекватну помоћ предузећима која такође постају наднационална и код којих је извоз и у најудаљеније крајеве света постао услов опстанка. На тај начин и банке и предузећа се прилагођавају условима глобализације и убрзане интернационализације пословања. Прилаз проучавању ефеката уласка страних банака у домаће правне системе има своје заговорнике али и опоненте. Заговорници уласка наводе да се на тај начин побољшава квалитет и доступност финансијских услуга, доприноси се развоју супервизије и правног оквира али и приступу земље међународним тржиштима капитала (Левин, 1996).

Супротна мишљења се везују за потенцијалне опасности и трошкове за домаћи банкарски систем, развој локалног предузетништва и саму државу. Домаће банке тешко да могу да се изборе са иностраном конкуренцијом која има несумњиво већу репутацију док локални предузетници могу имати отежан приступ средствима обзиром да стране банке најчешће усмеравају своје пословање на велике мултинационалне компаније Држава губи могућност утицаја, јер је свакако теже утицати на стране банке да своје пословање подреде циљевима владе и њене економске политике (Стиглиц, 1993). Иако се може наћи оправдање за оба става, реалност је да су банкарски сектори транзиционих земаља под већинском доминацијом банака из, пре свега, земаља западне Европе (Аустрија, Немачка, Италија итд). Ова појава заједно са

либерализацијом економских односа довела је и до све већег значаја ино-кредита или прекограничних кредита, које иностране банке одобравају домаћим предузећима. Са једне стране, предузећа имају могућност да се задуже под повољнијим условима него на домаћем тржишту али са друге стране се поставља питање супервизије ових кредита па је сарадња регулатора у овом домену неопходна. Ино-кредити се могу јавити у два облика, као директни или као индиректни. Директни прекогранични кредити се реализују у односу банке матице и предузећа из друге земље, без значајнијег, осим административног укључивања банке на локалном тржишту. Она може прикупљати документацију или издавати гаранције за овај пласман. Индиректни прекогранични кредити ће се односити на задуживање локалне банке код матице, ради одобрења пласмана локалној фирми. Ипак ни један ни други облик прекограничних кредита нису заступљени у литератури у значајнијем обиму, с тим да је нешто више истраживања рађено на тему индиректног прекограничног кредитирања. Ни у нашој земљи није било значајнијег истраживања на ову тему али обзиром на димензије које поприма задуживање у иностранству, што ће бити илустровано и егзактним подацима, за очекивати је озбиљнији и то како теоријски тако и регулаторни приступ овом питању. Поједини аутори, пре свега, из земаља са значајним учешћем прекограничних кредита, тврде да нужност ове врсте финансирања проистиче из процеса финансијског продубљивања у земљама у транзицији као и да упркос томе што директни кредити заостају по обиму за индиректним прекограничним кредитима, они расту знатно брже и за очекивати је наставак овакве тенденције.

Највећи број таквих кредита је деномиран у страниј валути и индексиран, углавном, у еврима.⁹⁸ Прекогранични кредити се због своје специфичности у литератури посматрају и као „извоз финансијских услуга“, што у великој мери одсликава њихов карактер.

Тако се, примера ради, од укупног спољног дуга приватног сектора у нашој земљи од око 13 милијарди евра, 12,5 милијарди евра односи на средњерочни и дугорочни дуг банака и предузећа. Интересантно је запазити да дугорочни дуг предузећа према иностранству износи 8,6 милијарди евра а банака 3,7 милијарди евра. Потпуно је супротна ситуација код краткорочног задуживања у иностранству. Банке имају обавезе по краткорочним кредитима у износу од 582 милиона евра а предузећа од око 65 милиона евра. Дакле, може се закључити да су предузећа у великој мери користила

⁹⁸Puhr, C., Schwaiger, M., Sigmund, M., Direct Cross-Border Lending by Austrian Banks to Eastern Europe, Financial Stability Report No.17, June 2009

могућности прекограничног задуживања и то пре свега дугорочног.⁹⁹ Када је реч о броју инокредита, према подацима Удружења банака Србије, правна лица и предузетници су имали у коришћењу 3158 кредита од чега се 3067 кредита односи на дугорочне кредите.¹⁰⁰

Врло често се подаци о кредитном расту посматрају без узимања у обзир и утицаја прекограничних кредита али наведени подаци за нашу земљу показују да је реч о изузетно високој суми задужења наших предузећа у иностранству, како у апсолутном изразу тако и у релативном у односу на бруто домаћи производ. Из предње наведеног примера задужења наших предузећа у иностранству видљиво је да износе готово колико и задужења у земљи.

Поједини домаћи аутори анализирајући утицај прекограничних кредита на привредни раст доказују да су они, посебно дугорочно опредељени, позитивно корелисани са привредним растом (Тасић, Вучковић, 2009). Ова констатација у складу је са извршеним реструктурирањем банкарског сектора, већим укључивањем у међународне економске токове који омогућавају и већу доступност кредитних средстава. Приступ прекограничним кредитима настаје и услед недовољно адекватне рочне структуре средстава банака. Наиме, видели смо да већину депозита банака чине краткорочна средства, а финансирање инвестиционих пројеката захтева дугорочне изворе финансирања. Мали број транзиционих земаља је успео својом домаћом дугорочном штедњом да обезбеди финансирање инвестиција. А видели смо такође да су једино дугорочне инвестиције у служби привредног раста и развоја. Стога, питање прекограничних кредита уноси и у теорију привредног развоја нови фокус разматрања, односно да већа доступност ових кредита позитивно утиче на привредни раст.

Горе поменути аутори су посматрајући удео дуга по основу прекограничних кредита у нашој земљи у периоду 2006-2008.године, закључили да удео краткорочног дуга у укупном дугу опада, а да такође опада удео задужености банака¹⁰¹. Овај пример је у складу са горе наведеним подацима да долази до знатно бржег задуживања предузећа у иностранству и то пре свега у дугорочном смислу. С једне стране, могућност коришћења прекограничних кредита сигуран је знак поверења иностраних банака у домаћу привреду али са друге стране он носи опасности и од ескалације задужености у

⁹⁹Према подацима Народне банке Србије, спољни дуг према дужницима и кредиторима, прелиминарни подаци на дан 31.децембра 2011.године

¹⁰⁰Удружење банака Србије, стање дуга по кредитима узетим код инокредитора на дан 29.02.2012.године

¹⁰¹Тасић, Н., Вучковић В., Структура рочности прекограничних извора финансирања у транзиционим земљама, Пословна политика 5-6, 2009, стр. 17-40

сектору привреде. Ради тога, на нивоу развијенијих земаља тржишне привреде, институционално праћење задужености изашло је из оквира националног, што је и било за очекивати, и сада систем кредитног извештавања о задужености почиње да бива такође наднационалан. Ово је директна последица процеса глобализације, где прво привреда излази из националних оквира, затим то чине банке и на крају сектор услуга. Кредитни бирои су релативно скоро почели да примењују методе прекограничне размене кредитних информација. Они су пре свега у служби банака и процене кредитне способности клијента па интернационализацијом банкарског пословања и индустрија кредитних информација излази из националних оквира и путем сарадње са другим кредитним бироима или отварајући своја предузећа у тим земљама доприноси ширењу пословања банака. Шири приказ модела прекограничне размене кредитних информација даје се у оквиру дела о задужености привреде и грађана.

3.3 Проблем високих каматних стопа

Либерализација финансијског тржишта почетком 90-их година прошлог века водила је неминовном отварању домаћег тржишта за стране банке, посебно из земаља западне Европе. Улазак страних банака је довео до тога да већ 1995.године, оне чине 10% укупног домаћег банкарског тржишта, да би 2003.године, тај удео износио чак 64% са тенденцијом даљег раста.¹⁰² Ово тим пре што на глобалном нивоу долази и до процеса спајање великих банкарских групација, које су присутне и у земљама у транзицији па и на тај начин повећавају своје учешће. Из овога већ јасно произилази степен доминације страних банака, који озбиљно доводи у питање финансијски суверенитет домаће земље. У новије време стране банке имају доминантну и одлучујућу позицију и код кредитних и код депозитних послова, а зависност земље пријема огледа се, између осталог, и у односно банке-кћерке са матицом. У случају економских и финансијских проблема у матичној земљи, увек постоји опасност да се повуче капитал, односно да се врати оснивачу. Из оваквог облика зависности проистекле су и различите иницијативе и споразуми са матичном банком да се обими пласмана и активности на локалном тржишту не смањују, обзиром да би то могло имати негативне последице на привредни развој.¹⁰³ Са друге стране, улаз страних

¹⁰²Claeys, S., Hainz C., Foreign banks in Eastern Europe, „Mode of Entry and Effects on Bank Interest rates”, Governance and the Efficiency of Economic Systems, Discussion Paper No.95, University of Mannheim

¹⁰³На пример Бечка иницијатива 2009.године

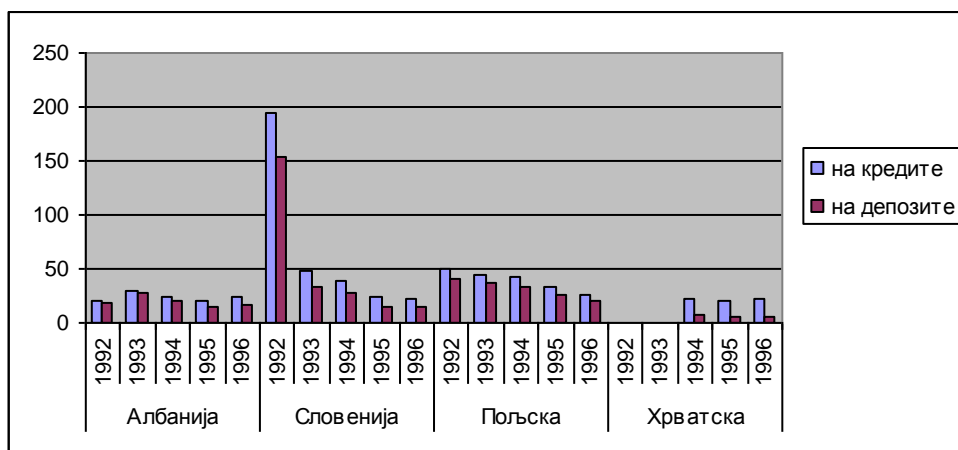
банака, независно од начина уласка, донео је домаћем тржишту јачање конкуренције, нове производе и нове процесе рада. Већа конкуренција у банкарском сектору имала је реперкусије и на кретање каматних стопа, које су у почетним периодима реформи биле на изузетно високом нивоу, па је примера ради у Пољској каматна стопа на кредите износила чак 644,5% у 1990.години, да би већ након имплементације прве генерације реформи каматна стопа на кредите била на једноцифреном нивоу. Неопходан предуслов за смањење каматних стопа била је макроекономска стабилизација, а у томе пре свега кретање инфлације. У условима високих инфлација, каматне стопе су неминовно уграђивале и овај ризик пословања што је додатно усложњавало, поскупљивало и отежавало привредни раст. Тај почетни период транзиције карактеришу високе каматне стопе и на кредите и на депозите. У наредном приказу даје се преглед каматних стопа на кредите у изабраним земљама у транзицији у периоду 1992-1996.године.¹⁰⁴

Табела 37. Активне каматне стопе у изабраним земљама у транзицији, 1992-1996

	1992	1993	1994	1995	1996
Албанија	20,6	29,6	23,7	19,7	24,0
Хрватска	1,157.8	1,443.6	22,9	20,2	22,5
Пољска	49,9	45,1	42,0	33,5	26,1
Словенија	195,1	48,6	38,9	23,4	22,6
Румунија	-	-	90,4	50,7	55,1

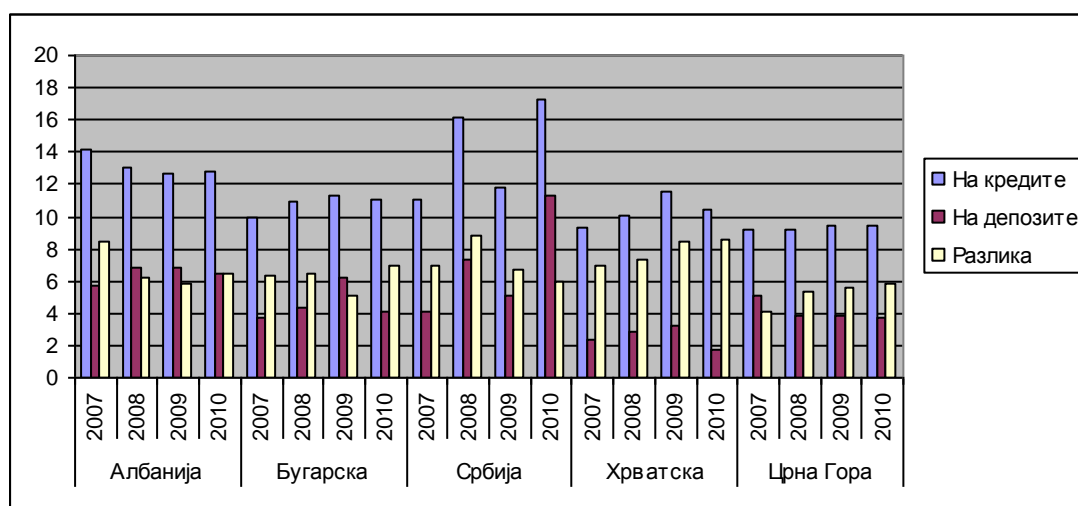
Као што се може видети из предњег приказа већина земаља у транзицији је у почетном периоду стабилизовала каматне стопе али су оне још увек на високом нивоу, посебно у поређењу са развијеним земљама. Овај почетни период не карактерише значајнији улазак страних банака у домаће привредне системе. Он ће уследити тек након регулаторног оквира који ће омогућити њихов долазак било преко гринфилд инвестиције или преко учешћа у приватизацији домаћих банака. Наредна илустрација показује кретање каматних стопа на кредите и депозите у изабраним земљама у транзицији у периоду 1992-1997.године

¹⁰⁴Извор: World Development Indicators, World Bank, 2011

Графикон 16. Активне и пасивне каматне стопе у земљама у транзицији 1992-1996

Изузев Словеније, која 1992.године, бележи изузетно високе каматне стопе које за кредите износе 195% а за депозите 153% и Хрватске, где су због неекономских фактора 1992. и 1993.године, забележене каматне стопе и до 1,100% за кредите односно 658,5% за депозите, каматне стопе код других земаља су углавном испод 50% на годишњем нивоу са тенденцијом даљег пада, чему ће, осим значајнијег уласка страних банака допринети и макроекономска стабилизација. То се види већ на наредном примеру који показује кретање каматних стопа на кредите и депозите у изабраним земљама у периоду 2007-2010.године (WDI, 2011).

Графикон 17. Активне и пасивне каматне стопе у земљама у транзицији, 2007-2010

Ова илустрација показује да је дошло до значајног смањења каматних стопа у посматраним земљама и да су оне за кредите крећу од 10-15% а за депозите 5-9%.

Највеће каматне стопе бележи Србија а најниже Црна Гора. Овај период карактерише израженији пад каматних стопа али су и даље у већини посматраних земаља оне више у односу на развијене земље, чије банке у посматраном периоду чине највећи или претежни део банкарског сектора у транзиционим земљама.

Имајући у виду ниво каматних стопа у развијеним земљама, потпуно је јасан профитни мотив за освајање нових тржишта. Неке емпиријске анализе о уласку страних банака су показале да се он односи, пре свега, на освајање нових тржишта у транзиционим земљама, док је потпуно изостао улаз на банкарска тржишта развијених земаља. Разлога овој појави има много али се они понајвише огледају у незасићеном тржишту, великој потражњи за кредитима и сектора привреде и сектора становништва али и већој профитабилности коју остварују стране банке у земљама у развоју у односу на тржишта развијених земаља (Claessens, 2001).¹⁰⁵

За земље у транзицији избор није био да ли ће дозволити улазак страних банака или не, он је био неминовност не само реструктурирања домаћег банкарског сектора већ и предуслов будућег привредног раста. При томе, новостворене банке, то јест оне које су настале као гринфилд инвестиција исказале су већу профитабилност и ефикасност у пословању од оних банака које су биле у поступку приватизације и које су купиле неке од великих, пре свега, европских банака. Доказе овој тврдњи налазимо и у литератури (MartinezPeria, Mody, 2004). Стране банке које су купиле неку од домаћих банака у процесу приватизације преузимају и постојеће клијенте, разгранату мрежу филијала па оне врло брзо постају конкурентне. Банке које улазе као гринфилд инвестиција тек треба да развију своју мрежу филијала, да запосле одговарајући кадар и да обаве читав низ других послова који се сусрећу код овог облика уласка страних банака на домаће тржиште. Независно од начина уласка и свих користи које доносе стране банке, најзначајнији ефекат уласка се огледа у повећању конкуренције која је водила и снижавању каматних стопа.

Стране банке доносе и нове методе процене ризика као додатни предуслов снижавања каматних стопа јер ће бити у могућности да боље процене кредитну способност клијента и да понуде боље услове.

Предње наводи на закључак да ће каматне стопе бити ниже када страна банка улази на тржиште тако што оснива нову банку у поређењу са преузимањем домаће банке. У

¹⁰⁵О анализи веће профитабилности страних банака на тржиштима земаља у развоју видети више у Demirguc-Kunt i Huzinga, 2000; Bonin, 2005; MartinezPeria i Mody, 2004;

сваком случају, просечна каматна стопа зависи од композиције структуре кредитног портфолија нових и старих клијената.

У Пољској, на пример, улаз страних банака није био посебно регулисан. Након што је мањи број слабо капитализованих банака ушао на тржиште, захтеви за минимумом капитала су се повећали а пореска ослобођења су укинута. Од 1992.године, Пољска прихвата принцип продаје слабих домаћих банака страним банкама, тако што издаје лиценце страном банци. Циљ је био понудити слабе домаће банке страним банкама, које ће донети свеж капитал и знање неопходно да се домаћа банка реструктурира. Између 1993. и 1997.године, дошло је до првих приватизација банака, али углавном продајом мањинског пакета акција страним власницима. Већ 1999.године, почиње се са продајом већинског пакета акција и отварања тржишта за стране банке, односно оне могу отворити своја представништва без ограничења. Тренд уласка страних банака је текао различито у појединим земљама зависно од момента отпочињања финансијске либерализације, па су тако у Мађарској стране банке по броју превазишле домаће банке већ 1993.године а у Пољској је овакав тренд наступио тек 1999.године.

Начин уласка страних банака је имао реперкусије и на кретање каматних стопа па је тако емпиријски утврђено да стране банке које су до власништва дошле аквизицијом наплаћују камате 1-2% ниже од домаћих банака, док нове стране банке наплаћују 1% више од домаћих банака. Нове банке иницијално наплаћују више од домаћих банака али убрзо смањују своје каматне стопе што доказује да је структура портфолија доминантна у односу на ефекат конкуренције. Композиција структуре портфолија омогућава и домаћим и преузетим банкама да наплаћују ниже каматне стопе (Demirguc-Kunt, Huzinga, 2000).

3.4 Допринос кредитне активности привредном расту и развоју

Резултати теоријских истраживања о улози финансијских фактора у економском расту и развоју углавном доказују тврдње да финансијски сектор, односно финансијско посредовање позитивно утиче на економски раст и развој. На везу финансија и економског раста може утицати изузетно велики број фактора па је потребно скренути пажњу на дефинисање основних појмова где је готово општеприхваћено да се економски раст исказује преко раста бруто домаћег производа али такво јединство не постоји када је реч о страни финансијских услуга. Ово ради чињенице да се ова област може посматрати и исказивати преко низа фактора како ширег опсега (укупно финансијско посредовање) или варијабли које се користе у покушају објашњавања

утицаја ове сфере на економски раст (укупни кредити, кредити приватном сектору, актива банака, новчана маса, итд) изражених пре свега у односу на бруто домаћи производ. Стиче се утисак да је избор адекватне варијабле уз разуме се веродостојну и временски прихватљиву серију, највећи изазов за истраживаче из ове области и представља још увек реално ограничење у истраживачким процесима. Овоме треба додати и неке нове области истраживања, које нису у великој мери теоријски обухваћене, као што је улога прекограничних кредита у привредном расту и развоју или различита улога кредита приватном и јавном сектору и други низ тема без којих није могуће сазнати у потпуности природу везе између банкарских кредита и привредног раста. Ова ограничења и поред обиља радова доприносе изостанку јединственог закључка како о поменутој природи везе тако и о могућим повратним утицајима економског раста на банкарски и финансијски систем. Ако се овоме дода и улога државе и то не само преко стварања институционалних претпоставки за привредни раст и развој него и као активног учесника на финансијском тржишту, јасно је да одређивање природе ове везе није једноставно. Обзиром на то, пре анализе усмерене на допринос кредитне активности привредном расту и развоју у Републици Србији, потребно је дати преглед значајнијих радова из ове области како би се стекао утисак не само о оствареним досадашњим резултатима већ и пружила шира слика о могућим варијантама међузависности различитих финансијских фактора и привредног раста и развоја.

У литератури су се издвојила два мишљења о улози банкарских кредита и уопште финансијског посредовања у економском расту у развоју. Прво, које полази од тога да је улога финансијског сектора у економском расту прецењена (Lucas 1998) и друго које се темељи на доказаној позитивној корелацији између финансија и економског раста, где се полази од суштине финансијског посредовања да врши ефикасну алокацију ресурса између сектора са вишком слободних финансијских средстава ка секторима који имају потребе за овим средствима. Ефикасан банкарски и финансијски систем ће боље и под повољнијим условима вршити ову алокацију а тиме и утицати на економске токове и привредни развој. Главни заговорници тезе позитивног утицаја банкарских кредита и уопште улоге финансијског посредовања на привредни раст и развој су Ros Levine, Marco Pagano, Paul Gertler, Asli Demiguc-Kunt и други. Р.Левин посматра улогу банкарског сектора у економији преко његових пет базичних функција: 1) управљања ризиком, 2) алокације ресурса, 3) мониторинга над коришћењем средстава, 4) прикупљања штедње, 5) олакшавања размене роба и услуга (Levine,

1997). Неки други аутори допринос финансијског сектора привредном развоју посматрају преко а) подстицања акумулације капитала, б) алоцирања капитала у најпрофитабилније пројекте и в) смањивањем износа средстава који се користе у процесу финансијског посредовања (Montiel, 2003). Финансијско посредовање као функција банака у овом домену доминира у објашњавању доприноса банака привредном расту и развоју у односу на неке друге банкарске функције. Претпоставка је да се ова функција врши на ефикасан начин, односно ка секторима који ће слободна средства уложити у најпрофитабилније и друштвено најзначајније пројекте. То, пак, не мора увек бити случај. Нити је са друге стране важно да ли је финансијски систем заснован на банкама или постоји релевантан значај и других облика финансијског посредовања (финансијско тржиште, на пример). Оно на чему је заснован овакав став о улози банака је да ли је он у стању да ефикасно врши ову функцију (Levine, 2005). Јасно је да сви горе поменути аутори представљају мишљења новијег датума али теоријске консидације о улози банака у привредном развоју су знатно старије. Оне, наравно, под временским окриљем у коме су настале нису могле одговорити на сва питања о природи везе између финансија и економског развоја. Joseph Schumpeter је међу првима идентификовао улогу банака у технолошким иновацијама преко њихове посредничке функције, тако што ће финансирати оне пројекте који имају иновативне програме и производне процесе. На тај начин банкарски сектор најбоље доприноси циљевима привредног раста и развоја. Многобројни аутори из ове области су подржали овакав став и својим доприносом разрадили теорије Шумпетера (Goldsmith 1969, McKinnon 1973, Shaw 1973, King и Levine 1993). На пример, King и Levine су у свом раду из 1993. године „Finance and Growth: Schumpeter May be Right“ анализирали кредите приватним предузећима у односу на друштвени производ у периоду 1960-1989. године, на узорку од 80 земаља и дошли до резултата да финансијске услуге значајно утичу на економски раст и продуктивност, односно оне не само да следе економску активност, већ су у стању и да је предвиде. Овај рад је био заснован у великој мери на доприносима које је претходно дао Robert Barro уз извесне модификације и проширење његовог модела. Допринос Левина проучавању везе банкарских кредита и економског раста огледао се и у каснијим радовима (Levine, 1998) када се у анализу уводи и правни систем и доказује статистички значајна веза између банкарског сектора (мерено учешћем кредита у бруто домаћем производу) и дугорочних стопа економског раста. Уз то, разлике у заштити кредитора и правном систему објашњавају више од 50% варијација у нивоу развијености банкарског

сектора. Овакав закључак се свакако не може применити на транзиционе земље, јер је њихов правни систем и систем заштите кредитора углавном изворно преузет из земаља развијене тржишне привреде. И нешто каснији радови (Levine, 2000, 2005) такође показују значајну и статистички јаку везу између банкарских кредита и економског раста. Овакви ставови и закључци из емпиријских налаза срећу се и код других теоретичара (Odedokun, 1996), док су неки други аутори свој фокус посматрања ове везе усмерили на транзиционе земље, где је такође утврђена јака веза између финансија и економског раста на узорку од 11 земаља централне и источне Европе у периоду 1990-2001 (Fink, 2005). Он је, такође, утврдио да је та веза пре наглашена у кратком року него дугорочно.

Истине ради и присталица супротног мишљења о улози банкарског сектора у привредном расту и развоју има такође доста. Неки аутори су користећи исти узорак као King и Levine и не оспоравајући постојање везе утврдили да она ипак није једнозначна него да има значајне варијације у односу на периоде посматрања, регионе или нивое дохотка (DeGregorio, Guidotti 1995). Сличан налаз везе са нагласком на разлике међу земљама налазимо и код (Demetriades, Hussein, 1996).

Сви напред наведени модели посматрани су са аспекта најчешће коришћених варијабли (банкарски кредити у односу на бруто домаћи производ) и већ из наведеног прегледа се може утврдити да разлике у налазима потичу било од посматраног узорка било примењеног метода истраживања. Отуда и закључак да у теоријском смислу економској науци остаје и даље задатак да користећи све резултате и технике економетријских модела изнађе решење за већу кристализацију односа о вези и карактеру утицаја банака на привредни раст и развој коме се тежи. Уз то, у истраживањима се не сме изгубити из вида ни улога државе, која, поменуто је већ, осим што ствара институционални оквир и сама учествује на финансијском тржишту. Често се та улога своди и на узимање кредита од банака за финансирање текућих или развојних пројеката. Двојак је негативан утицај ове везе. Прво, долази до истискивања приватних инвестиција а друго, оправдано се поставља питање рационалне или најбоље могуће употребе ових средстава. Много више доказа у литератури постоји да су оба ова утицаја негативно корелисана са привредним растом и развојем, него што се оно настоји оправдати.

Из свега напред наведеног произилази да није могуће на једноставан и поуздан начин утврдити природу везе између банкарских кредита и економског раста, те се резултати анализе на примеру Републике Србије морају посматрати ипак уз извесна ограничења.

Она произилазе из особености која је пратила развој банкарског сектора у нашој земљи. Као што се зна реформе у овом сектору су доста касниле у односу на реформе банкарских система у другим транзиционим земљама, оне су почеле тек после 2000.године, те ће се одговарајући узорак базирати на тој чињеници. Уз већ стандардно коришћене параметре (домаћи бруто производ и кредити приватом сектору) доћи ће до диференцијације кредита на кредите одобрене сектору предузећа, кредите одобрене сектору становништва и прекограничне кредите. На следећој табели је приказано кретање бруто домаћег производа, кредита привреди, кредита становништву и прекограничних кредита у периоду 2001-2011. Износи су приказани у милионима евра.

Табела 38. БДП и изабране категорије кредита у Србији 2001-2011, у млн. евра¹⁰⁶

	БДП	Кредити привреди	Кредити становништву	Прекогранични кредити
2001	12,767	4,135	88	606
2002	15,814	2,465	262	726
2003	16,483	2,861	429	983
2004	17,499	3,348	841	1,435
2005	19,690	4,332	1,542	2,549
2006	24,836	4,815	2,573	4,112
2007	28,748	6,401	3,856	7,248
2008	30,038	7,478	4,832	11,043
2009	28,294	8,395	4,821	10,413
2010	28,309	9,744	5,414	9,617
2011	32,098	10,607	5,749	8,988

Тестирањем статистичке значајности кредита изражених у апсолутним вредностима у бруто домаћем производу не би били задовољени услови економетријског модела, те ћемо ради задовољења критеријума тестирања узети кретање учешћа односно удела поменутих категорија у бруто домаћем производу у истом периоду, што је приказано на табели 39.

¹⁰⁶Статистички билтен НБС, април 2012, подаци прекурсирани на 31.12 изабране године

Табела 39. Учешће изабране категорије кредита у БДП (у %)

	Удео КП у БДП	Удео КС у БДП	Удео ПГК у БДП
2001	32.4	0.7	4.7
2002	15.6	1.7	4.6
2003	17.4	2.6	6.0
2004	19.1	4.8	8.2
2005	22.0	7.8	12.9
2006	19.4	10.4	16.6
2007	22.3	13.4	25.2
2008	24.9	16.1	36.8
2009	29.7	17.0	36.8
2010	34.4	19.1	34.0
2011	33.0	17.9	28.0

Једноструком регресијом тестирали смо појединачни утицај односно статистичку значајност учешћа кредита привреди, кредита становништву и прекограничних кредита на кретање бруто домаћег производа у периоду 2001-2011.године, према следећем моделу:

$$GDP = a_1 \cdot Kp / Y * 100$$

$$GDP = a_2 \cdot Ks / Y * 100$$

$$GDP = a_3 \cdot Kpg / Y * 100$$

Резултати тестирања дати су у следећој табели:¹⁰⁷

Табела 40. Регресиони коефицијенти за изабране категорије кредита

	Регресиони коефицијент	t	R ²	Кориговано R ²
Кредити привреди	$a_1 = 4.50332^*$	1.4976*	0.199489*	0.110543*
Кредити становништву	$a_2 = 9.44744^*$	11.3362*	0.934551*	0.927279*
Прекогранични кредити	$a_3 = 4.81333^*$	7.2635*	0.854272*	0.838080*

* статистичка значајност на нивоу $p = 0,05$

Добијени резултати показују да кретање учешће кредита становништву и прекограничних кредита у домаћем бруто производу показује статистичку значајност,

¹⁰⁷ Стационарност серије је тестирана и утврђена Dickey-Fullerovим тестом

док се то не може рећи за учешће кредита привреди. Они на посматраном узорку нису исказали утицај на бруто домаћи производ односно на привредни раст. Овај закључак се у великој мери може објаснити чињеницом да у посматраном периоду кредити привреди нису вршили једну од својих основних функција тј. улагање у оне гране и делатности које ће створити нову вредност и утицати на пораст општег друштвеног благостања. Са друге стране, пак, прекогранични кредити показују позитиван утицај на кретање БДП-а иако су и они усмерени на кредитирање привреде. Различит утицај ове две врсте кредита може се објаснити њиховим специфичностима, обзиром да се прекогранични кредити (директни или индиректни) одобравају по строжијој процедури и по правилу задовољавају веће критеријуме, посебно што се ради о предузећима која имају профитабилне и у великој мери извозно оријентисане пројекте јер већ на изванредан начин имају елементе иностраности у свом пословању. Они су, такође, за разлику од кредита привреди које одобравају банке у земљи углавном инвестиционо оријентисани. Ова претпоставка се чини реалном обзиром на суштину прекограничних кредита па се може прихватити чињеница да они позитивно утичу на друштвени производ. Супротно од тога, кредити привреди који су одобрени у земљи одсликавали су, пре свега, карактер привреде и процес реструктурирања који је следио након почетка реформи. Истине ради, реформе у реалном сектору су започете још средином 90-их али пун замах добијају тек након неколико година.¹⁰⁸ Оно што је започето процесима приватизације требало је бити увод у њено реструктурирање и прелаз у модерну тржишну привреду. Основне препреке које је требало превазићи односиле су се на брзину и ефикасност приватизације, њену праведност и отклањање сумњи у њену регуларност. То су уједно били и основни предуслови прве фазе реструктурирања привреде.

Резултати спроведених реформи у реалном сектору у нашој земљи недвосмислено показују да су оне доста заостајале у односу на реформе других сектора, финансијског пре свега. Наслеђени проблеми као што су повратак старог власништва, губитак неких традиционалних тржишта, застарелост технологије и изопштеност из значајнијег учешћа у међународној подели рада, недостатак средстава за значајнији инвестициони замах, недоследност и недовољна профилисаност развоја појединих привредних грана и делатности у различитим стратегијама привредног развоја, лоша инфраструктура и други низ проблема значајно су ограничавали раст

¹⁰⁸У новијој историји наше земље било је неколико покушаја привредних реформи, овде имамо у виду транзиционе реформе, које су започете 2000. године

сектора привреде. У исто време, приватизација банкарског сектора је довела до тога да већину власништва сектора чини инострани капитал, што је, чини се, довело до несагласја између потреба привреде на том нивоу развоја и профитних интереса банака. Ради тога, банке, посебно у нашој земљи, врше преоријентацију на пословање са становништвом које осим што има велики потенцијал раста носи и нижи ризик. Банке, такође, велики део свог кредитног потенцијала усмеравају и на пословање са државом, који као и послови са становништвом носе мањи ризик и већу сигурност улагања. Обзиром на изражени и стално растући проблем дефицита јавних финансија који узрокује у великој мери постојање меког буџетског ограничења са једне и потребу за новим инвестицијама са друге стране, значајан део потенцијала банака је био усмерен за ове намене. На тај начин, сектор привреде је трпео двојаке утицаје: прво, он није могао у кратком временском периоду одговорити захтевима домаће и иностране тражње (недостатак инвестиција, иновативних програма и слично) већим делом због неефикасног процеса приватизације и реструктурирања и друго, због већег ризика, кредити банака се усмеравају у послове са становништвом и државом. Ради тога, кредити одобравани привреди се углавном односе на кредите за обртна средства и одржавање текуће ликвидности. На наредном графикону је приказано кретање кредита по намени (динарских и динарских индексираних) у периоду 2008-2011. године.¹⁰⁹ На илустрацији се види да су са стањем на крају периода, у милионима динара, кредити за обртна средства били значајнији у структури одобрених кредита по намени од инвестиционих. На тај начин, није било очекивано ни да кредити одобрени привреди имају значајнији утицај на привредни раст односно домаћи бруто производ.

Графикон 18. Кредити привреди по намени у Србији, 2008-2011

¹⁰⁹Извор: Народна банка Србије, Монетарна статистика, Структура потраживања банака од привреде по наменама, веб сајт www.nbs.rs, приступљено 13.04.2012. године

Имајући у виду наведене поставке и резултате примењеног регресионог модела, јасно је да се у будућем периоду значајнији раст домаћег бруто производа не може очекивати без раста производње и инвестиција, које опет не могу бити остварене без значајнијег удела банкарских кредита. Ову везу препознаје и Стратегија привредног развоја у наредном десетогодишњем периоду, о којој је већ било речи, али самом констатацијом и идентификовањем ове неопходности не могу се решити крупни и системски проблеми које сектор привреде има. Ради тога, можемо закључити да процес реформи у сектору предузећа није завршен већ су проблеми услед неефикасне приватизације само додатно усложњени, стога треба очекивати да у наредном периоду креатори економске политике (а и политике развоја појединих грана и делатности) изађу са новим моделом економског раста и развоја, где ће се тачно идентификовати кључне области које могу постати носиоци развоја. Таквој, новој привредној структури адекватно ће одговорити и механизми кредитне али и монетарне политике што ће у крајњој линији омогућити постизање стабилних и дугорочно остваривих стопа раста друштвеног производа.

3.5 Микрофинансирање и привредни развој

У претходном делу је вршено испитивање утицаја банкарских кредита на привредни развој обзиром да они доминирају као облик финансирања инвестиција у свим транзиционим привредама па тако и код нас. Развојем финансијске инфраструктуре у транзиционим економијама долази и до диверсификације могућности ангажовања додатних средстава у новим институцијама као што су лизинг компаније, инвестициони фондови и неки други облици финансијског посредовања. Да би се користила средства из ових извора неопходно је испунити низ услова, од адекватног колатерала до историје предузећа. То, разуме се, може бити постављено као услов фирмама са озбиљним капацитетима и дугогодишњом историјом, али велики део привреде у транзиционим земљама чине мала и средња предузећа која нису у могућности да ангажују средства из ових извора. Имајући у виду значај који ова предузећа имају за раст запослености и спречавање сиромаштва, питање приступа финансијским средствима ових фирми је вишедимензионално. Оно укључује у себе финансијску, социјалну и развојну компоненту. Зато се његовом решавању треба посветити посебна пажња.

Најчешће се у дефиницији микрофинансирања полази од тога да је његова основна сврха обезбеђивање финансијских услуга оној категорији становништва која

иначе нема могућност приступа традиционалним изворима финансирања, банкарским кредитима пре свега. То могу бити сиромашни, угрожене друштвене групе, или, пак, што је најчешће предузетници којима је потребна финансијска подршка за почетак посла. Овде већ можемо извршити поделу на функцију микрофинансирања као социјалне и као економске односно финансијске категорије. Развојна компонента подразумева да се овим начином финансирања подстиче развој нових послова, креација нових радних места и веома често покретање развоја читавих региона. Ово су, чини се, већ сасвим довољни и поуздани аргументи за проширење финансијске инфраструктуре овим обликом финансирања.

Предње наведена дефиниција се пре може посматрати као функционална подела, обзиром да јединствене дефиниције микрофинансирања још увек нема, нити постоје дефинисани индикатори (социјални, економски, правни) којима би мерили потребе и могућности микрофинансирања. Ови недостаци могу бити отклоњени тек са значајнијим теоријским приступом и радовима на ову тему, који још увек изостају. Зато се у дефиницији користимо или наведеном функционалном поделом или неким економским показатељима. На пример, Европска комисија дефинише микрокредит као кредит или лизинг у вредности испод 25,000 евра, који се одобрава у циљу покретања samozапослености или развоја малих предузећа. Мала предузећа у овом смислу се дефинишу као предузећа са мање од десет запослених и обртом мањим од два милиона евра годишње.¹¹⁰ О значају микрофинансијских организација у Европској унији довољно говори податак да 91,5% свих предузећа има мање од десет запослених, да стварају 30% укупне запослености и 20% додате вредности.¹¹¹ Слична ситуација је и у земљама централне и источне Европе. У готово читавом транзиционом региону дошло је до оснивања ове форме финансијског посредовања, која је најчешће започињала кроз донаторску помоћ усмерену ка најугроженијим категоријама становништва, да би се затим прешло у различите форме организовања, како су се већ мењали извори финансирања. Неке од њих, као што је Румунија, на пример, имају и посебан закон о микрофинансијским организацијама, док је огромна већина препустила ово питање другим законима или је, пак, оно остало нерегулисано, какав је случај био у нашој замљи.

Наиме, до оснивања првих микрофинансијских организација у нашим условима долази са почетком процеса реформи, када оне делују као посредници између

¹¹⁰ Commission Recommendation 2003/361/EC, 6.May 2003

¹¹¹ European Commission, Expert Group Report, The Regulation of Microcredit in Europe, 2007

међународних донатора и угрожених категорија становништва (пољопривредници, расељени итд) којима је помоћ била најпотребнија. Са постепеним повлачењем ове врсте помоћи, мали број микрофинансијских организација који је пословао у нашој земљи бива преусмерен на друге изворе финансирања. Ипак ни тада њихов рад није био законски регулисан. Закон о банкама предвиђа да се кредитним и депозитним пословима могу бавити само банке. На тај начин није било могућности за значајнији обим микрофинансирања у нашим условима. Тај јаз донекле су попуњавале четири микрофинансијске организације, радећи углавном преко банака као комисиони посао, и две банке (Opportunity bank, ProCredit bank). Тако је у нашим условима био примењен комбиновани, банкарски и небанкарски тип микрофинансирања. Кредити су углавном усмеравани на предузетничке активности у врло скромним износима (од 300 до 3000 евра, просечна вредност је између 1000 и 1300 евра). За одобравање ових кредита коришћене су посебне технике позајмљивања (well tried step lending activities) које се састоје у прављењу кредитне историје клијента тако што се почиње са врло малим износима који се касније повећавају како се повећава и поузданост клијента. Ова техника се користи код оних клијената који немају класичне гаранције односно средства обезбеђења. Неке од микрофинансијских организација користе и технике групне процене, заснивајући их на задругама које служе као гаранци за своје чланове. Све ове технике дозвољавају предузетнику да постепено напредује и увећава свој капитал.

Пословање ових микрофинансијских институција се у нашим условима одвијало углавном преко банака, као комисиони посао, што је на постојеће изворе додатно поскупљивало кредите које одобравају ове организације (кредитне анализе ради микрофинансијска организација, губитак покрива из свог капитала итд). Свака промена у пословној оријентацији банке или захтевима регулатора за повећањем резерви или слично води даљим трошковима микрофинансијске организације, што додатно отежава ионако тешку ситуацију и рад ових организација. Затим, ту су и захтеви за средствима обезбеђења које банке траже као за своје клијенте, што се коси са основним принципом деловања микрофинансијских организација, да се кредити дају управо клијентима који не могу испунити ригорозне услове банке. Такође, у партнерству са банком, ови кредити се карактеришу као готовински, што регулатор настоји да сузбије и ограничи својим мерама. Из свега наведеног произилази да постоји негативна регулаторна клима за постојање и развој микрофинансијских организација у нашим условима, што води и отежаном развоју сектора малих и средњих предузећа.

Поменуто је већ да до оснивања микрофинансијских организација долази и у нашем блиском окружењу. У поређењу са Босном и Херцеговином и Црном Гором, Србија је 2007. године, имала 19,600 микроклијената, што је 0,3% укупне популације и портфолио од 23,4 милиона евра (0,01% БДП). Босна и Херцеговина у исто време има 400,000 клијената (10,4 % популације) и 1 млрд евра кредитног портфолија што је 9,3% БДП. Црна Гора има 70,000 клијената МФО (10% популације) и кредитни портфолио од 144 милиона евра (7%БДП) (Guen, 2009). Ови подаци, иако не показују структуру и ефикасност микрофинансирања, довољно указују на дубину коју микрофинансирање може да има као финансијски посредник. Највеће користи од микрофинансирања имаће мала и средња предузећа, која и треба да буду носиоци развоја у будућем периоду, па би се у складу са тим могле дефинисати и одређене препоруке креаторима економске политике за увођење микрофинансирања у нашим условима, а које би се посебно односиле на:

- Предузетнике у раној фази развоја (до две године од оснивања),
- Самозапослене који су у категорији високо ризичних према банкарским стандардима па захтевају веће резервисање,
- Млади незапослени, са завршеним факултетом који имају малу прођу на тржишту рада и највероватније ће бити принуђени на емиграцију,
- Нове породичне фирме које се први пут јављају као тражиоци кредита и не могу рачунати на гаранцију родитеља нпр.,
- Радници који су остали без посла а имају одређена знања потребна тржишту,
- Избеглице и интерно расељена лица,
- Различите етничке заједнице (Роми на пример),
- Дугорочно незапослени који чине 75% укупно незапослених и којима се може од стране МФО пружити одговарајућа подршка за преквалификацију,
- Сива економија која чини скоро трећину БДП је велики простор за МФО, а значај црпи из тога што већ постоји разрађен бизнис, круг клијената и слично, а користи од њиховог укључивања би биле изузетно велике,
- Сектор услуга који има прођу на тржишту али не поседује класичне облике обезбеђења које тражи банка,
- Рециклажа и други иновативни облици делатности,
- Рурална и слабо развијена подручја, где је и доступност финансијских услуга банака мала,

- Подручја где су биле лоциране некада успешне индустрије које су сада затворене, што може бити шанса за развој неких других, тржишту потребнијих производа.

Разуме се да би у складу са идентификованим потребама било неопходно дефинисати и регулаторни оквир у коме би деловале микрофинансијске организације. Бојазан која постоји од неконтролисаног прилива кредитних средстава и утицаја на домаће, врло плитко девизно тржиште, се показала као неоправдана у нашем блиском окружењу, те није сасвим јасно на основу којих критеријума се брани овакав став. Посебно ако се у раван стави питање економског развоја и борбе против сиромаштва. У сучељавању аргумената ова два интересна правца могло би се наћи компромисно решење у виду нпр. супервизорске функције коју би обављала централна банка (или посебан супервизорски орган уколико до његовог формирања дође), постављања довољног нивоа оснивачког капитала (према неким претходним нацртима законских решења овај лимит је износио 200 хиљада евра), захтева за организационим и кадровским потенцијалима, чак могуће и сертификацији од стране централне банке или министарства финансија. Додатно, могло би се регулаторним актима извршити и усмеравање делатности ка неким од горе наведених приоритета, како би заиста средства била усмерена у развојне или социјално најпотребније пројекте.

Изазов за рад микрофинансијских организација представља трошковни модел. Наиме, уколико се ове организације усмеравају на тржишта капитала како би прибавила средства, која затим треба да пласирају и наравно увећају, онда оне бивају потпуно тржишно оријентисане са једне стране, а са друге стране од њих се захтева да финансирају и непрофитне, социјалне, високо ризичне и пројекте без адекватног колатерала. Имајући то у виду, земље развијене тржишне привреде примењују различите облике јавне подршке. Она је најчешће изражена кроз програм гаранција (у потпуности или делимично) или другим олакшицама, које треба да релаксирају трошковни модел микрофинансијске организације. Ова врста јавне помоћи зависи и од модела микрофинансирања који се примењује и од поделе ризика. Дакле, различити модели микрофинансирања су присутни и на различите начине се решавају поједина питања од интереса за њихов рад. Несумњиво је да овај облик финансијског посредовања има велики значај и у најразвијенијим земљама Европске уније. Није јасно зашто постоји резерва према овом виду финансирања у нашим условима и зашто се он

не стави у службу повећања запослености, смањења сиромаштва и локалног привредног развоја.

3.6 Националне развојне банке у функцији привредног развоја

Стварање оптималне финансијске инфраструктуре која ће бити у функцији привредног развоја за сваку земљу, не само транзициону, представља изузетно важно питање. Оно је у блиској вези са текућим друштвено-економским околностима које утичу на перформансе привреде, преовлађујући облик власништва али и стратегијско опредељење и будуће правце развоја. Видели смо да је могући одговор за повећање приступа финансијским средствима, а тиме и остварење ширих, не само економских циљева, стварање адекватне структуре микрофинансијских организација. Ипак, микрофинансијске организације, упркос томе што су у стању да мобилишу знатна средства и да изврше директан позитиван утицај на смањење сиромаштва и незапослености, имају ограничен домет деловања. За постизање и остварење ширих друштвених и развојних циљева потребно је установити довољно велику и системски јаку институцију која ће бити у стању да у значајној мери делује на економске токове и привредни развој.

Слабости и домети искључиво приватног капитала у финансијском систему, независно од тога да ли се ради о економским мотивима, интересима или пак могућностима, могу да ограниче основне претпоставке привредног развоја. Из тог разлога готово све земље у свету, у већој или у мањој мери, имају посебне институције које се баве питањима финансирања привредног развоја. Те институције су саставни део банкарског и финансијског система али, разуме се, уз ипак извесна ограничења и специфичности које произилазе из њихове улоге, циљева оснивања, начина руковођења и других елемената који их ипак разликују од комерцијалних банака. Националне развојне банке, које се оснивају са циљем пружања подршке привредном развоју, истовремено утичу и на проширење укупних услуга које пружа банкарски и финансијски сектор. Обично се под овим подразумева њихова превасходно дугорочна опредељеност ка финансирању пројеката приватног и државног сектора. Мада, видеће се то и касније, временом ове институције почињу да проширују своје активности и на друге, пре свега краткорочне пројекте, финансирање обртног капитала, пружање консултантских услуга, техничку помоћ и друге облике сарадње, чинећи их тако по обиму и врсти послова и кредитном портфолију готово универзалним банкама.

До оснивања првих националних развојних банака долази прво у Европи, средином деветнаестог века, а нешто касније и у САД, док се теоријски радови о улози и значају националних развојних банака јављају знатно касније. Ипак, мора се признати то да истраживања ове области знатно превазилазе питања строгих односа штедње, инвестиција и економског раста и да чак и у савременим условима постоји доста недоумица, почевши од језичких и термилошких одређења (развојне финансије, развојно банкарство, финансирање развоја итд) па све до питања ефикасног управљања овим банкама. Из прегледа литературе из ове области, јасно ће произаћи много веће разлике него сличности у функционисању и уређењу националних развојних банака. Такође, чак и мали број земаља који нема националну развојну банку питање финансирања привредног развоја односно улагања у оне програме и пројекте који имају посебно значајно место у развојним стратегијама не препушта случају, већ организују неки облик недепозитне финансијске институције, као што је то, на пример, случај у Републици Србији са Фондом за развој. Међутим, суштинских разлика готово да и нема, осим што се термином развојна банка више потенцирају банкарски послови, али у новије време процедуре одобрења кредита, процене кредитне способности, управљање ризиком, мониторинг и други класични банкарски послови подједнако важе у оба случаја.

Упркос томе што у савременим условима готово да не постоји земља која нема националну развојну банку и да оне постоје у сада већ дугом временском оквиру, још увек не постоји обједињен став у литератури око њеног дефинисања. Овоме узрок делимично може бити и то што се њихов развој, а тиме и улога у друштву често мењала и прилагођавала новим околностима. Време економске и финансијске кризе је увек погодно стављању у фокус улоге и значаја развојних банака, а такав је случај и са кризом којој смо сведоци. Отуда и појачано интересовање како за њихов практичан рад, тако и теорије да их на јединствен начин обухвати и прикаже.

Једна од дефиниција која на најбољи могући начин приказује суштину постојања развојних банака говори о томе да су то „финансијске институције основане са циљем економског развоја узимајући у обзир и циљеве социјалног развоја и регионалних интеграција, углавном преко обезбеђења дугорочног финансирања или обезбеђења финансирања пројеката који генеришу позитивне екстерналије“ (UNDECA, 2005). Посебно овде треба акцентирати карактер дугорочног финансирања јер он суштински опредељује пословање једне развојне банке. Да ли ће се и у којој мери национална развојна банка определити једино за дугорочно финансирање зависи и од

других околности, пре свега потреба земље и привреде, достигнутог нивоа развоја, па и стратешког опредељења за облик власништва у њој (државно, приватно или мешовито власништво). На тај начин национална развојна банка би требала да подржава националне стратегије, или другим речима да следи дефинисане приоритете развоја сектора, делатности, региона. Како свака земља у свом развоју користи оне капацитете и ресурсе који јој омогућавају компаративне предности, на чему ће и заснивати своје стратегије привредног развоја, то ће водити и различитим системским и институционалним решењима за његово финансирање. Оснивање развојне банке ће само рефлектовати настојање да се ти циљеви остваре, не водећи рачуна само о краткорочним већ, пре свега, о дугорочним циљевима целокупног друштва. Отуда у највећој мери и произилазе разлике у националним развојним банкама.

3.6.1 Карактеристике и ограничења савремених развојних банака

Искуства најновије светске финансијске и економске кризе продубила су интересовање и науке и праксе за идентификовањем нове улоге савремених развојних банака. Ову нову улогу у највећој мери одређују нове развојне могућности, односно развијање оних грана и делатности које могу генерисати позитиван утицај на привредни раст али уз то и извршити квалитативне промене у привредној структури. Развојне банке у развијеним земљама су од свог настанка прошле више фаза трансформације, почевши од убрзаног финансирања инфраструктуре након другог светског рата, убрзане индустријализације, па до подршке развоју малих и средњих предузећа и подршке извозу што је посебно наглашена у доба глобализације и све веће повезаности и међузависности локалних тржишта. Кроз тај временски период, националне развојне банке су мењале и облик власништва, на начин да је првобитно доминантан државни капитал, био временом допуњен и приватним капиталом, који је налазио интерес да учествује у развојним програмима и пројектима. И док се код питања власништва не може са значајним аргументима правити разлика између државног и мешовитог власништва у националним развојним банкама, посебно са становишта укупне банкарске структуре, дотле њено одређивање као депозитне или као недепозитне институције прави суштинску разлику у односу на пословне банке. Депозитне развојне банке су изједначене у погледу прибављања капитала са пословним или комерцијалним банкама и за њих ће важити исти услови формирања цене прибављених средстава. Са друге стране, недепозитне развојне банке, користе као извор средстава домаће или иностране изворе, углавном преко државног буџета и

иностраних извора, било преко сарадње са мултилатералним развојним финансијским институцијама или путем тржишта капитала. Од ова два питања, власништва и структуре извора средстава, у великој мери ће зависити не само кредитни потенцијал него и улога у банкарском сектору. Преко тога, разуме се и улога у привредном развоју у савременим условима, када националне развојне банке постају изузетно битан механизам за одржање нивоа агрегатне кредитне понуде.

Најновија истраживања о карактеристикама и улогама националних развојних банака у банкарском и финансијском систему показују да је кредитни портфолио ових банака у периоду 2007-2009.године, имао раст од 36%, што је четири пута брже него раст кредита приватног сектора у истом периоду (DeLuna-Martinez, Vicente; 2012). Ова чињеница, осим што показује све већи значај националних развојних банака у свету, указује нам и на савремене тенденције, обзиром да се ради о подацима из истраживања које је обухватило 90 националних развојних банака у 61 земљи.¹¹² ¹¹³ Колико је познато ради се о једином истраживању такве врсте које на свеобухватан начин приказује карактеристике савремених развојних банака и које је показало да су те банке врло хетерогене у погледу власништва (државно или мешовито), мандата који имају односно специјализације за одређене гране, делатности или, пак, генералне циљеве привредног развоја, начина финансирања (недепозитне или депозитне институције), модела финансирања (директно или индиректно), начина формирања каматне стопе, начина супервизије и регулације, модела управљања и руковођења као и многих других карактеристика. У поменутом узорку од 91 националне развојне банке, 74% се налази у потпуном државном власништву, које може узимати различите модалитете и форме (развојне банке, комерцијалне банке, банке за осигурање извозних послова и слично) али са експлицитним мандатом да обезбеђују кредите и друге финансијске производе за које приватни сектор није заинтересован или није заинтересован у мери у којој би то одговарало развојним стратегијама и циљевима државе. Истраживање је, такође, показало да највећи број развојних банака улаже у секторе услуга, индустријске производње, пољопривреде, грађевине и енергије. Тек након тога следи инфраструктура, на којој је био заснован рад развојних банака у почетном периоду њиховог настанка. То доказује и да се фокус помера са инфраструктуре, као базичне окоснице дугорочног аспекта финансирања развојних

¹¹² Global Survey of Development Banks, 2012, World Bank, WP 5969, February 2012

¹¹³Према неким другим изворима на свету постоји око 550 развојних банака, од тога 520 националних развојних банака у 185 земаља (Bruck, 2005)

банака, на друге, између осталог, све више и краткорочне услуге финансирања. У томе, на пример, 73% банака пружа услуге гаранција, 30% обезбеђује и лизинг, а 16% се бави и пословима факторинга. Кључни резултат студије показује да је од укупног узорка, 86% банака имало позитивне финансијске резултате, односно 14% банака је пословало са губитком.

Главна ограничења пословања развојних банака, која у великој мери произилазе из горе наведених карактеристика, односно начина њиховог организовања, односе се, пре свега, на управљање кредитним ризиком, формулисање адекватне кредитне политике, независност органа управљања, као и политике управљања колатералима и наплатом потраживања. То би, могло би се рећи, били само неки од интерних ограничења, док, са друге стране, постоје и екстерна која се тичу укупне економске активности, слабости других јавних политика, нивоа предузетништва и иницијативе у сектору малих и средњих предузећа, структуре привреде, препознатих и искоришћених компаративних предности земље, достигнутог степене развоја и многих других ограничења.

Ипак и поред многобројних ограничења које имају, националне развојне банке и даље представљају изузетно битан инструмент за постизање укупних развојних циљева. У том смислу, иако су се њихове улоге, значај и одговорности временом мењале, националне развојне банке су опстале као део домаћег финансијског и банкарског система, комплетирајући и допуњујући постојећу финансијску инфраструктуру, како у погледу власништва и улоге државе у банкарском систему, тако и у погледу превазилажења недостатака у финансирању пројеката за које приватни сектор није заинтересован или није заинтересован у мери у којој би се превазишао инвестициони и развојни јаз. Између осталог и ради тога се код разматрања улоге банкарског сектора у привредном развоју посебна пажња треба посветити и националним развојним банкама. Таква констатација важи и за Републику Србију али и за друге транзиционе земље које су након периода приватизације банкарског сектора, са мањим или већим закашњењем, основале овакве институције. Обзиром да је тај процес тек на почетку, нема значајнијих резултата о њиховом раду и о томе у којој су мери подстакле привредни развој, зато се у наредном делу даје краћи приказ њиховог организовања, основних принципа рада и профитабилности.

3.6.2 Развојне банке у транзиционим земљама

Следећи талас општих друштвених и економских промена у транзиционим земљама, одмах након почетка процеса приватизације, у већини земаља долази до оснивања националних развојних банака. Обзиром на претходну структуру банкарског сектора развојне банке су углавном настале трансформацијом државних банака и то оних које су исти или сличан мандат имале у време потпуне доминације државног власништва у банкарском сектору.

Ради детаљнијег увида у рад националних развојних банака у транзиционим земљама, послужићемо се резултатима већ наведеног истраживања и усмерити фокус анализе на шест земаља: Словенију, Мађарску, Бугарску, Словачку, Хрватску и Пољску. У свим посматраним земљама рад развојних банака је уређен законом, било преко закона о банкама или посебног закона о развојној банци. Половина од посматраног узорка послују као депозитне институције (Бугарска, Хрватска, Пољска), док су остале недепозитне. Развојне банке у свим земљама послују директно са клијентима (first tier) и преко других комерцијалних банака (second tier), док само Словачка користи „first tier“ принцип, односно послује искључиво преко своје мреже. Све банке имају за циљ пружање подршке малим и средњим предузећима, док једино развојна банка у Пољској може да финансира и појединце и домаћинства, у осталим земљама то није случај, већ су све основане за рад било са МСП било са великим предузећима из приватног и државног сектора. За све развојне банке, такође, важи правило да су предмет надзора и супервизије исте институције као комерцијалне банке (изузев Хрватске), као и да морају да испуне све захтеве у погледу адекватности капитала, класификације потраживања, резерви за потенцијалне губитке и друго што важи за комерцијалне банке. Неки од главних показатеља пословања развојних банака у наведеним транзиционим земљама у 2009. години се дају у наредној табели:

Табела 41. Развојне банке у изабраним транзиционим земљама

	СЛ	М	БГ	СК	ХР	ПЛ
Година оснивања	1992	1994	1999	1991	1992	1924
Кред. портфолио (УСД мил.)	4252	1097	644	363	4404	4401
Просечна каматна стопа (у%)	-	3,43	7,10	4,76	5,15	-
Максималан рок кредита (у годинама)	20	5	10	20	15	-
Прос. износ кредита (УСД мил)	16	5	0,9	0,2	1	-
Стопа повраћаја на активу	0,05	0,22	1,72	0,39	0,84	0,30
Стопа повраћаја на капитал	0,42	2,93	2,50	0,65	2,55	2,30
Лоши зајмови	0,86	3,42	2,75	13,36	4,84	38,3
Адекватност капитала	16,7	30,3	85	56	62	15,7

Како се из предње наведених заједничких карактеристика развојних банака, али и из табеларног прегледа може видети, истраживање је показало да ове банке имају јасно дефинисану структуру, власништво, законско уређење и надзор домаћег супервизора. И основни показатељи пословања, пре свега адекватност капитала, показују задовољавајући ниво, мада обзиром да и у овим земљама долази до снажног развоја активности у периоду кризе, ипак би ваљало сачекати са доношењем коначних закључака. У томе треба имати у виду осим показатеља пословања и друге елементе, пре свега, допринос привредном развоју, што представља основну мисију развојних банака. За сагледавање овог утицаја, потребно је остварити и знатно дубљу везу са другим научним дисциплинама, како би се на поуздан и ефикасан начин извршило мерење и вредновање резултата, не само са становишта укупних активности развојних банака већ и појединих послова које обављају (нпр. евалуација гаранција, евалуација активности усмерених на поједине гране, делатности или регионе, евалуација националних стратегија итд), односно да ли предузете акције доприносе остварењу развојних приоритета и у којој мери. Ради се о врло сложеним техникама мерења и вредновања резултата али без којих неће бити могуће у потпуности сагледати ефекте и резултате рада развојних банака. У том смислу, а посебно имајући у виду њихове перспективе, између осталог и у транзиционим земљама, реално је очекивати континуитет у њиховом развоју, уз додатну модернизацију, укључивање нових послова, изналажење начина за јефтинијим изворима капитала, обезбеђење

финансијске самоодрживости, побољшање управљања ризиком и другим елементима који могу обезбедити већу транспарентност и ефикасност у њиховом раду.

У Републици Србији је посебним законом уређено питање институције за финансирање развојних активности као и циљева који треба да буду постигнути.¹¹⁴ Фонд за развој, иако основан посебним законом, испуњава критеријум у погледу висине капитала неопходног за рад, као што важи и са случај пословних банака. Фонд се бави одобравањем кредита и издавањем гаранција у циљу подстицања равномерног регионалног развоја, подстицања пословања правних лица и предузетника, подстицање конкурентности и ликвидности привреде Србије, подстицање запошљавања и извоза.

Већ овако постављени циљеви не репрезентују и не наглашавају целовите циљеве привредног развоја. Овоме узрок може бити и што се и друге државне институције баве сличним пословима, као на пример, Агенција за осигурање и финансирање извоза, па би са становишта пружања целовитог решења, и у домаћим условима било неопходно сагледати и неке другачије модалитете институционалног уређења. Пре свега под овим се има у виду обједињавање рада свих државних институција који раде на пословима финансирања и промоције привредног развоја, могуће и у оквиру развојне банке, али и стављање у надлежност и других, неопходних ширих циљева привредног развоја.

¹¹⁴Закон о фонду за развој Републике Србије Сл.Гласник РС 119/2012

ЧЕТВРТИ ДЕО

ПРОБЛЕМ ЗАДУЖЕНОСТИ КАО ОГРАНИЧЕЊЕ ДАЉЕГ РАЗВОЈА

1. Задуженост привреде и грађана

У анализи реструктурирања банкарског сектора и његовог утицаја на привредни развој полазило се углавном од већ доказаних и бројних анализа које са различитих аспеката сагледавају могуће узрочно-последичне везе између развоја банкарског сектора и привредног развоја уопште. При томе, у анализи овог утицаја идентификовано је доста фактора који ограничавају будући раст и развој банкарског сектора, а тиме и његов директни или индиректни утицај на привредни развој. У свим овим анализама мало пажње је посвећено проблему задужености који постаје све видљивији како у развијеним тако и у земљама у транзицији. Он је директна последица коњуктурних кретања и либералније кредитне политике која је постојала у фазама економског раста и која се у одређеном моменту претвара у ограничавајући фактор онда када рецесивна кретања у привреди почињу да угрожавају радна места и сигурне зараде. Тада фактор задужености прераста у презадуженост која представља стваран проблем модерних кредитних привреда. Дакле, задуженост сама по себи представља логичан феномен савремених тржишних привреда. Задужити се значи обезбедити циклус производње и продаје, унапређење техничко-технолошке основе и свега другог што је од интереса за привредни развој. Исто тако, задуживање категорије становништва значи да се кредитира школовање, куповина потрошних добара или на пример производа веће вредности као што је стан или кућа. У оба случаја ради се о оним улагањима која не могу бити финансирана из текућег дохотка те се помоћу кредита њихова куповина одлаже на краћи или дужи временски период.

Зато је од великог интереса за адекватну реакцију и спречавање проблема презадужености поседовати адекватна сазнања о разлозима, основним узроцима и последицама које презадуженост има на нивоу појединца, банке и банкарског сектора али на крају и друштва у целини. Још више, чини се управо из разлога неадекватног превентивног реаговања, на значају добијају активности на санирању презадужености, када је она већ настала и проузроковала или ће са великом вероватноћом проузроковати штетне последице. У том циљу примењују се различите методе, од судских процеса до потпуне рехабилитације и омогућавања новог почетка. Ипак, овде посебну пажњу треба посветити разликовању последица презадужености код физичких и код правних лица, односно компанија. Разлике између ове две врсте корисника (па и

треће која укључује категорију предузетника) су очигледне и јасне, оне произилазе из различитог економског, правног, социјалног и друштвеног статуса, и док су правна лица законски третирана са свих аспеката јер својом имовином гарантују у свом пословању, дотле код физичких лица није јасно где престаје а где се завршава њихова улога у економском, социјалном и друштвеном животу. Они не могу просто нестати са тржишта као што је то случај са правним ентитетима. Проблем индивидуалне презадуженост пажњу почиње да привлачи тек на почетку 90-их година прошлог века када је, посебно европске земље, захватио озбиљан талас кризе. Она се преко проблема у корпоративном сектору прелила на повећање незапослености, смањење зарада и општу несигурност на појединачном нивоу која се огледала у немогућности даљег сервисирања кредитних обавеза (посебно хипотекарних) и улазак у спиралу опште неликвидности и застоја у развоју тржишта. Последице томе и лична потрошња, као важан макроекономски агрегат неповољно је деловала на могући привредни опоравак. То је неминовно захтевало реакцију креатора економске политике како би се решио проблем презадужености и надаље створили институционални услови за решавање проблема презадужености као што је на пример била регулатива о банкрутству физичких лица, као нови механизам у економском систему, али и развијање нових метода превенције како би се предупредиле могуће, будуће кризе. Верује се да је добра превенција важна исто тако, ако не и више, као накнадна рехабилитација презадуженог грађанина.¹¹⁵ Зато се посебна пажња посвећује финансијској едукацији и регулативи која треба да заштити грађане и да афирмише одговорно позајмљивање као важан елемент у превентивном деловању и спречавању негативних последица презадужености.

1.1 Појам и узроци презадужености

Имајући у виду да је презадуженост феномен новијег датума не постоји њена јединствена и опште прихваћена дефиниција. Ово је великим делом и због тога што се под овим појмом могу сврстати и друге врсте презадужености, осим дуга по основу кредита и других услуга финансијских институција који су ипак препознати као најзначајнији и од највећег утицаја на економски и социјални положај физичких лица. Доказ овој тврдњи је и Корк рипорт из 1982.године, који наглашава да живимо у друштву које се базира на кредитима и који су нам донели значајан просперитет али

¹¹⁵Consumer Overindebtedness and Consumer Law in the European Union, Final Report, Commission of the European Communities, Health and Consumer Protection Directorate General, 2003, Brussels

који ће неминовно захтевати борбу за последицама кредитног друштва.¹¹⁶ Овај налаз је свакако актуелан и до данашњих дана.

Такође, добрим делом дефиниција презадужености зависи и од конкретних друштвених околности које владају у одређеној земљи и интереса државе, пре свега, да подржи и активно учествује у решавању овог проблема преко својих органа (обично министарство правде или социјалне политике). Дакле, са једне стране имамо настојање појединих држава да дефинишу ово питање у оквиру својих суверених система док са друге стране и међународне организације уочавајући овај проблем активно раде на његовом дефинисању. Наднационални ниво приликом дефинисања овог појма можда у условима глобализације и све већег ефекта преливања негативних последица са једне привреде на другу, има и већи значај. Посебну пажњу проблему презадужености исказује Европска унија која је у децембру 2001.године, Декларацијом Европског савета о потрошачким кредитима и дугу изразила своју забринутост да би проблем презадужености могао бити један од највећих проблема ЕУ. У наведеној декларације се истиче да је кредит основна полуга даљег економског раста али истовремено и ризик за кредитне институције и претња економском положају све већег броја популације. Ова стрепња се исказује у односу на растућу нестабилност и неизвесност у погледу могућности одржања стабилног нивоа зарада и запослености (Јованић, 2004). Несумњиво је да су предвиђања европских званичника била на месту, обзиром на каснија кретања економских прилика, посебно економске кризе крајем 2008. године и кризе суверених дугова 2011.године.

Осим наведене, вредна помена је и дефиниција Економског и социјалног комитета према којој је презадуженост: „стање у којем је домаћинство у објективној и трајнијој немогућности да врати краткорочне дугове по кредитима да би се задовољиле есенцијалне потребе домаћинства, из редовног дохотка, инвестиција или других уобичајених средстава, а без потребе да се у циљу измирења дуга закључују нови уговори којима би се финансирала отплата раније одобрених кредита.“¹¹⁷ Запазимо да је реч о трајнијој немогућности да се уредно сервисирају обавезе по кредитима што нас доводи до тога да разлоге презадужености тражимо у два правца. При правац подразумева односе које клијент има са банком, односно коришћење услуга преко нивоа који је објективно и реално могућ односно доступан клијенту. Банке, али и други

¹¹⁶ Report of the Review Committee on Insolvency Law and Practice, UK Insolvency Law, 1982

¹¹⁷ Economic and Social Committee, 2000, Information Report of the section for the single market, production and consumption on household over-indebtedness, int/043, 20 june 2000

финансијски посредници су се под дејством снажне конкуренције стално снижавали границу задуживања до те мере да се, видели смо то и на примеру америчке кризе суб-прајм кредита, кредити одобравају знатно испод границе кредитне способности. Последице оваквих одлука су биле и више него очигледне. Овде је активна улога регулатора изузетно битна у смислу прописивања максималне границе задуживања, класификовања ризичних категорија корисника кредита и слично. Осим тога, обавезност консултовања кредитног регистра један је од основних постулата чак и у Директиви о потрошачким кредитима. На овај начин, кредитни бирои, о којима ће касније бити више речи, активно делују на спречавање презадужености. Други правац у коме можемо тражити узроке презадужености односи се на спољне ефекте, односно случајеве на које физичко лице или домаћинство не може значајније да делује. То су, осим незапослености и други фактори као што је болест, трајнија неспособност за рад, смањење прихода или повећање трошкова живота. У овим случајевима, обзиром да се ради о реално могућим ситуацијама које појединац не може самостално да реши, потребна је и активнија улога како државе тако и банака које имају легитиман циљ заштите и наплате својих потраживања. У том смислу, и на нивоу Европске уније и на нивоу појединих земаља, у зависности од предње наведених узрока презадужености предлажу се и одређене мере као што су:

- већа информисаност о проблемима презадужености и развој модела за решавање овог питања,
- заштита потрошача и одговорно позајмљивање,
- јачање супервизије финансијских посредника,
- процедурална питања решавања презадужености.

Сублимирајући наведене мере као одговор на узроке презадужености може се увидети да је подела одговорности између државе, банке и појединца од есенцијалног значаја. Ово ради чињенице да је само у њиховом садејству могуће деловати како превентивно на настанак презадужености тако и након тога, односно када је негативна последица већ настала. Кључни проблем не налази се само у предуговорној фази (консултовање кредитног бироа, финансијска едукација, лимити за задуживање) већ је током целог периода отплате потребно активно пратити стање и на време уочити настанак презадужености. Поставља се питање, на који начин је то могуће урадити. Одговор се налази у системском праћењу, односно систему раног упозорења који су развили кредитни бирои широм Европе, управо ради разлога правременог уочавања и

реаговања. Моћ раног упозорења је знатно ограничена обзиром да се презадуженост не може нумерички или вредности изразити, већ је она ствар више околности које се не могу увек квантитативно изразити. Делимично се решење овог проблема проналази и изражава у броју дана кашњења (на пример 60 или 90 дана од доспећа обавезе) али ни ту не постоје јединствена правила, већ се препоручује комбинација овог показатеља са свим другим, могућим и доступним подацима који би евентуално указивали на то да проблем постоји и да га треба предупредити.

1.1.1 Задуженост привреде и грађана у нашим условима

Имајући у виду структуру наше привреде и банкарског система овој појави ни у нашим условима није придавана значајнија пажња, посебно када је реч о презадужености грађана. Није било јединственог статистичког праћења и извештавања како би се на поуздан начин утврдио ниво задужености ове две категорије корисника банкарских услуга. Тек са појавом Кредитног бироа Удружења банака Србије, ови подаци банака постају доступни, што је предуслов даљег рада на дефинисању и спречавању последица презадужености. Креаторима монетарне и фискалне политике ови подаци су од непроцењивог значаја за утврђивање мера којима се спречава преливање негативних ефеката на банкарски и уопште економски систем наше земље. Погледајмо сада како се кретала задуженост привреде у нашим условима у периоду 2006-2010.године (КБ УБС, 2011).

Табела 42. Задуженост привреде у Србији, 2006-2010

	31.12.2006	31.12.2007	31.12.2008	31.12.2009	31.12.2010
Број кредита					
- Правна лица	47,864	70,269	84,424	108,489	103,486
- Предузетници	32,547	61,892	77,779	86,542	80,776
Број кредита у доцњи					
- Правна лица	7,111	7,893	10,856	18,764	19,398
- Предузетници	2,759	4,004	5,868	11,921	13,913

Као што се може видети, у посматраном периоду број кредита и правних лица и предузетника је имао значајан раст који је пратио исто тако значајан раст броја кредита који су се нашли у доцњи.¹¹⁸ Укупан број кредита правним лицима је износио 47,864 у 2006.години да би 2010.године правним лицима било одобрено укупно 103,486 кредита, односно у посматраном периоду и више је него удвостручен број кредита

¹¹⁸ Доцња код правних лица и предузетника представља доспелу неизмирену обавезу дуже од 15 дана

правним лицима. Такву тенденцију, чак и нешто значајнију има и број кредита који су имали кашњење дуже од 15 дана, па је тако 2006.године само око 7,000 одобренх кредита имало доцњу док је 2010.године, 19,398 кредита каснило са отплатом дуга према банци дуже од 15 дана.

Готово пресликана слика је и у категорији предузетника. Укупан број кредита је од око 32 хиљаде у 2006.години, премашео 80 хиљада кредита који су одобрени у 2010.години. У истом периоду доцњу је имало 2,759 кредита (2006.г.) односно нешто мање од 14 хиљада кредита колико је забележено на крају 2010.године.

Нешто другачија ситуација се одвијала у сектору физичких лица. Ту је укупан број кредита у посматраном периоду (2006-2010) имао раст од 18,4% док је укупан број кредита у доцњи имао раст од око 120%. Ова чињеница довољно говори о томе колику опасност по наш банкарски систем може имати наставак овакве тенденције, па у прилог овој тези може се препоручити врло опрезна и проактивна политика у домену даљег ширења и санирања евентуалних последица презадужености физичких лица. Ништа мање опасности по стабилност банкарског и уопште економског система нису ни у горе приказаном примеру правних лица и предузетника, са битном разликом да ту ипак постоје извесни механизми заштите – судски и вансудски. У наредној табели даје се приказ броја кредита физичким лицима и броја кредита у доцњи у периоду 2006-2010.године. Доцња код физичких лица представља доспелу а неизмирену обавезу дуже од 60 дана (КБ УБС, 2011).

Табела 43. Задуженост физичких лица у Србији, 2006-2010

	31.12.2006	31.12.2007	31.12.2008	31.12.2009	31.12.2010
Број кредита	1,024,238	1,162,235	1,218,635	1,117,021	1,212,923
Број кредита у доцњи	55,735	61,972	77,238	123,849	122,503

Уочавајући тенденције у кретању ове две посматране категорије (дакле не и других као што су укупни износи кредита или износи кредита у доцњи) може се закључити да је код физичких лица био присутан раст броја одобренх кредита све до 2008.године. Након тога, бележи се изванредан пад у броју одобренх кредита у 2009.години, да би већ наредне опет забележио раст али и даље испод нивоа укупно одобренх кредита категорији становништва у 2008.години. Ова тенденција, заједно са значајним растом кредита у доцњи може потенцијално утицати на системски ризик у банкарском сектору али је неспорно да је враћено поверење у банкарски систем и да је он после дуже година повратио своју посредничку функцију на тржишту вршећи ефикасну алокацију

средстава. Како би се он и даље одржавао у виталном и стабилном стању које је једино гарант ефикасне функције финансијског посредника, потребно је и у нашим условима разрадити механизме за заштиту од презадужености. Да би се то постигло, а тиме и умањили или елиминисали друштвени трошкови рехабилитације и банкарске активе и презадужених грађана, неопходна је координација активности свих учесника у том процесу. Прво, активном политиком финансијске едукације потребно је континуирано образовање грађана о банкарским производима и о последицама које могу из односа са банком проистећи у случају губитка посла, болести и слично. Друго, супервизор, у нашем случају то је Народна банка Србије, своју регулативу треба да прилагођава новоносталним околностима у смислу правилне класификације дужника у односу на степен ризичности. Треће, од банкарског система се очекује да промовише принципе одговорног позајмљивања, односно да се грађанима нуде само они производи које себи могу приуштити, по цени и роковима који ће знатно смањити ризик настанка ненаплативости потраживања и да ће бити значајан део едукативне функције према потрошачима. Не мање битно, активна политика борбе против презадужености није могућа без активне подршке ауторитета државе, која ће својим учешћем дати сигнал да је ово питање које дотиче и њу.

Поменуте су већ неке мере које се примењују у спречавању презадужености. У нашим условима неке претпоставке већ постоје, као што је на пример могућности консултовања врло савремене и свеобухватне базе података али је потребно размислити о програмима едукације који недостају као и о увођењу институције банкарског омбудсмана који у нашим условима не постоји. Истине ради, слична функција је образована у оквиру регулатора али таква решење само доприноси стварању већег јаза између свих учесника у овом процесу. Кључна ствара треба бити настојање на одржању поверења што би се постигло новом и независном институцијом, каква је банкарски омбудсман. Неке од препорука за установљавање овог, можемо слободно рећи, новог правног механизма у финансијском систему, дају се у даљем тексту. Уз то, спречавање и санирање последица захтевају адекватну стручну анализу, па би у надлежностима омбудсмана било и саветовалиште о дугу, као важан део спречавања настанка презадужености.

1.1.2 Неки примери мерења презадужености

Ни у развијеним земљама као ни у земљама у транзицији нису у довољној мери развијени механизми за мерење презадужености. Ови механизми се убрајају у делатност државних органа за социјалну заштиту али и креатора монетарне и фискалне

политике. Ни у једном случају не можемо говорити о довољно поузданим подацима, већ су они најчешће изведени и недовољно поуздани за даља закључивања о размерама проблема као и предузимању мера за решавање проблема презадужености, обзиром да се раде помоћу анкета или сличних врста истраживања. Није случајно што се овај проблем третира у контексту социјалне политике обзиром да би ескалација презадужености водила и врло високим трошковима државе у њеном санирању. Ово ради чињенице да ће се презадужени третирати мерама социјалне политике и поновног активирања у друштвеном и економском животу заједнице (тражење посла, подршка за незапослене итд) како би се они поново укључили на тржиште и добили нову могућност приступа изворима финансирања, који су важан сегмент економског раста.¹¹⁹

Овакав недостатак јединствене дефиниције говори довољно о томе колико је ова савремена тенденција непозната па не чуди што међу појединим земљама постоје знатне разлике приликом појмовног одређивања, а тиме касније и квантитативног изражавања, уколико такав податак постоји и редовно се објављује. У Немачкој, примера ради, министарство надлежно за породицу је дефинисало да је лице презадужено уколико његов доходак у дужем временском периоду није довољан да сервисира дуг на време (после одбитка основних животних трошкова) упркос смањењу и значајној редукацији животног стандарда. У овој земљи је присутна међуресурска координација у решавању овог проблема уз коришћење и података из кредитног регистра. У Немачкој постоји преко три стотине специјализованих саветовалишта за дужнике, а истиче се Институт за финансијске услуге у Хамбургу који је и зачетник пан европског програма образовања грађана ЕУ (Јованић, 2004).

Schufa, немачки кредитни биро, користи индекс приватне задужености од 2004.године. Овај показатељ се директно добија из базе података овог кредитног бироа, а приликом његове композиције узима се у обзир број негативних података који се онда ставља у однос на укупним бројем података у бази. Тако се формирају зоне ризика које могу бити ниска, скромна, јака и врло јака ризичност од презадужености. Ниска задуженост се рачуна у односу на кашњење у измиривању обавеза према банкама и другим финансијским посредницима, да би за веће нивое ризика од презадужености у обзир биле узете и друге карактеристике клијента (спорна и сумњива потраживања, судски

¹¹⁹Haas, J.O., Overindebtedness in Germany, International Labour Organization, Geneva, Working Paper No.44, 2006

процеси итд). Овај показатељ се приказује на нивоу целе земље и према различитим категоријама корисника.

Још један индекс који је вредан помена је Индекс задужености клијената који користи Experian и који такође полази од издатих кредитних извештаја, а узима у обзир број активних рачуна, број револвинг рачуна, износ у коришћењу по револвинг рачунима. Индекс се креће од 1 до 100.

До сада, ова два примера представљају најбољу праксу у исказивању проблема презадужености. Они показују да је у одсуству поузданих статистичких података државних органа, најпоузданије користити базе података кредитних регистара, јер је једино на тај начин могуће добити егзактне податке о укупним кашњењима у измиривању обавеза, кашњењу по појединим врстама кредита као и по другим нефинансијским услугама уколико кредитни бирои такве податке прикупљају. Осим тога, од великог значаја су и подаци о наплати потраживања судским и вансудским путем, отписивања обавезе итд. Ипак, узимајући у обзир да ни кредитни биро нису савршен механизам, за прецизније мерење проблема презадужености препоручује се комбиновање више метода и из више расположивих извора (анкете, кретање на тржишту рада, кретање зарада као и друге економске показатеље). На тај начин могуће је статистички доћи до прецизних података о односу укупних кредита према укупном доходу домаћинства као агрегатној мери, затим кредитне обавезе у односу на расположиви доходак и друге показатеље који могу бити од помоћи да се ближе дефинише и изрази проблем презадужености.

Резимирајући све наведено може се закључити да је презадуженост нов феномен у не само економској теорији и пракси који захтева озбиљан прилаз у спречавању њеног настанка али и борбе за последицама када је она већ настала. Док се код задужености компанија користе устаљени методи за њено решавање, код физичких лица је ситуација знатно тежа, пре свега код уочавања, а касније и рехабилитације задуженог лица. Овај проблем је уједно и питање социјалног и друштвеног статуса али се све чешће и правном регулативом настоји дефинисати презадуженост на нивоу појединца и прописати мере за њено решавање. У неким земљама (Француска, Италија) презадуженим грађанима се настоји помоћи из државних фондова специјално одређених за те намене, где се по повлашћеним условима одобравају кредити, практично за рефинансирање свих обавеза, што представља доста добро решење и за појединца али и за банку. Амерички систем при покретању стечаја од стране дужника дозвољава могућност да се он ослободи плаћања одређеног износа дуга или читаве

дуговане суме, док европске земље обично не признају могућност делимичног или потпуног ослобађања плаћања, већ продужења рокова отплате, модификације уговора и слично.

1.2 Одговорно позајмљивање

Одговорно позајмљивање се легитимише као један од метода за спречавање презадужености. Његов саставни део је консултација кредитног регистра али је његова дефиниција много шира. Он обухвата две стране, банку као финансијског посредника и клијента као корисника финансијских услуга, па зато одговорно позајмљивање посматрамо увек као одговорност и банке и клијента. Због свог значаја одговорно позајмљивање налази своје место у правном систему као самосталан или као део неког ширег акта. Такав је случај и на нивоу Европске уније. Речено је већ да је презадуженост појава новијег датума па је и регулатива која треба да допринесе њеном спречавању настаје тек пре неколико година. Један од најважнијих аката у овом домену је и Директива о потрошачким кредитима али временом одговорно позајмљивање постаје третирано и у неким другим актима, па је упркос томе што већина одредби Директиве о потрошачким кредитима (2008/48/ЕЦ) регулише највећи број питања из ове области, регулатор ЕУ због значаја овог питања намеравао да посебном директивом о одговорном позајмљивању регулише ову материју. Делимично је ова идеја преусмерена ка хипотекарним кредитима¹²⁰ али и даље задржава ближе дефинисање односа пружаоца финансијске услуге и корисника финансијске услуге. Директива о потрошачким кредитима регулише стандардне облике рекламе и обавезни формулар предуговорне обавезе. Такође, обавезна је и провера кредитне способности клијента и сав терет прикупљања информација пребацује се на кредитну институцију, јер је кредитор тај који има задатак постављања питања. Највећи чини се акценат стављен је на представљање свих трошкова услуге као и на могућност одустанка клијента уколико се предомисли. Одговорно позајмљивање се односи пре свега на то да се кредитори и кредитни посредници пруже савет клијенту на такав начин да он може донети одговарајућу одлуку, уважавајући при том његове реалне потребе, врсту кредита који би клијент хтео да користи, односно да ли баш тај кредит у потпуности одговара његовој потреби, и на крају процену кредитне способности клијента. У том смислу потребно је извршити додатну обуку кредитних референата и ради

¹²⁰ Directive of mortgage residential properties

уједначавања квалитета њихове услуге, неопходно је осим едукације извршити и одговарајућу сертификацију. То свакако додатно оптерећује трошковно банке и друге кредитне институције.

Зато је независно од Директиве о потрошачким кредитима, Европска комисија преузела додатне кораке да ближе дефинише ову материју, а све у циљу враћања пољуљаног поверења потрошача у банкарски систем Европске уније. Према дефиницији одговорно кредитирање значи да су кредитни производи одговарајући према потребама клијената и према њиховој способности да уредно врше сервисирање односно отплату дуга. Са друге стране, односно стране клијента одговорно позајмљивање значи да у циљу добијања кредита клијент мора да пружи релевантну, комплетну и тачну информацију о свом финансијском положају као и да буду подстакнути да размисле о свим аспектима одрживости донетих одлука када је у питању кредитни однос са банком.¹²¹ Уколико постоји адекватна супервизија кредитне институције ће свакако имати тежњу да позајмљују одговорно јер ризик њиховог клијента ће се одразити и на резервисања која ће морати да издвоје али је и у интересу кредитора да позајмљује одговорно како би избегао скупе поступке појаве лоших и ненаплативих зајмова и тиме судске процедуре или отписивања ових зајмова. Али искуство светске финансијске кризе са краја 2008.године, јасно је показало да и даље, упркос захтевима супервизора, постоји знатно раширен простор за појаву неодговорног и економски неоправданог позајмљивања. Међутим и пре појаве кризе постојале су иницијативе које су третирале питања одговорног позајмљивања: предуговорне информације, савете клијентима, проверу кредитне способности, одговарајућу пословну праксу и кредитне посреднике.¹²² Велика пажња овој области даје се пре свега због њеног значаја за укупан финансијски и уопште економски потенцијал Европске уније. Тако на пример, у 2007.години, хипотекарни кредити у оквиру ЕУ 27 су износили 50,1% БДП ЕУ. Укупан дуг хипотекарних кредита у БДП у великом броју земаља има тенденцију раста представљајући највећи део aktive сектора становништва али и све већег броја клијента који користи ове кредите. Такође, у ЕУ 27 у 2007.години, потрошачки кредити су имали учешће од 7,7% у БДП ЕУ. Укупни кредити сектору становништва у првом кварталу 2009.години износили су 4,9 милијарди еура. Растући обим кредита мора се посматрати у ширем контексту

¹²¹ Public consultation on responsible lending and borrowing in the EU, European Commission, Brussels, Jun 2009

¹²² White paper on the integration of EU Mortgage Credit Markets, European Commission, Brussels, 2007

презадуженост. Неке анализе Европске комисије о презадужености су показале да 38% испитаника признаје да има извесне потешкоће при отплати својих дугова¹²³. Зато се и одговорно позајмљивање ставља пре свега у контекст делимичног решавања проблема презадужености.

2. Институционални одговор на спречавање презадужености

Поменуто је већ да феномен презадужености представља појаву новијег датума. Он је пре свега условљен наглим растом животног стандарда и значајним развојем финансијског посредовања. Међутим, интерес банке односно финансијског посредника да увек у целости заштити свој пласман, односно своја средства зависи од многобројних ризика, како са макроекономског тако и микроекономског становишта. Појава кредитних бироа или кредитних регистара има за циљ смањивање ризика пласмана и то већ у предуговорној фази. Наиме, суштински, кредитни бирои полазе од чињенице да понашања потрошача односно клијента у прошлости значајно одређује његово понашање када је у питању измирење обавезе у будућности. Јасно је да кредитни бирои не могу у потпуности елиминисати кредитни ризик али њихов брз развој у готово свим земљама света указује да су изузетно ефикасно средство за његово минимизирање односно свођење у прихватљиве оквире.

По својој суштини кредитни регистри решавају проблем асиметрија информација на кредитном тржишту, односно асиметрије информација која постоји између кредитора и клијента односно зајмотражиоца. Пре успоставе кредитних регистара, односно њихове значајније примене, овај проблем се решавао тако што су банке имале своје „црне листе“ које су тек у малом броју случајева размењивале са другим банкама. Непознавање кредитне историје клијента, његовог понашања у погледу измиревања обавеза скопчано је увек са већим ризиком у погледу редовне отплате кредита. То даље имплицира да се већи ризик преваљује и на цену употребе средстава односно каматну стопу. Ради тога, можемо закључити да решавајући проблем асиметрије на кредитном тржишту, банке и други финансијски посредници могу класификовати дужнике на добре и лоше, при чему се и цена капитала може формирати двојачко, односно добри и поуздани дужници ће платити мању камату док ће на „лоше“ дужнике бити преваљен већи терет отплате проистекао из већег ризика.

¹²³ Towards a common operational definition of over indebtedness, Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, European Commission, Brussels, 2008, str.10

То би, може се слободно рећи, била и прва карактеристика кредитних бироа, да уведе својеврстан мониторинг и кроз то финансијску дисциплину.

Ефикаснији систем размене кредитних информација води уравнотеженом односно одрживом расту у нивоу кредита, посебно приватном сектору што ће последично утицати и на раст основних макроекономских варијабли (домаћи производ, продуктивност, акумулација капитала)¹²⁴. Осим тога, из претходно изнетог можемо закључити да кредитни регистри омогућавају правилнију расподелу у додељивању кредита у смислу правилне расподеле ризика, јер при додељивању кредита, потрошачи имају у виду да ће њихова кредитна историја бити посматрана у мери већој од понуђеног колатерала, те им омогућити и бољи приступ финансијским средствима. Овде се претпоставља да су кредитни извештаји потпуно поуздани и ажурни а пре свега тачни, што не мора увек бити случај. Тада нетачни или непотпуни подаци могу имплицирати одбијање захтева за кредит што води губицима, не само пропуштеног пласмана када је у питању банка, већ и шире. Имајући ово у виду као другу карактеристику, од примарног значаја је успостава кредитног бироа, начин прикупљања информација, ажурност као и могућност чешће провере извештаја. Овде је од посебног значаја не само омогућавање увида у извештај већ и константно промовисање и едукације клијената, о чему ће касније бити више речи. Дакле, већ споменута улога кредитних регистара несумњиво доприноси финансијској инклузији и преко тога економском развоју.

У овом конкретном примеру институционалне изградње, односно прецизније речено надоградње већ постављених основа банкарског система, практична употреба и развој претходили су емпиријским истраживањима и доказивањима практичне употребе кредитних регистара не само за стабилност банкарског система него и целокупног финансијског и економског оквира. Иако се у појединим радовима на посредан начин доказује ова веза и током 80-их година прошлог века, прве значајнији теоријски радови појављују се знатно касније. Поставља се питање зашто је то тако. Делимично одговор се налази у недовољном придавању значаја адекватној алокацији финансијских ресурса али много већим, чини се, делом у недостатку адекватних и временски довољно поузданих података, чијом употребом се може проверити и доказати утицај који адекватна процена кредитног ризика има на микро и макро нивоу.

¹²⁴ Tarner, M., On the impact of Credit Payment Reporting on the Financial Sector and Overall Economic Performance in Japan, Political and Economic Research Council, Chapel Hill, 2007

Употреба кредитних информација се у теоријским радовима посматра заједно са правном сигурношћу кредитора јер оба фактора утичу на заштиту инвеститора. Управо ради тога у радовима појединих аутора (Djankov, 2006) ове детерминанте се узимају као релевантне за мерење утицаја и доказивање теоријске поставке да већа правна сигурност и развијенији систем размене кредитних информација доприноси већем учешћу приватних кредита у БДП.¹²⁵ Теоријски значај овог истраживања заснива се на примени узорка од 129 земаља и временском хоризонту од 25 година, а основни циљ је био да се покаже колико зависи однос кредита у БДП од постојања кредитног регистра и заштите права кредитора.

У литератури је такође показано да је постојање кредитних бироа значајан фактор у одређивању доступности кредита односно извора финансирања (Jappelli and Pagano, 2002; Pagano and Jappelli, 1993; Sapienza, 2002).

Други, нешто ранији радови говоре о значају институција у развоју кредитног тржишта (LaPorta 1997, Jappelli and Pagano, 2002) али они управо имају недостатак који је претходно наведен – мали узорак, недовољно прецизни резултати и недостаци у примени одговарајућег економетријског модела. Уопштено посматрајући, у литератури су се издвојила два мишљења о томе колико кредита приватном сектору може бити додељено од стране финансијских институција. Први став се односи на високу зависност од заштите права кредитора у смислу брзе и ефикасне наплате, коришћење колатерала или чак преузимање контроле над фирмом, што ће водити бржем и ефикасније систему одобравања кредита (Townsend, 1979; Aghion and Bolton 1992). Други став се односи на значај и моћ информација односно што више информација кредитор поседује о потенцијалном клијенту и његовој кредитној историји биће вољнији да узме у разматрање одобравања кредита. Овај правац који се бави теоријом информација у литератури су нарочито развили Jaffe and Russell, 1976; Stiglitz and Weiss, 1981; Међутим ова два правца се међусобно не искључују већ допуњују на начин да у различитим фазама (кредитни регистри у предуговорној фази, а заштита кредитора накнадно) заједнички делују на бржи раст кредитног тржишта.

Најпознатији и до сада највише развијен показатељ за мерење значаја информација из кредитног регистра за развој кредитног тржишта је индекс заштите кредитора¹²⁶ који је развио LaPorta 1997.године. Он је у каснијим радовима незнатно

¹²⁵ S. Djankov, C. McLiesh, A. Shleifer, Private Credit in 129 countries, Journal of Financial Economics 84, 2007, str. 299-329

¹²⁶ Creditor Rights Index

модификован али и данас представља најбољу меру за мерење овог утицаја (на пример Djankov и други, 2007)¹²⁷.

Независно од тога да ли су организовани као јавни или приватни регистри и независно од извора прикупљања података као и чланица којима се ти подаци дистрибуирају, кредитни бирои врше функције и дају допринос како на макроекономском нивоу тако и на нивоу појединца. Обзиром да међу кредитним бироима постоје значајне разлике у погледу организовања, уређења, података које прикупљају, па све до тога да ли су активни у прекограничној размени података, врло је тешко наћи уједначене принципе и повезати их у једну целину. Једини такав покушај виђен је од стране Светске банке¹²⁸, који уистину уз извесне критичке осврте које се могу упутити, ипак доприноси даљем уобличавању индустрије кредитних информација. Сврха овог пионирског покушаја је била пре свега да се пружи осврт на рад кредитних регистара са наднационалног или глобалног нивоа. Два су основна разлога за то: први, који директно проистиче из тежње да се разјасне и на уређен и свеобухватан начин прикажу активности кредитних регистара, а други, можда и важнији разлог се може наћи у чињеници да је кредитна индустрија данас постала глобализована у значајној мери, а да кредитни бирои као пратилац и сервис кредитних институција имају задатак да прате и развијају методе и технике које ће омогућити јединствену кредитну процену клијента. Подразумева се да таква процена мора бити уједначена и општеприхваћена. На тај начин, кредитни бирои дају значајан импулс кредитној индустрији да своје услуге пружа 24 часа дневно уз минимизиран кредитни ризик односно ризик процене кредитне способности клијента. Имајући то у виду, Светска банка је дефинисала неке основне принципе који се могу сматрати општеприхваћеним са становишта улоге и значаја који имају кредитни бирои. Принцип јавног значаја извештаја кредитних бироа упућује на њихову улогу ефикасног посредника у кредитирању привреде и грађана, односно као подршка снажном и одрживом расту кредитног система и кредитне политике. Овај принцип се може посматрати и као општи принцип из кога даље проистичу и други постулати и обележја савремене улоге и значаја кредитних бироа. Један од основних у том смислу је принцип који се односи на податке које кредитни бирои прикупљају. Они треба да буду пре свега тачни, ажурни и обимни у мери у којој ће то омогућити адекватну процену кредитне способности клијента. Подаци у кредитном бироу могу бити

¹²⁷ Djankov i drugi, Private Credit in 129 countries, str.6

¹²⁸ General Principles for Credit Reporting, Consultative Paper, World Bank, March 2011

позитивни и негативни. Позитивни подаци говоре о свим услугама које одређено лице има код финансијских посредника док негативни подаци указују на одређено негативно или несолидно понашање у измиривању обавеза. Позитивни подаци садрже све информације које су неопходне за примену метода управљања кредитним ризиком, а то значи, податке о свим коришћеним услугама (тренутно активним и историјским) са свим припадајућим подацима (износ, рок коришћења итд). Осим тога, у позитивне податке сврставамо и постојање текућег рачуна, број упита који су банке и други корисници поставила за клијента, рацио дуга, врсту кредита итд. Негативни подаци, пак, говоре о кашњењу у измиривању обавеза и доцњи као и другим елементима својственим одређеном правном систему (банкротства, судски процеси итд). Подразумева се да су подаци тачни, мада то није увек случај јер то зависи од начина прикупљања података али и од њихове ажурности. Нетачан податак у кредитном извештају ће довести у заблуду кредитора и знатно отежати или чак онемогућити добијање кредита. Питање тачности података највише је заступљено у америчкој пракси, иако постоји мало истраживања на ту тему како емпиријских, тако и удружења потрошача која имају интерес да захтевају потпуну тачност и поузданост кредитних информација у извештајима клијената. Према једном од истраживања које је спроведено у САД од стране Public Interest Research Group на узорку од три највећа кредитна бироа у САД (Experian, Equifax, TransUnion) која обједињују податке за око 90% одраслих американаца доказано је да:

- 25% кредитних извештаја поседује озбиљне грешке¹²⁹ као што су лажни преступи или рачуни који нису припадали кориснику,
- 54% кредитних извештаја је садржало нетачне личне податке (грешке у куцању, подаци припадају другом лицу, као и друге са тим повезане грешке),
- 22% кредитних извештаја је приказивало једну хипотеку или кредит два пута
- 8% кредитних извештаја није садржало главни кредит, зајам, хипотеку или други кориснички рачун који показује бонитет корисника,
- 30% кредитних извештаја је имало кредитне рачуне корисника који су се иако затворени и даље водили као отворени,
- Укупно посматрано у 79% кредитних извештаја нађена је макар једна грешка, било да она угрожава кредитну способност клијента или се у формалном смислу

¹²⁹ озбиљном грешком се сматра грешка у кредитном извештају која може резултирати негативним одговором банке у односу на клијента и његов захтев за кредит

не може сматрати озбиљном али свакако не показује тачну слику о клијенту и његовим задужењима.

Ови подаци су били аларм за узбуну па је Конгрес од 1996. па до 2003. године када је донет FACT ACT (Fair and Accurate Transaction Act) покушао серијом прописа да ближе регулише рад кредитних бироа и заштити права клијената¹³⁰. Све предње наведено значи да је информација, поуздана и тачна, суштина кредитног извештавања и процене кредитне способности клијента. Она на тај начин представља темељ доброг кредитног извештавања. У уској вези са предње изнетим у вези грешака у извештајима је и ажурност података, обзиром да од времена прикупљања података до њихове употребе у сврху процене кредитне способности може проћи одређени временски период. Што је тај период дужи већа је вероватноћа да је услед нових активности клијента присутна недовољна ажурност, а тиме и информативни значај његовог извештаја. Постоје кредитни бирои који месечно ажурирају податке, што је недовољно ажурно уколико се жели имати правовремена и тачна информација. У исто време, пракса је показала да кредитни биро који су основани од стране банака имају дневну ажурност, па једино такав начин пружања информација, уз испуњене друге претпоставке (тачност, свеобухватност података итд) може у потпуности допринети развоју кредитног тржишта, са једне стране, и спречавању презадужености клијената, са друге стране.

Овим долазимо и до трећег важног принципа у раду кредитних бироа, а који се односи на комплетност података на начин да је потребно да кредитни бирои поседују податке свих финансијских посредника, без изузетака. Практика бележи различита искуства у раду кредитних бироа по овом питању. Код размене података увек важи принцип реципроцитета, односно могу се добити извештаји само са оном врстом података коју је тај финансијски посредник доставио. Практика је, осим наведеног, показала да су различити и рокови чувања података у базама кредитних бироа. Тај рок се различито дефинише за физичка и за правна лица и он може бити од 3 до чак 15 година након гашења услуге.

Посебно важно обележје кредитних бироа треба да буде сигурност података који се налазе у њиховим базама. На тај начин штити се право на приватност клијента, што је углавном присутно у европској пракси, где је извештај могуће добити само уз писану

¹³⁰ Видети више у: Брковић М., Тачност података у кредитним извештајима са посебним освртом на три кредитна бироа САД и Кредитни биро УБС, Банкарство 9-10, Удружење банака Србије, 2009

сагласност клијента на кога се подаци односе. Другачији је случај са америчким правним системом где су информације овакве врсте подложне продаји у, на пример, маркетиншке сврхе, па је и заштита података својствена том правном систему. Да би се заштитили ови подаци, примењују се различите мере сигурности, почевши од приступа систему, могућности измене и допуне података односно ауторизованог приступа па све до механичких мера и физичке заштите просторија где се врши прикупљање и обрада података. Не сме се превидети чињеница да су и кредитни бирои у свом пословању изложени ризицима, а пре свега оперативном, правном и репутационом ризику, који могу у значајној мери утицати на рад а пре свега поузданост кредитног извештавања.¹³¹ Зато је неопходно успоставити и ефикасан систем интерне контроле.

Наредни принцип у раду кредитних бироа тиче се заштите права клијената и заштите личних података, што је предмет посебне пажње регулатора, пре свега у европским земљама. Овај принцип у раду кредитних бироа упућује на то да клијент мора бити упознат са тим да се његови подаци обрађују као и сврху обраде, али клијент има право и да тражи да се његови подаци бришу из регистра, што му мора бити омогућено. Овде је посебно важно обезбедити сразмерност у обради података, односно да се подаци прикупљају и употребљавају за тачно унапред наведену сврху. У свако доба клијенту се мора омогућити увид у његове податке и рекламација података уколико се то покаже неопходним.

Ипак, преуско би било посматрање ове инфраструктуре финансијског система само са становишта спречавања презадужености, иако то јесте његова основна функција. Он јесте у функцији заштите и активе банке али и потрошача, спречавајући при томе многобројне негативне последице које би контамирана актива могла имати на појединачну банку и банкарски сектор у целини али и социјално-економски положај клијената који би доспели у стање презадужености и немогућности даљег сервисирања обавеза према банци. Дакле, кредитни бирои представљају неопходан корак у заокруживању финансијске инфраструктуре, који на битан начин подиже перформансе банкарског система у целини. У својој улози кредитни бирои иду и корак даље па тако оснажујући и комплетирајући институционалну уређеност, посебно у земљама у развоју, у значајној мери утичу на развој финансијских производа и њихову доступност како сектору предузећа тако и сектору становништва.

¹³¹ о ризицима у раду кредитних бироа видети више у: General Principles for Credit Reporting, Consultative Paper, World Bank, March 2011, str.39

2.1 Кредитни биро у Републици Србији

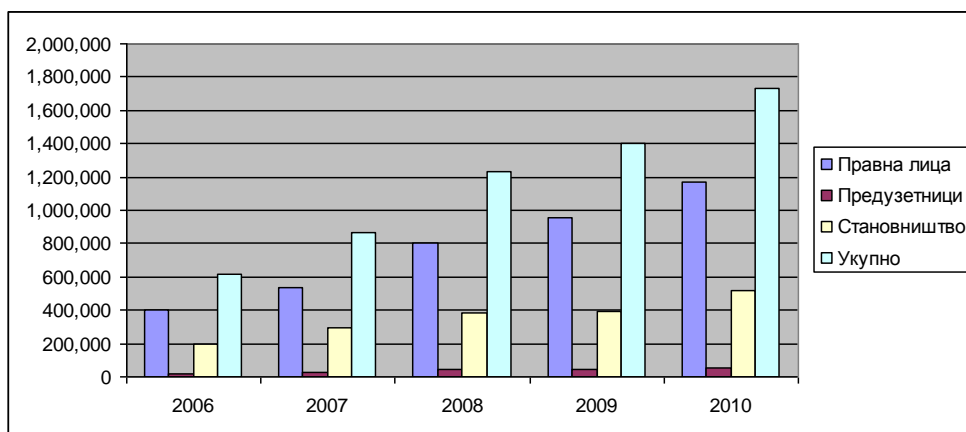
Упркос чињеници да је новија историја у развоју банкарског сектора сведок настајања кредитног бироа у нашој земљи тек 2004. године, потребно је напоменути да је први кредитни биро у нашој земљи основан још далеке 1929. године.¹³² Наиме, већ 1924. године, у Удружењу банака Србије поникла је идеја о потреби оснивања једне установе која би прикупљала такве податке и давала их новчаним заводима. Тада, ова идеја није наишла на разумевање код званичних власти. Удружење банака, међутим, није одустало од свог пројекта те је 1928. године, израдило Уредбу о оснивању Обавештајног кредитног одсека која је наишла на неподељено одобравање и поверење међу свим новчаним заводима. За информативне бирое, попут данашњег Кредитног бироа при Удружењу банака Србије, код нас се није знало све до Првог светског рата иако они у свету нису били непознати. У то време велика тешкоћа је била што и поред добијених информација о својим дужницима или оним који су кредит тражили није било могуће сазнати све непосредне или посредне обавезе тих лица, па је отуда и поникла идеја да се створи једна установа, која би прикупљала те податке и давала их новчаним заводима. Након израде Уредбе, предлог је достављен Народној банци која је утврдила дефинитивно текст Уредбе о оснивању овог одсека и о томе обавестила Удружење банака. Након писменог пристанка свих чланица Удружења, Обавештајни кредитни одсек је почео са радом 28. фебруара 1929. године, а своју активност је обављао до пред почетак Другог светског рата. Након готово седам деценија дисконтинуитета у нашој земљи је основана слична институција под називом Кредитни биро као организациони део Удружења банака Србије.

Имплементацијом пројекта Кредитног бироа банкарски сектор Србије прикључио се кругу земаља савремених тржишних привреда које на систематизован и организован начин прате извршавање финансијских обавеза физичких и правних лица. Пре оснивања кредитног бироа, банке у нашој земљи су развијале различите интерне системе као што су листе неуредних дужника које су биле познате само њима и тек у малом броју случајева размењиване у међубанкарској сарадњи. Немогућност доласка до поузданих информација о кредитној задужености, као и о кредитној историји одређеног клијента, значило је већи ризик за банку, који је, у крајњој инстанци био пребачен на клијента кроз већу цену банкарских производа, односно кроз каматну

¹³²Брковић, М., Пантелић, С., Кредитни биро 2009, Удружење банака Србије, Београд, 2010, стр.31

стопу. Овакав приступ водио је неселективној алокацији ресурса, односно терет веће каматне стопе подносили су и добри и поуздани дужници.

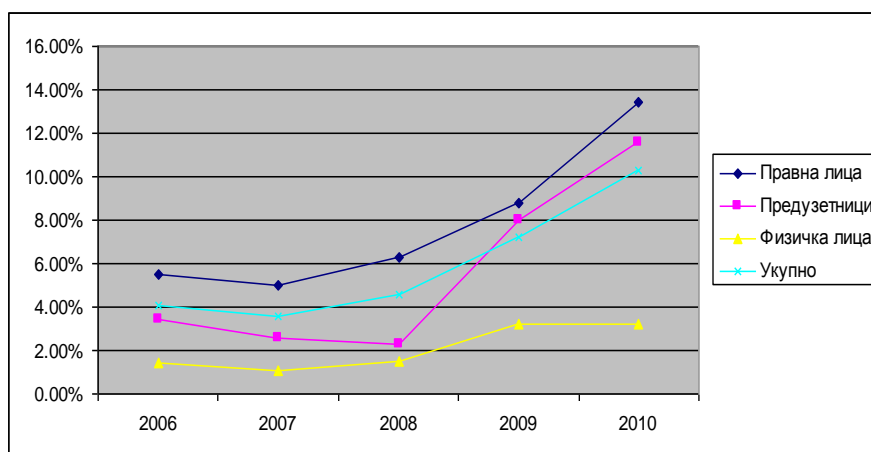
Кредитни биро УБС је основан 18. фебруара 2004.године, као организациони део Удружења банака, а на основу Уговора о оснивању између банака и УБС. Убрзо по оснивању показало се да развој овог важног пројекта доноси корист свим учесницима на банкарском и уопште финансијском тржишту. Клијенти банака, путем извештаја Кредитног бироа, могу сада валоризовати своју уредност у извршавању обавеза, а тиме и остварити повољније услове приликом аплицирања за кредитна средства. Банке, смањујући ризик пласмана не оптерећују своје билансе ненаплативим и спорним потраживањима по основу кредита што посебно има ефекта данас у време светске економске и финансијске кризе. Додатно, захваљујући брзини издавања извештаја и постигнутој дневној ажурности, банке су биле у прилици да развију и нове производе, као што је лаки кеш, брзи кредит и слично, јер им је омогућено да на брз и ефикасан начин приступе систему Кредитног бироа и провере задуженост потенцијалног клијента. Посебан значај Кредитни биро има за монетарну и фискалну политику, јер је могуће на тачан и врло поуздан начин утврдити агрегатну задуженост привреде и грађана код пословних банака. Ово је, чини се, био и један од најважнијих задатака кредитног бироа. У нашим условима, према подацима Кредитног бироа, укупан дуг према банкама у 2006.години је износио 616,616 милијарди динара да би на крају 2010.године достигао износ од 1.400 милијарди динара. Погледајмо какву динамику је имао кредитни раст у периоду 2006-2010.године.

Графикон 19. Динамика кредитног раста у Србији, 2006-2010

Расту кредита одговарао је и раст доцње (доцња је у овом смислу дефинисана као доспела а неисплаћена обавеза дуже од 60 дана код физичких лица, а 15 дана код

правних лица и предузетника). Као што се види, у нашим условима, формирање кредитног бироа је коренсподирало са малим износом доцње код свих категорија клијената банака. У процесу укључивања својих података у кредитни биро банке су средиле и своје базе, па је први пут доцња могла бити исказана на овај начин. У наредном приказу види се како се кретао проценат доцње у нашим условима у периоду 2006-2010. (КБ УБС, 2011)

Графикон 20. Исказана доцња по кредитима правним лицима, предузетницима и становништву у Србији, 2006-2010,

Видимо да доцња од почетка рада кредитног бироа показује тенденцију смањења да би значајнији раст почео тек од 2008.године, када долази до светске финансијске кризе, која је утицала и на наше унутрашње прилике. Ипак, и поред значајног раста, захваљујући врло строгој и рестриктивној политици централне банке, овај раст кашњења у измиривању обавеза према банкама, није значајније угрозио стабилност банкарског система. Томе у прилог иде и чињеница да је наша земља једна од ретких где држава није морала да реагује буџетским средствима како би спашавала било појединачну банку било сектор у целини. Држава је одређеним програмима субвенционисања каматне стопе покушала да повећа ликвидност привреде али и грађана, а у истом циљу је покренута и већ помињана „Бечка иницијатива“ којом је постигнут договор централне банке и банака са иностраним капиталом да не смањују кредитну активност у нашој земљи.

2.2 Кредитни бирои у Европи

Културолошке и правне разлике међу европским земљама условиле су и разлике у пословању кредитних бироа у њима (Jentzch and Riestra, 2003). Регулатива у неким земљама прописује врсту информација која се може прикупљати и дистрибуирати, ограничено време држања ових података у бази, а које се односи на кредитну историју, право приступа сопственим подацима и могућност исправке евентуално погрешних података. Негативни подаци које прикупљају кредитни бирои односе се на кашњења у измиривању обавеза (доцње, утужења, банкротство и слично) а позитивни подаци, насупрот томе, садрже друге податке финансијске позиције који ће омогућити бољу процену кредитне способности, односно вероватноће да ће се дуг измити на време. Углавном у земљи постоји један кредитни биро али постоје случајеви да у неким земљама постоје и два па и више кредитних бироа. То зависи од величине земље, развоја тржишта и способности да се у потпуности испуне циљеви ради због којих су кредитни бирои и основани. Обзиром да се често постојање једног кредитног бироа посматра кроз монополску позицију потребно је рећи и поновити оно што је већ више пута истицано да је реч о инфраструктури финансијског односно банкарског система, који уколико обухвати све кредиторе и оформи довољну базу са квалитетним извештајним карактеристикама, боље и ефикасније извршава свој задатак него уколико би се тај задатак делио на два или више кредитних бироа. Погледаћемо сада карактеристике неких од значајнијих кредитних бироа у Европи:

Аустрија – тржиштем доминира KSV 1870 који прикупља и позитивне и негативне податке, који се размењују између банака, лизинг компанија, осигуравајућих друштава. Ради се о приватном удружењу које је у власништву својих чланица који плаћају симболичну чланарину. Рок чувања података је до 3 године.

Немачка – лидер на немачком тржишту кредитног извештавања је Schufa, која је основана 1927.године, од стране банака и других чланица. У базама Schufa-е се налазе позитивни и негативни подаци за 55 милиона грађана те земље. Својим чланицама могу обезбедити негативне извештаје или извештаје са свим подацима које има о одређеном клијенту.

Грчка – Tiresias је првобитно основан као непрофитна организација да би 1997.године прерастао у профитну компанију.

Италија – у овој земљи постоје два приватна кредитна бироа – CRIF који доминира тржиштем и CTC. CRIF је основан 1990.године, од стране малих и средњих банака а у

својим базама има позитивне и негативне податке за 21 милион грађана (податке о кредитима, имовини, пореским обавезама итд)

Велика Британија има три кредитна бироа: Equifax основан 1989, Experian основан 1960.г., и Callcredit основан 2001.године. Извори њихових података су финансијске институције, комунална предузећа, јавни извори итд. Банке и други кредитори на основу чланарине сарађују са сва три кредитна бироа како би обезбедили квалитет информација, а за узврат су дужне да доставе податке о својим клијентима. Закон о заштити података налаже да подаци морају бити тачни, да имају тачно одређену сврху и да буду ажурни. Иако нема тачних података, претпоставља се да се у базама два највећа провајдера (Equifax, Experian) налазе подаци за 80% грађана те земље.

Бугарска – рапидан раст кредитне активности у овој земљи у 2002.години, наметнуо је потребу банака да имају више података о потенцијалним клијентима. Први регистар је основан у оквиру централне банке, док је мултинационални Experian отворио кредитни биро 2005.године.

Хрватска – Хрватски регистар обавеза по кредитима (HROK) је основан 2005.године, од стране 20 банака које послују у тој земљи, под покровитељством Удружења банака. HROK није развијао своју методологију извештавања већ је преузео платформу мултинационалног Transunion која је специјално намењена земљама у развоју.

Чешка – кредитни биро у овој земљи је основао италијански CRIF као своју ћерку фирму 2000.године. Оперативно руковођење је преузео Czech Banking Credit Bureau основан од стране 5 банака. Биро у овој земљи садржи позитивне и негативне податке које чува у периоду од 4 године.

Словачка – слично као и у случају Чешке, кредитни биро (Slovak Credit Bureau) су основале три банке, а систем је преузет од италијанског CRIF-а.

Мађарска – када је дошло до слома монобанкарског система и поделе на централну и комерцијалне банке, увидело се да недостају извештаји о задужености клијената па је осам водећих финансијских институција 1994.године, основало кредитни биро (BISZ) који је оперативно почео са радом 1995.г., са предузећима, а 1998.г., и са грађанима. Корисници извештаја су искључиво финансијске институције, а развијен је систем са две базе података: прва обухвата податке о кашњењима, а друга садржи податке битне за спречавање превара и злоупотреба.

Пољска – кредитни биро (BIG SA) је почео са радом 2004.године, пружајући услуге банкама и другим корисницима кредитних извештаја о негативним подацима за привреду и грађане додајући нове услуге евиденције о изгубљеним и украденим

документима. Прописан је минимум за уношење у базу негативних података и то када дуг код физичких лица премаши износ од 200 злота а код предузећа 500 злота (доспео дуг више од 60 дана).

Предње наведени примери кредитних бироа се односе само на приватне институције али не и на кредитне бирое који су основани од стране централне банке као што је случај у Аустрији, Белгији, Француској, Немачкој, Италији. Поменуто је већ да постоје знатна ограничења у раду јавних кредитних регистара па се у овом домену ваља задржати само на приватним кредитним бироима обзиром да они доминирају тржиштем.

У литератури се наводи да су поједини јавни регистри основани са циљем контроле кредитне активности према физичким лицима и компанијама и у томе посебно спречавања задужености и презадужености клијената код банака и других финансијских посредника (Jentzsch and Riestra, 2003). Није јасно зашто се ова улога априори додељује јавним кредитним регистрима када приватни могу боље и ефикасније вршити ове задатке у координацији са монетарним и фискалним властима. Једино што је потребно у овом процесу је аналитичко представљање агрегатних података, који уколико су тачни и ажурни јасно показују кретање кредитне активности и кашњења у отплати кредита. На тај начин, пружају се информације од значаја за вођење, пре свега, монетарне политике.

Несумњиво је да је традиција у домену пружања кредитних информација на страни кредитних бироа из развијених земаља али транзиционе земље су у дизајнирању својих кредитних бироа искористиле позитивна искуства и у врло кратком року по многим сегментима достигле кредитне бирое из развијених земаља, а у многим аспектима су примениле и знатно боља решења. Разлози за оснивање кредитних бироа су се углавном односили на ефикасно управљање кредитним ризиком. Како је банкарски систем развијао своје услуге (као на пример развој картичарства) тако су и кредитни биро пратили тенденције и своје базе обогаћивали новим подацима који су од значаја за процену кредитне способности.

Иако кредитни бирои представљају релативно нову категорију у инфраструктури банкарског система, посебно у земљама у транзицији, њу, посебно на европском континенту, одликује изузетна шароликост у организационој структури, подацима који се прикупљају и дистрибуирају, услугама које се нуде на тржишту банкама и другим корисницима њихових извештаја, обавезности достављања извештаја, правног третмана итд. Посматрање ових али и свих других, многобројних

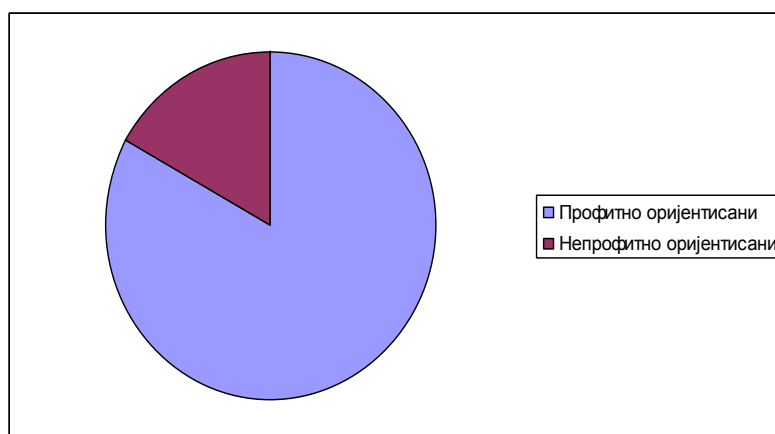
аспекта пословања модерног кредитног бироа јасно ће показати да међу њима постоје знатне разлике. Поменуто је већ да није било озбиљнијег покушаја да се сагледа рад кредитних бироа и изврши компаративна анализа њиховог пословања, а главни разлог томе лежи у чињеници да је сваки кредитни биро основан са циљем да служи националној економији и услед тога у одговорности и задатке су му стављене различите функције па је покушај мирења ових различитости и њихово свођење на заједнички именитељ (или више њих) заиста врло захтеван посао. Поменуто је већ да је су неке међународне финансијске институције имале покушај дефинисања основних принципа кредитног извештавања, али је из сасвим неоправданих разлога занемарена улога односно компаративна анализа различитих кредитних бироа. Том задатку не може да одговори у потпуности ни Извештај о условима пословања Светске банке (Doing Business Report) услед коришћења различитих извора које дефинише кроз категорију приступа кредиту, па стога се не може узети као релевантан водич за сумирање рада кредитних бироа у овом смислу.

Један од ретких покушаја да се сагледа рад кредитних бироа јесте истраживање које је урадио Европски институт за истраживање кредита (European Credit Research Institute)¹³³ 2011.године, у коме је учествовало 30 кредитних бироа из Европе. Циљ истраживања је био да се на јединствен и целовит начин сагледа рад кредитних бироа како би се утврдиле могућности њиховог унапређења и доприноса кредитном тржишту. Наиме, да би кредитори донели исправну одлуку код додељивања кредита потребно је да имају правовремену, тачну и ажурну информацију о потенцијалном кориснику, а кредитни бирои управо имају ту критичну улогу да те податке, односно информације обезбеде. На тај начин, кредитни бирои омогућавају већу доступност кредита, а на мању како се то често тврди. Истраживање ECRI обухватило је кредитне бирое из Аустрије, Белгије, Хрватске, Чешке, Данске, Финске, Немачке, Велике Британије, Грчке, Мађарске, Исланда, Италије, Холандије, Норвешке, Пољске, Румуније, Русије, Србије, Словачке, Словеније, Шпаније, Шведске и Турске.¹³⁴ Неке земље имају и више кредитних бироа које су предмет анализе као на пример Немачка (Schufa Holding, Creditreform Consumer GmbH), Велика Британија (Callcredit, Equifax, Experian), Пољска (Buro Informacji Kredytowej, Krajowy Rejestr Długow, Buro Informacji Gospodarczej) итд. Показано је да земљи са већим бројем становника

¹³³ Rothmund, M., Gerhard, M., The European Credit Information Landscape, an analysis of a survey of credit bureaus in Europe, ECRI Industry Survey, Brussels, 2011

¹³⁴ Истраживање се базирало на анкети међу чланицама Европског удружења кредитних бироа – ACCIS са седиштем у Бриселу, у којој је непосредно учествовао и аутор рада

одговара постојање два или више кредитних бироа, док обухват грађана и привреде у бази кредитног бироа зависи од развијености кредитног тржишта, али и могућности кредитног бироа да изврши обухват што већег броја лица у кредитном бироу. Да би се правило сагледале могућности кредитних бироа довољно је рећи да посматрани узорак прикупља податке за око 500 милиона људи у Европи¹³⁵. Према налазима ове студије пословање кредитних бироа је углавном профитно оријентисано (83%) насупрот 17% оних кредитних бироа који то раде на непрофитној основи а следећи приказ то илуструје:

Графикон 21. Профитна оријентисаност рада кредитних бироа у Европи

Као што се види, огромном већином рад кредитних бироа је профитно оријентисан, односно на посматраном узорку, 24 случаја се односе на профитну оријентисаност. Категорија непрофитних кредитних бироа односи се углавном на оне бирое који се налазе у саставу регулатора (Белгија) или које су основале чланице (на пример, Удружења банака какав је случај у нашој земљи). Вредно је помена да је у посматраном узорку од 30 кредитних бироа једино кредитни биро у Белгији у јавном односно државном власништву и функционише у оквиру Народне банке Белгије. Сви остали кредитни биро су у делимичном или потпуном власништву приватних компанија (често субсидијари других кредитних бироа, обично мултинационалних компанија). Тако, примера ради, Experian из Велике Британије има своје субсидијаре у Данској, Норвешкој, Шпанији док је италијански CRIF основао своје компаније у Чешкој и Словачкој.

Не мање евидентна разлика у пословању кредитних биро види се и по услугама које пружају. У табели 44 приказани су производи и услуге кредитних бироа:

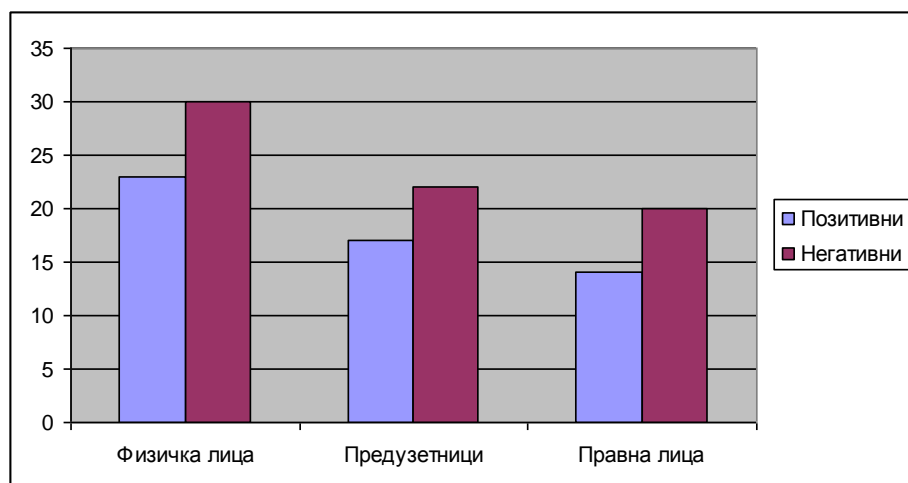
¹³⁵Популација старијих од 20 година

Табела 44. Услуге кредитних бироа у Европи

Услуге кредитних бироа	Да		Не	
	укупно	%	укупно	%
Кредитни извештаји	30	100%	0	0%
Скоринг	23	82%	5	18%
Консултантске услуге	19	70%	8	30%
Оцењивање скорa	17	65%	9	35%
Обезбеђивање софтвера	14	56%	11	44%
Спречавање превара	14	54%	12	46%
Провера идентитета	12	50%	12	50%
Маркетинг услуге	10	37%	17	63%
Провера текућег рачуна	7	30%	16	70%
Прикупљање дугова	2	8%	24	92%

Као што се из приложене табеле види, провера кредитне способности је срж рада кредитних бироа али су све већим развојем кредитног тржишта и захтева како банака тако и физичких лица, понуђене и друге услуге као што је на пример праћење личног скорa који може временом бити бољи у случају додатних прихода или пак лошији када указује на слабљење кредитне способности клијента. Све додатне услуге кредитних бироа, као уосталом и основна услуга, морају бити у сагласности са правним актима где регулатор може захтевати да је обавеза кредитора да консултује кредитни биро (што у посматраном случају захтева само 5 земаља насупрот 18 земаља које не захтевају од кредитора да консултује базу кредитног бироа ради процене кредитне способности, већ је то одлука односно интерес саме банке односно другог пружаоца финансијских услуга).

Осим тога што је показано да постоје разлике у захтевима регулатора у односу на обавезност консултовања кредитног бироа, постоји још једна разлика којој се посвећује нарочита пажња када су у питању подаци које прикупљају кредитни бирои. Речено је већ да су две основне врсте података – позитивни и негативни. У наредном приказу представљени су подаци до којих је у истраживању дошао ECRl у односу на основне субјекте на које се прикупљање података односи, тј. физичка лица, предузетнике и правна лица:

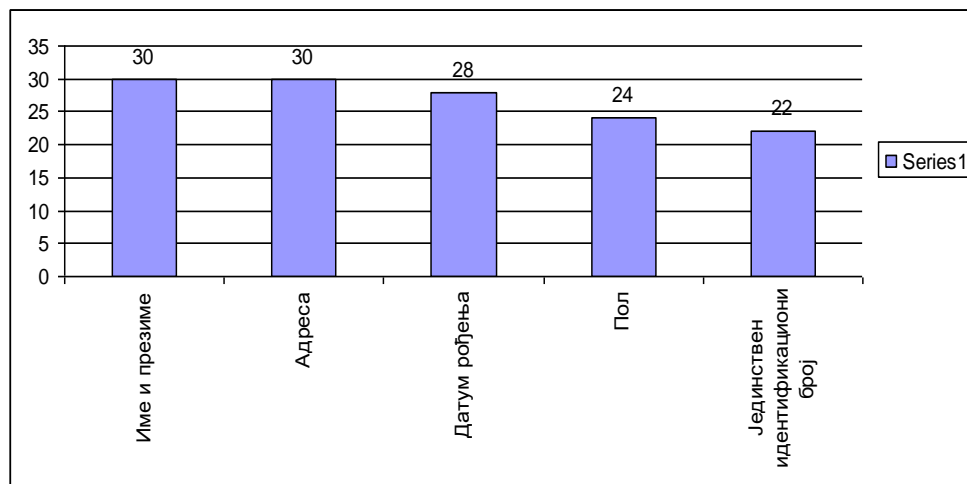
Графикон 22. Позитивни и негативни подаци у базама кредитних бироа

Као што се из приложеног може видети негативне податке за физичка лица и/или само доцњу у својим базама бележи 30 кредитних бироа наспрот 23 бироа који бележе само позитивне информације. Исто тако, негативне податке о предузетницима има 22 кредитна бироа наспрот 17 бироа који за предузетнике воде и позитивне податке. Када је у питању сектор предузећа 20 кредитних бироа прикупља негативне наспрот 14 који за корпоративни сектор прикупљају и позитивне податке.¹³⁶ Дакле, може се закључити да сви кредитни бирои који су обухваћени истраживањем прикупљају и дистрибуирају негативне податке о физичким лицима, а две трећине њих садржи и податке о позитивним подацима. Вредно је помена да регулатори захтевају изричит пристанак физичког лица да се његови подаци прикупе и буду видљиви за намене процене кредитне способности. Ова сагласност може бити дата у различитој форми (експлицитна сагласност, сагласност која је саставни део уговора о кредиту или кроз неки други, посебан аранжман када ће физичко лице дати свој писмени пристанак да његови подаци буду у бази кредитног бироа. Занимљиво је поменути да половина посматраних земаља не захтева сагласност физичког лица када је у питању прикупљање само негативних података.¹³⁷ Ово нас даље доводи до разграничења укупних категорија информација које се прикупљају односно синтетизовања у неколико посебних целина и то: лични подаци (подаци за идентификацију физичког лица, подаци о адреси и месту боравка, датум рођења, пол, јединствен идентификациони број, порески број итд), подаци о кредитима у бази (упити од стране

¹³⁶у анексу 1 даје се детаљан приказ података које прикупљају и дистрибуирају кредитни бирои

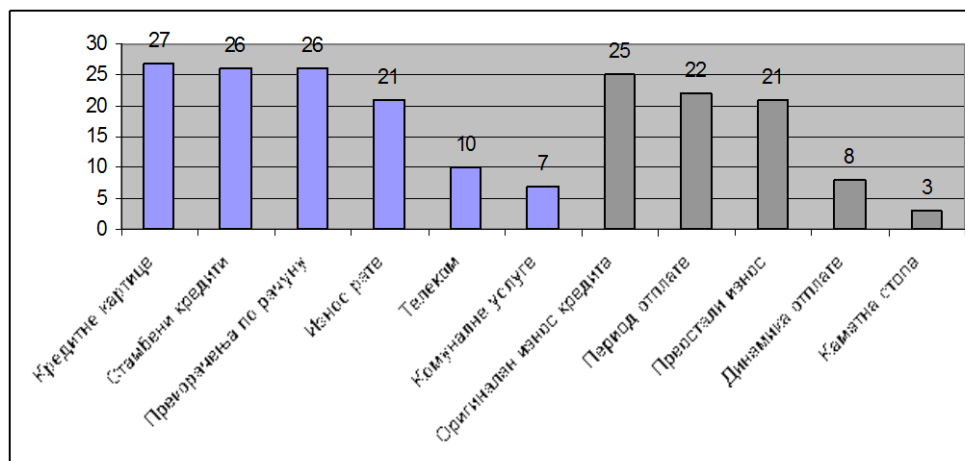
¹³⁷Ово свакако не значи да клијент неће бити у некој форми обавештен да се његови подаци прикупљају

кредитора, лични упити, врста кредита, износ кредита, рок отплате, преостали износ итд.), правни подаци који укључују податке о судским процесима или забранама. У поменутом узорку од 30 испитаних случајева, само 5 кредитних бироа прикупља податке о приходима или имовини физичког лица, што је и разумљиво обзиром на основне циљеве рада кредитног бироа, где доминира његова улога као извештајне базе о задужености. И на овом примеру података о приходима се види разноликост у раду кредитних бироа и делимично објашњавају потешкоће приликом сваког покушаја да се јединствено обухвати и дефинише њихов рад.

Графикон 23. Лични подаци у базама кредитних бироа

Када је у питању прикупљање података о врсти и другим елементима кредита огромна већина кредитних бироа у својим базама складишти готово јединствене податке, односно основне податке о кредиту (потрошачки, стамбени, кредитне картице, прекорачења по текућем рачуну итд) као и по одређеној врсти кредита (оригиналан износ одобреног кредита, период отплате, преостали износ, динамика отплате, каматне стопе итд).

Графикон 24. Подаци о кредитима у базама кредитних бироа

Уз позитивне и негативне податке 29 од 30 кредитних регистара прикупља податке о доцњи, коју ћемо дефинисати као доспелу а неизмирену обавезу у одређеном периоду, који се различито дефинише. Наведено истраживање је такође обухватило податке о начинима исказивања доцње у кредитним извештајима, који се дају у прилогу:

Табела 45. Исказивање доцње у кредитним бироима

Дефиниција доцње	Укупно кредитних бироа
У данима	22
Од чега:	
До 30 дана	5
30-59 дана	4
60-89 дана	4
Најмање 90 дана	9
Зависи од клијента	2
Зависи од опомене	2
Зависи од ажурирања базе	1

Из наведеног а и осталих прегледа јасно је уочљиво да постоје огромне разлике између пословања кредитних бироа у Европи. Дубљом анализом те разлике би још више дошле до изражаја те би се различитости могле додатно пронаћи у роковима чувања

података, минималним износима који се бележе у регистру, фреквенцији ажурности података, техничким елементима итд. Све ове разлике могу утицати на процену кредитне способности, а тиме и све негативне последице које могу проистећи из тога како по банку тако и по клијента. Зато је изузетно важно у овом историјском оквиру разумети превасходно националну усмерености кредитних бироа (и отуда њихове огромне разлике) али интеграција јединственог тржишта ће несумњиво захтевати уједначавање њихових перформанси, па ће за кредитора који послује у више земаља бити неопходна јединствена процена клијента. То је задатак који предстоји кредитним регистрима, банкарској индустрији и регулаторима у наредном периоду.

2.2.1 Успостава и улога кредитних бироа у транзиционим земљама

Традиција у развоју кредитних бироа у транзиционим земљама није тако дуга као што је случај са земљама развијене тржишне привреде. Сличност се може наћи у институционалном организовању и другим елементима обзиром да су кредитни бирои у овим земљама и настали на основу добрих и успешних примера кредитних бироа са значајном традицијом и искуством а у неким земљама управо ти кредитни биро су и основали своје локалне испоставе¹³⁸.

Оснивање кредитних регистара представља саставни део институционалне изградње банкарског и уопште финансијског система једне земље. И док историја кредитних бироа говори о томе да се почетком 19.века појављују прве институције овакве врсте, најпре у САД а нешто касније и у Европи, кредитни бирои добијају на значају тек у последњих 20 година. Упоредо са праксом развијају се и теоријски модели који истражују улогу и значај кредитних регистара за развој кредитних тржишта али за сада у врло скромном обиму (нпр. Djankov, 2007; Stiglitz i Weiss, 1981; Pagano, Jappelli, 1993; Padilla, Pagano, 1997;). Један од разлога је свакако и различитост између кредитних бироа у погледу организовања, власништва, начина прикупљања података, обавезности доставе података, поверљивости и заштити података што све заједно утиче на отежан истраживачки рад који би на релевантан начин измерио улогу кредитних регистара на банкарском и уопште финансијском тржишту. Али и поред ових отежавајућих чињеница, горе поменути аутори су у својим радовима недвосмислено показали да постоји позитивна корелација између постојања кредитних бироа и развоја кредитног тржишта. Ово питање је посебно актуелизовано у земљама у

¹³⁸Matuszyk, A., Thomas, L., The Evolution of credit bureaus in European countries, Journal of Financial Transformation, volume 24, 2010, str.135-144

транзицији које по угледу на развијене земље успостављају механизме праћења задужености физичких и правних лица. Формирање кредитних регистара у овим земљама текло је упоредо са променама у банкарском систему, информационим технологијама и екстерном окружењу.

Кредитни бирои представљају институционални одговор на проблем асиметрије информација на кредитном тржишту. Њихов основни задатак се састоји у обезбеђивању тачне и поуздане информације о текућим и историјским информацијама које се тичу извршавања, пре свега, финансијских обавеза клијената банака и других финансијских посредника. Полази се од претпоставке да је најбољи показатељ будућег понашања управо понашање у прошлости, а поједини аутори истичу да информације из кредитних регистара представљају ефикасније средство процене улагања и од података из самих финансијских извештаја (Kallberg, Udell 1993). Извршавање финансијских обавеза се прати у дужем временском периоду а укључује позитивне, негативне као и податке о доцњи односно кашњењима у извршавању обавеза. С тим у вези, не сме се превидети улога кредитних бироа у спречавању презадужености како физичких тако и правних лица, јер они не само да пружањем информација повериоцу смањују ризик пласмана већ и штите страну дужника тако што континуираним праћењем изложености по кредитима и другим обавезама, смањују или онемогућавају улазак у зону презадужености а тиме и шире последице које из тога проистичу по дужника али и банкарски сектор у целини. Овај ефекат је посебно изражен у земљама у транзицији обзиром на високу тражњу за кредитним средствима и то како у сектору становништва тако и у корпоративном сектору, па се у циљу елиминисања ризика потенцијалног пласмана инсистира на томе да је успешан онај кредитни биро који може брзо, ефикасно и по најбољој цени да понуди своје услуге банкама али и другим корисницима кредитних извештаја.

За представљања ефикасности у раду кредитних бироа послужићемо се Извештајем Светске банке о условима пословања (Doing Business Report 2010) и резултатима који су представљени у категорији добијања кредита. У наредној табели оцењен је садржај и обухватност кредитних информација као и правна заштита кредитора која укључује механизме заштите код ненаплативих пласмана. При анализи резултата треба имати у виду да добијени подаци нису увек упоредиви, па се, на пример, у случају БиХ, Чешке, Румуније и Бугарске узима узорак и из приватног и из јавног кредитног регистра, док са друге стране неки кредитни регистри не воде евиденцију о обавезама правних лица. Ипак то свакако не утиче значајније на добијене резултате. Кредитни бирои у

транзиционим земљама иако врло успешни и даље имају пред собом задатак побољшања перформанси (нпр. укључивање правних лица, као што је то случај са Хрватском), тачности и ажурности података али и развоја неких других, споредних активности као што је кредитни скоринг. Препоручује се, пак, да се овакве врсте активности одвоје од основне улоге кредитних регистара јер могу угрозити поузданост и тајност информација, која је заштићена регулативом и на националном и на нивоу Европске уније

Табела 46. Извештај о условима пословања 2010 – приступ кредитима¹³⁹

	Правна заштита (0-10)	Обухватност и дубина кредитних информација (0-6)	Процент одраслих у кредитном бироу
Србија	8	6	94.2
Хрватска	6	4	77.0
Словенија	2	6	2.7
Босна и Херцеговина	5	5	87.5
Македонија	7	4	28.1
Чешка	6	5	78.0
Пољска	9	4	68.3
Словачка	9	4	45.4
Румунија	8	5	35.9
Бугарска	8	6	41.0
Албанија	9	4	9.9

Као што се може видети, у анализи из 2010. године, перформансе кредитних бироа су доста добро оцењене, а обухватност и дубина информација су на изузетно високом нивоу. Неке од тих земаља оцењене су много боље него земље са дугогодишњом традицијом у размени кредитних информација. Ово је ради тога што је већ у фазама имплементације пројекта постојала блиска сарадња са највећим бироима на свету где су коришћена најбоља искуства. Поставља се питање да ли овакав приступ води ефикаснијој улози кредитних бироа или је пак боље да се развију сопствени домаћи системи. Ово је у уској вези и са интернационализацијом и глобализацијом банкарске индустрије. У другом делу је представљено какви су ефекти постигнути доласком страних банака на тржишта транзиционих земаља и у којој мери су домаћи банкарски системи под доминацијом страних банака. Посматрајући са тог аспекта, логично је да стране банке опслужују кредитни бирои са којима већ имају дугогодишњу сарадњу и

¹³⁹Извор: <http://www.doingbusiness.org>

разрађене механизме кредитне процене. Међутим, то није био увек случај па је услед различитих фактора својствених локалном тржишту дошло до развијања изузетно успешних модела кредитних бироа. Пре свега овде се имају у виду захтеви регулатора и специфичне карактеристике сваког тржишта (језик, кредитна култура, заштита приватности). То је био предмет истраживања малог броја аутора (Platts, Howe, 1997) у покушају да се сагледа да ли је могуће помирити разлике које постоје у раду кредитних бироа и изградити јединствен европски систем. Неки аутори су истраживајући перформансе кредитних бироа идентификовали неколико основних претпоставки за њихов даљи развој, а пре свега међународну интеграцију финансијских тржишта (Japelli и Pagano, 2000). Са тим у блиској вези је био и настанак и развој кредитних бироа у транзиционим земљама. Следећи талас политичких промена у овим земљама је почео да се формира и нови економски систем, а у оквиру њега трансформацију је доживео и банкарски сектор. Пре свега, трансформација банкарског сектора се огледала у доласку страних банака које су почеле да пружају нове врсте финансијских услуга. Кредитно тржиште почиње да бележи врло високе стопе раста. Међутим упркос врло динамичном расту, транзиционим земљама ће требати доста времена да сустигну развијене земље западне Европе, како у величини домаћег производа по становнику тако и према уделу приватних кредита у бруто домаћем производу. Раст кредита је био потпомогнут многим мерама макро и микроекономске политике који су утицали на понуду и тражњу приватних кредита. Кредитна експанзија је такође била подржана и у односу на изградњу поверења институција која се огледала и у ниској инфлацији и другим аспектима који су водили паду каматних стопа. Приватизација и реструктурирање банкарског сектора као и регулаторне реформе утицали су и на домаћу штедњу, која је била изузетно важан сегмент финансирања нових кредита у многим земљама у транзицији. Са стране тражње јављају се интереси за финансирањем и дугорочних пројеката (као што су хипотекарни кредити) па је било неопходно ускладити како рочне структуре тако и обезбедити друге елементе за развој кредитних тржишта, пре свега макроекономске претпоставке али у сегменту који је у предмету нашег интересовања и поуздану подршку у информацијама. Улазак у дугорочан однос са клијентом подразумева врло опрезан приступ у евалуацији његове кредитне способности па се у складу са тим као препрека даљем развоју кредитног тржишта (односно нових производа) наметнуо недостатак кредитних бироа. Они се јављају у транзиционим земљама тек средином прве деценије овог века.

Пракса у њиховом развоју је показала да се углавном формирају у оквиру индустрије а нешто ређе у оквиру регулаторног органа (такав је случај у Црној Гори), а главни разлог оснивања је мониторинг укупне финансијске ситуације и обезбеђивање одрживог кредитног раста. Приватни кредитни бирои су готово правило у транзиционим земљама и они добијају податке о клијентима од кредитора а онда уз прикупљене податке из других извора формирају досије односно извештај клијента. Приватни кредитни биро може издавати више врста извештаја, зависно већ од информација које прикупља али пре свега од захтева кредитора, који ће касније те извештаје употребити у својим кредитним анализама. Тако се могу разликовати извештаји са навођењем само чињеница о негативним подацима клијента до врло сложених информација о имовини и приходима, гаранцијама, кредитној историји, структури дуга па све до извештаја са скорингом који користећи математичко-статистичке методе додељује сваком клијенту скор и тако одређује његову подобност за коришћење одређене врсте кредита.

Основна разлика између приватних и јавних кредитних регистара односи се на то да је достава података у јавни кредитни регистар обавезна, односно чланство у јавном кредитном бироу није засновано на бази уговора већ је наметнуто правним актима (Jarelli и Pagano, 1999). Из овога проистиче и друга битна разлика, а то је да јавни кредитни регистри имају обезбеђену покривеност свих кредита (обично преко неког одређеног минимума) који се достављају у предвиђеним интервалима али велики недостатак представља то што се информација односи само на податке о кредитима а не и неким другим обавезама и што је обично податак дат у консолидованој форми (укупна изложеност по кредитима али без дубље анализе по сваком од њих). Кредитни бирои обично имају мању покривеност (али ни то није увек случај) али су више детаљни, комбинују неколико извора и употребна вредност њихових извештаја је тиме значајнија. Независно од форме организовања, власничке структуре и других елемената битних за рад кредитног бироа, њихово формирање наилази несумњиво на теоријско и практично одобравање и представља неопходност за даљи развој кредитног тржишта у тим земљама.

2.2.2 Прекогранична размена кредитних информација

Напоменуто је већ да са глобализацијом у банкарском пословању, кредитни бирои добијају нови задатак, да прате кредитну индустрију и да благовременим и тачним информацијама допринесу управљању кредитним ризиком у банкама које

послују у различитим деловима света и са различити правним системима. Због све већег значаја овог питања шире ћемо се задржати на приказу одвијања прекограничне размене информација у Европској унији, јер је то једно од најсложенијих питања које дубоко задире у саму суштину настанка ЕУ али и због тога јер је од значаја за развој јединственог кредитног тржишта.

Треба истаћи да се донети анализе прекограничне размене кредитних информација ипак морају посматрати у односу на чињеницу да не постоје значајнији радови на ову тему, како појединачних аутора тако и међународних финансијских институција као ни јединствено установљена пракса, осим неколико покушаја да се на експертском нивоу ближе дефинише ово питање.¹⁴⁰

Када говоримо о прекограничној размени кредитних информација у Европској унији може се закључити да су упркос снажној подршци како регулативе и институција тако и снажном и убрзаном развоју кредитне индустрије (у томе и кредитних бироа) постигнути врло скромни резултати, а разлози леже углавном у следећем: недовољна тражња за оваквим услугама, незаинтересованост банака, недовољна мобилност радника у оквиру ЕУ, неусаглашеност правне регулативе земаља чланица, разлике у ИТ платформама кредитних бироа у различитим земљама итд.

Рад кредитних бироа је доминантно национално одређен, а само мали број њих узима учешће у прекограничној размени кредитних информација. Од овога примера треба одвојити размену кредитних информација у јавним кредитним регистрима, који ће бити касније предмет пажње ове анализе. Неки приватни кредитни бирои (из Немачке, Холандије, Белгије, Италије, Шведске, Пољске и Аустрије) су под покровитељством Удружења кредитних бироа Европе (Association of Consumer Credit Information Suppliers - ACCIS) још 1990.године, потписали билатералне споразуме о размени кредитних информација (Credit Bureau Data Exchange Agreement – CBDE Contract) са циљем прекограничног приступа и размене кредитних информација. Приступ подацима се дозвољава под истим условима за иностраног као и за домаћег кредитора. Упркос потписаним споразумима, није забележено значајније учешће прекограничне размене информација а следећи пример размене информације између Холандије (BKR) и Белгије и Холандије и Италије (CRIF) илуструје то на најбољи начин:

¹⁴⁰Европска комисија је 2009.године, основала Експертску групу за кредитну историју са циљем идентификације административних и других препрека за слободан приступ и размену кредитних информација

Табела 47. Прекогранична размена кредитних информација у Белгији, Италији и Холандији

Број захтева за извештајима између ВКР (Холандија) и CRIF (Италија):

	2005	2006	2007
из ВКР у CRIF	223	258	369
из CRIF у ВКР	-	-	-

Број захтева за извештајима између ВКР (Холандија) и NBB (Белгија)

	2005	2006	2007
из ВКР у NBB	9714	12565	12346
из NBB у ВКР	5143	5009	4822

Оба ова случаја показују да је број захтева за прекограничним подацима изузетно мали и он на примеру Белгије, мерено учешћем прекограничне размене у укупном броју извештаја, представља само 0,17%.

У пракси се могу идентификовати 4 основна модела прекограничне размене кредитних информација, према налазима Експертске групе за кредитну историју:

- 1) Модел директног приступа
- 2) Модел индиректног приступа
- 3) Модел личне преносивости
- 4) Модел уступања права приступа

У Европској унији коегзистира употреба прва три модела, а избор зависи од конкретних околности, регулативе и потенцијалне тражње. Две су заједничке карактеристике свих модела. Прва карактеристика се односи на интерпретацију података што, у случају различитих дефиниција, може водити различитом и често погрешном тумачењу (разлике у дефиницији термина, садржају података, језику итд). Друга важна заједничка карактеристика је идентификација клијента, која представља озбиљан проблем и у националним оквирима.

У даљем тексту се наводе основе сваког модела, услови коришћења, предности и недостаци.

Модел директног приступа: Кредитор из земље А приступа кредитним подацима клијента из земље Б који се налазе у бази података Кредитног бироа земље Б. Принцип реципроцитета захтева да када кредит буде одобрен, кредитор из земље А ће бити у обавези да о томе обавести Кредитно биро у земљи Б (као и накнадно о свим променама) и да достави податке у Кредитно биро у својој земљи – земљи А. Подаци кредитора у земљи А морају бити усаглашени са пријемом и садржајом података у оба кредитна бироа (и домаћи и страни) и додатно биће предмет домаћих прописа о заштити података. На пример, уколико резидент Велике Британије затражи кредит у Шпанији ради набавке неке робе или услуга, банка у Шпанији ће консултовати кредитне бироу у Великој Британији и могуће домаће јер као и код стриктно домаћег кредита, банка има могућност да консултује више кредитних регистара, зависно од дубине информација које они садрже и приказују и процењеног ризика клијента (подаци између више кредитних бироа могу бити врло различити). Податак на тај начин даје кредитно биро у земљи резидента, овом случају Велике Британије, где се овај модел иначе и највише примењује. Предности овог модела могу бити уколико је банка у Шпанији чланица кредитног бироа у В.Британији па ће јој бити доступни било који подаци о прекограничном кредиту када врши упит у регистар. Вероватније је, пак, да ће клијент искористити кредит у домаћој земљи јер је то у сагласности и са могућностима да банка одобри кредит у некој другој земљи чланици. Овај модел такође штити и податке субјекта на кога се односе, јер остају у земљи чији је резидент. Он, такође, не изискује развој ИТ технологије у односу на специфичне услове кредитног бироа у тој земљи. Недостатак овог модела је да он није атрактиван за иностране кредиторе, посебно ако они раде у ограниченом обиму у земљи Б или са клијентима у земљи Б. Приступ подацима кредитног регистра у земљи Б значи да кредитор у земљи А, под принципом реципроцитета мора да пријави и достави те податке кредитном бироу у земљи Б под условима које прописује кредитно биро земље Б. То може изискивати додатне трошкове за банку (нпр. интеграција корисничког интерфејса итд) а они ће зависити од тога колико се ти подаци разликују од структуре података кредитног регистра у земљи из које је кредитор. Осим тога, може се појавити и питање квалитета података, сигурности података и слично.

Модел индиректног приступа: у овом моделу, да би добио податке о клијенту из земље Б, кредитор из земље А ће преко кредитног бироа земље А приступити кредитном бироу земље Б. Кредитор овде има кориснички интерфејс домаћег КБ и он ће, након одобравања кредита, доставити те податке свом, домаћем кредитном регистру. Веа

између два кредитна бироа ће омогућити да КБ у земљи клијента (овде земља Б) има сазнање да постоје подаци о ино-кредиту који су део њиховог извештаја. Овај модел користе централне банке у ЕУ, које су потписале Меморандум о разумевању и размени кредитних информација¹⁴¹. За сада реч је о размени података о предузећима (због лакше идентификације). Овај модел користе и чланице ACCIS (из Белгије, Немачке, Холандије и Италије). Овај модел не изискује трошкове за кредитора, посебно ако у тој земљи није присутан у значајној мери. Кредитор ће, у овом случају, наставити да користи интерфејс који му је познат, а користи и предности домаћег кредитног бироа који прима и прослеђује податке (формат, технички предуслови и друго) јер он то ради на професионалној бази и као услугу свим чланицама. Посебна предност овог модела је та што кредитни биро преузима одговорност за квалитет података (према Директиви о заштити података). Могући недостаци овог модела тичу се изградње мреже између кредитних бироа а у томе посебно техничких питања, питања сигурности података али и размене података (садржаја, ажурности, процедура и слично).

Модел личне преносивости: код овог модела клијент је тај који прикупља своје кредитне извештаја од кредитних регистара а затим их презентује кредитору. Овај модел се користи када не постоји размена података између две земље. Предност овог модела је што је лак за примену, не постоји обавеза кредитора за додатном сагласношћу (она је имлицитно дата) и ужива подршку асоцијација потрошача (већа је контрола клијента над подацима који се о њему воде, постоји могућност измене нетачних података и слично). Истине ради, овај модел може водити лошој пракси код локалних кредитних бироа, јер у неким земљама физичка лица могу добити бесплатан извештај док кредитори за исти извештај морају да плате. Дисторзија у примени овог модела огледа се и у нивоу информација које обезбеђују локални кредитни бирои (ситуација када су извештаји за клијента и за кредитора различити по дубини и садржају информација). На пример, у Белгији и Немачкој извештај за клијента садржи идентитет кредитора али када кредитор сам повуче исти извештај тај податак не постоји. Додатно, овде постоји опасност да податке користе и неке друге организације којима иначе приступ кредитном бироу није дозвољен.

Модел уступања права приступа: код овог модела, када клијент аплицира за кредит, кредитор ће од њега захтевати да затражи од кредитног бироа у својој земљи да у његово име изради и пошаље извештај директно кредитору. На тај начин, клијент

¹⁴¹ Аустрија, Белгија, Чешка, Француска, Немачка, Италија, Португал, Румунија, Шпанија

практично нема могућност увида у свој извештај, мада постоје случајеви у пракси да се ипак, ради транспарентности, копија извештаја достави и клијенту. Садржај извештаја у овом случају треба бити прилагодљив потребама прекограничне размене, а осим принципа реципроцитета потребно је да две стране усагласе и формат и језик на коме ће извештај бити израђен. Овај модел у својој најпростијој форми не захтева улагања, користи савремене начине размене информација, нема проблема прибављања сагласности, не захтева физичко присуство клијента, не постоји проблем идентификације клијента (захтев за извештај попуњава клијент и доставља свом, домаћем кредитном регистру). Недостатак, поменуто је то већ у вези модела личне преносивости, је да достава података кредитору изискује накнаду за израду извештаја (док клијент у многим земљама може исти извештај добити бесплатно). Даље, овај модел захтева додатну верификацију да би било јасно и недвосмислено да је баш та особа иницирала и захтевала да се њени подаци доставе кредитору али још можда истакнутије питање је изостанак одговора кредитног регистра (из различитих разлога) или упућивање на погрешну адресу (што је код електронске кореспонденције могуће) а што ће касније водити некомплетној документацији и вероватном одбијању захтева за кредит.

Када је у питању прекогранична размена података јавних кредитних регистара, поменуто је већ да су централне банке (у оквиру којих постоје кредитни регистри) потписале Меморандум о разумевању и сарадњи по питањима прекограничне размене података. Овим меморандумом је предвиђено укључивање и физичких и правних лица, али сада је у употреби размена података само о правним лицима и то за износе преко 25.000 Евра. Он предвиђа редовну и ад хок размену података. Ад хок размена података иде увек преко домаћег кредитног бироа који мора да провери оправданост захтева (да ли тај кредитор већ ради са тим клијентом или има намеру да започне сарадњу) пре него што прецесуира захтев. Домаћи кредитни биро овде делује као клириншка кућа за примање захтева и одговоре на захтеве. Размењују се само подаци о укупној задужености клијента. Уколико банка жели информацију о задужености у земљи и иностранству она мора упутити посебан захтев домаћем кредитном бироу који опет податак о задужености у иностранству повлачи од страног кредитног бироа.

Имајући у виду све наведено јасно је да слободну, прекограничну размену података оптерећује велики број, до сада, нерешених питања. Иако није реална опција, бар не у блиској будућности, представници кредитне индустрије и институција на нивоу Европске уније размишљају о формирању јединственог кредитног бироа, који би

вероватно решио велики број ових проблема али би био изузетно скуп и временски дуг пројекат. Са друге стране, глобално посматрајући, јединствен кредитни биро би био изузетно значајно средство на нивоу ЕУ у домену супервизије и мерењу изложености кредитном ризику банака и других финансијских посредника. Тренутно, могућности развоја прекограничне сарадње иду у два правца: Први је стратегија припајања или куповине кредитних бироа у другој земљи (ову стратегију примењују Experian, Equifax, CreditInfo) а други правац је потписивање билатералних уговора између кредитних бироа. Када је реч о првој стратегији, CreditInfo улаже на тржиштима централне и источне Европе, Experian улази на зрела тржишта док Equifax примењује мешовиту стратегију, односно имају и joint venture али и билатералне уговоре. Ово је битно истаћи јер се ради о доминантним компанијама на тржишту Европе које користе своју, разрађену ИТ платформу која омогућава несметану размену прекограничних кредитних информација и компанијама које у великој мери одређују будућа кретања у овој области.

2.2.3 Кредитни бирои и базелски стандард

Поменуто је већ у претходним излагањима да кредитни биро имају стално растући значај и да им се придаје посебна важност у многим и различитим елементима економске, финансијске и социјалне политике (смањење кредитног ризика, спречавање презадужености, прекогранично кредитирање и слично). Тај значај је можда и најизраженији када су у питању међународни стандарди мерења капитала и потребе регулатора у вези са тим. Са увођењем Базела 2 наметнула се потреба за детаљнијим подацима како би се могла извршити валидација метода процене ризика, а кредитни бирои могу врло успешно вршити ову функцију и бити изузетно корисно средство за супервизоре. Један од ретких радова на ову тему аутора С. Artigas темељ је будућим истраживањима.¹⁴² Наведено важи и у нашим условима обзиром да од 1. јануара 2012. године, поменути стандарди почињу да се примењују и у Републици Србији. Једноставност Базела 1 из 1988. године, није дозвољавала довољно разликовање капиталних захтева у односу на изложеност ризику сваког корисника кредита, на пример кредит нефинансијској организацији са највећим рејтингом захтева исту алокацију капитала као и кредит фирми која има много слабији рејтинг. То је водило да Базелски комитет за банкарску супервизију покрене реформу Базела 1.

¹⁴² Artigas, С.Т., A Review of Credit Registers and their use for Basel II, Bank of Spain, 2004

Базел 2 уводи могућност да банке користе своје моделе за мерење кредитног и оперативног ризика како би супервизор одредио њихов минимални капитал. То значи да се мењају традиционалне технике супервизије и да се уводи један нови оквир у коме супервизор треба да потврди исправност интерног модела мерења ризика који користи банка. На овај начин од банака се захтева да боље управљају ризиком, да га прецизније мере и изражавају. Обзиром на нову технику, она није могућа без довољног броја прецизних података па се чини логичним да се и супервизори и банке окрену кредитним бироима, који су у могућности да овакве податке обезбеде. То значи да ће информације из кредитних бироа бити круцијални фактор за моделинг (израчунавање и валидацију) вероватноће неизвршења – Probability of Default - PD, губитка при датом неизвршењу – Loss Given Default - LGD, изложеност неизвршењу – Exposure at Default – EAD.

Дакле, Базел 2 дозвољава банкама да користе своје моделе за мерење ризика (посебно процене PD, LGD, EAD) како би се одредио минимално потребан капитал, уз претходну валидацију модела од стране супервизора, јер се захтева да капитал буде у пропорцији са нивоом ризика банке. Када је у питању вероватноћа неизвршења развој рејтинг система клијената несумњиво захтева информације о прошлим неуредностима у извршавању обавеза. Информација мора бити расположива без обзира да ли је клијент тренутно уредан. Осим кашњења користе се и следеће информација: постојање гаранција, колико дуго је клијент у систему, негативни подаци у историји сваког клијента (колико пута је имао кашњење у односу на то колико је дуго у систему), историја дужниковог кретања рејтинга (повећање или смањење), број и врста банака са којима клијент послује, информација о томе да ли је дуг већ доспео али још није ушао у дифолт статус, индустрија-грана којој припада дужник, врста и рочност кредитног инструмента. Све наведене варијабле можемо звати кредитне варијабле које као и финансијске (левериџ рацио – задуженост/капитал, граница задужења, ефикасност, продуктивност, профитабилност итд) у случају предузећа и оне које се односе на запослење и задуженост физичког лица, заједно са нивоом привредне активности целе економије, може формирати основну групу варијабли неопходних за процену рејтинг система од стране супервизора.

На тај начин се успостављају механизми подршке кредитних бироа овим циљевима. Обзиром на значајно присуство кредитних бироа у развијеним али и у земљама у транзицији, супервизори имају јединствену могућност да по релативно ниским

трошковима адаптирају, прилагоде и на крају искористе све предности које имају кредитни бирои.

Када је у питању LGD потенцијално корисне варијабле могле би бити: врста колатерала, проценат покривености колатералом, каматна стопа на извесну операцију, старост операције, врста индустрије и слично. Штавише, информације које се налазе у анализама банке о губицима који су већ настали или информацијама о издвајањима за губитке заједно са другим квалитативним анализама и подацима које воде и израђују одељења за наплату. Треба имати у виду да захтевана структура информација за валидацију LGD базично зависи од самих кредитних операција док валидација за PD углавном захтева податке о особинама клијента. Што се тиче EAD, неизбежна информација је обим кредита, с разликом да ли је реч о повученим или неповученим трансшама.

Кредитни биро могу ефикасно асистирати супервизорима и код израде транзиционе матрице. У интересу је не само да знамо вероватноћу дифолта сваке ризичне категорије (рејтинг оцена) него такође како клијенти мигрирају из једне у другу категорију. Транзициона матрица за цео кредитни систем само по себи може обезбедити корисне информације (значајне разлике између временских периода – рецесије и експанзије, секторске разлике – различите вероватноће дифолта и миграције између различитих економских сектора, географске разлике итд). Такође, поређење транзиционе матрице банке са просеком матрице система или матрице сличне кредитне институције, утицаће на додатни степен слободе када се ради о утврђивању профила ризичности те банке. Пример могу бити две сличне институције (које припадају истој циљној групи) за које може бити тражен сличан минималан капитал (имају сличну дистрибуцију клијената у својим интерно развијеним системима) али њихове транзиционе матрице се могу значајно разликовати. То ће бити доказ да је њихов ризик профил различит иако су захтеви за минималним капиталом готово идентични.

2.2.4 Утицај ефикасне размене кредитних информација

Из свега напред изнетог може се закључити да кредитни бирои имају изузетно важну улогу за банкарске системе како земаља у транзицији тако и развијених земаља. У литератури се наводи (Jappelli, Pagano, 1999) да је овај утицај размене кредитних информација двојак. Другим речима, кредитни бирои доприносе развоју кредитног тржишта путем веће доступности кредита али се, такође, путем података у извештајима минимизира ризик отплате односно стопа неввраћања кредита. Оба ова утицаја можемо

условно везати и за већу профитабилност банке, обзиром да се врше мања резервисања по основу мање изложености ризику. Ове функције се могу синтетизовати на следећи начин:

- банке ће боље предвидети понашање клијента и могућност настанка доцње у отплати. Ово је посебно битно за земље у транзицији и приватизацију банака, јер долазак на ново тржиште увек је скопчан на непознавањем локалних обичаја, културе итд,
- мањи ризик пласмана ће водити снижавању каматних стопа на кредите,
- кредитни бирои утичу на већу финансијску дисциплину клијената, јер негативан извештај у кредитном бироу ће отежати добијање нових кредита и других услуга код банке.

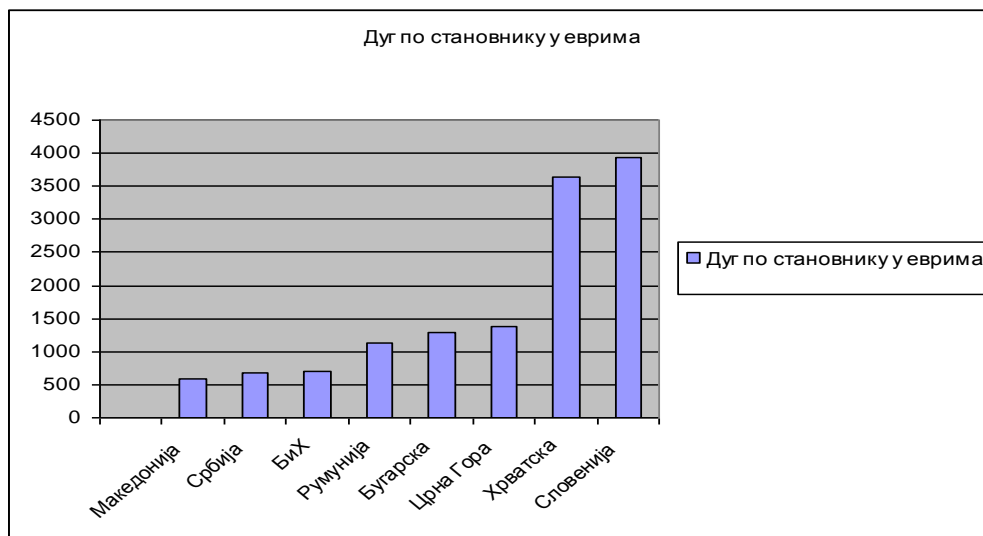
Горе наведени аутори су у свом моделу доказали да постојање кредитних бироа води ширем кругу корисника код банака (због бенефита које могу остварити уколико су уредни дужници), смањује доцњу и снижава каматне стопе. На тај начин кредитни бирои посредно доприносе већој кредитној активности и профитабилности банака.

Не мање важна улога кредитних регистара односи се и на спречавање задужености, пре свега категорије становништва. Напоменуто је већ да су све транзиционе земље забележиле значајан раст кредитне активности. Користећи се подацима централних банака земаља у региону у прилогу се даје стање кредита и задужености становништва према банкама на дан 30.06.2010.године.

Табела 48. Кредити становништву и задуженост грађана у изабраним земљама у транзицији, 30.06.2010.

Земља	Одобрени кредити становништву (У мил.евра)	Дуг по становнику (у еврима)
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Србија	4,968	679
Словенија	7,886	3,943
Бугарска	9,747	1,300
БиХ	3,202	711
Румунија	24,110	1,121
Црна Гора	885.2	1,378
Хрватска	16,432	3,652
Македонија	1,235	588

Ради илустрације податке о задужености ћемо приказати и на графикону, где се јасно види да постоје изузетно велике разлике у задужености грађана у земљама региона.

Графикон 25. Дуг становништва по кредитима, 2010.г., изабране земље

Међутим сами по себи, ови подаци и даље не говоре много. Постоји више категорија у односу на које се могу посматрати ови подаци али чини се да би најбоље стање задужености представили уколико би узели податке о просечним зарадама које у Србији износе 323 еура, у Словенији 964 еура, Бугарској 250 еура, БиХ 403 евра, Румунији 313 евра, Црној Гори 470 евра, Хрватској 727 евра и Македонији 330 евра. На тај начин, добићемо податке да је просечна задуженост у Србији две просечне зараде, у Словенији четири, Хрватској и Бугарској пет итд. Тек са овим примером виде се разлике у задужености становника према банкама и што је још важније могућности да се тај дуг редовно сервисира.

2.2.4.1 Функционални модел кредитног извештавања

Речено је већ да теорија не обилује значајнијим моделима о улози кредитних бироа. Овом задатку донекле успевају да одговоре истраживања међународних финансијских институција и појединих аутора који су већ раније поменути. У тим опсервацијама покушава се објаснити пре свега значај који кредитни бирои имају на банкарски систем и све показатеље у вези са тим (смањење ризика, проценат ненаплативних потраживања, заштита кредитора итд) али кредитни бирои, видели смо то већ, у значајној мери утичу и на опредељење банака код ширења утицаја у другим посебно земљама у развоју. Транзиционе земље су знатно касније почеле са успоставом кредитних бироа али су, према оценама међународних финансијских институција (Светска банка, ОЕЦД) изузетно брзо напредовале и успоставиле врло ефикасне системе кредитног извештавања. Пракса је, међутим, врло различита. Неки кредитни бирои у овим земљама су постале испоставе великих, мултинационалних кредитних бироа (Чешка, Словачка), неки од њих су свој развој заснивале на већ развијеним платформама страних кредитних бироа (Хрватска) док су неке развијале своје системе (Србија). Већ то опредељење утицало је на даљи развој односно надоградњу система па је тако Хрватска тек шест година од успостављања кредитног регистра увела извештаје и за правна лица, док је Србија то успела за свега две. Такође, неке земље су успеле да обухвате све кредиторе у земљи док су неки основани од стране само дела кредитних институција, чиме нису постигле свеобухватност у прикупљању података. Ово је изузетно важна особина кредитних бироа. Што је већи обухват кредитних институција то је значајнија и веродостојнија процена ризика.

На следећем приказу види се напредак у реформама изабраних земаља према методологији Светске банке, која укључује две категорије података: заштита права кредитора и изражава се у распону од 0-10 и индекс кредитних информација који се креће у распону од 0-6. Подаци се приказују у годишњем извештају Светске банке о условима пословања у свету (Doing Business Report). Из табеле можемо видети да за посматрану 2004.годину углавном нема позитивних ефеката обзиром да су кредитни бирои углавном настали и укључени у анализу касније. Већ 2008.године, већина земаља је основала кредитне регистре (приватне или јавне) и започела реформе како у категорији заштите права кредитора (коришћења колатерала, врсте колатерала, првенства наплате итд) као и у категорији дубине кредитних информација (да ли укључује физичка и правна лица, позитивне и негативне податке, да ли укључује податке од комуналних предузећа, да ли дистрибуира податке дуже од две године и да

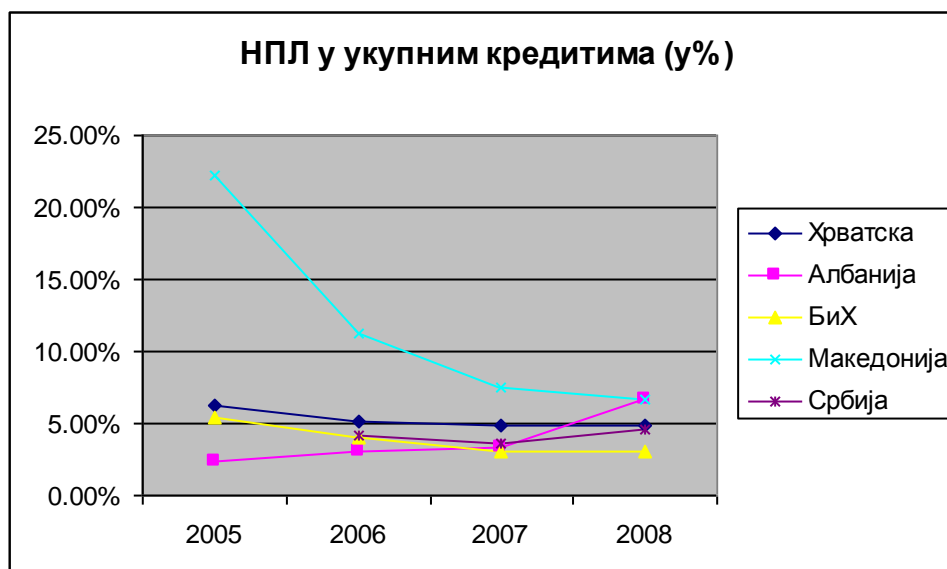
ли је дозвољен увид у податке који се о физичком лицу или компанији воде у кредитном бироу). Зависно већ од облика организовања различити су и циљеви па тиме и резултати који се представљају али је несумњиво да су посматране земље значајно унапредиле системе кредитног извештавања.

Табела 49. Извештај о условима пословања у изабраним земљама (2004-2012)

		Заштита права кредитора	Индекс кредитних информација	Укупно
Албанија	2004	0	0	0
	2008	9	0	9
	2012	9	4	13
Бих	2004	0	0	0
	2008	5	5	10
	2012	5	5	10
Бугарска	2004	0	0	0
	2008	8	6	14
	2012	8	6	14
Хрватска	2004	0	0	0
	2008	6	3	9
	2012	6	4	10
Македонија	2004	0	0	0
	2008	7	3	10
	2012	7	6	13
Црна Гора	2004	0	0	0
	2008	10	0	10
	2012	10	4	14
Румунија	2004	8	4	12
	2008	9	5	14
	2012	9	5	14
Србија	2004	7	0	7
	2008	8	4	12
	2012	8	5	13

Уколико сада погледамо макроекономску ситуацију на нивоу појединих земаља у сектору банака и упоредимо податке за удео укупних кредита у друштвеном производу и удео лоших кредита у укупним кредитима јасно се види да са једне стране имамо раст удела укупних кредита у домаћем производу док се учешће лоших зајмова у укупним зајмовима у посматраним земљама смањује. Тај период коренсподира са хронологијом настајања кредитних бироа али се не сме изгубити из вида ни свеопшта ситуација кредитног бума што је водило одобравању кредита и више ризичној

категорији становништва. Наредна илустрација представља кретање удела лоших зајмова у укупним зајмовима по изабраним земљама у периоду 2005-2008.године.^{143 144}

Графикон 26. Удео лоших кредита у укупним кредитима, изабране земље, 2005-2008

На илустрацији видимо да је највећи пад удела лоших зајмова забележен у Македонији (са 22,2% у 2005 на 10,1% у 2008.години) али ту треба апстраховати утицај кредитног регистра обзиром да је тек био у фази настајања, већ је резултат пре свега регулаторних мера централне банке. Друге земље, посебно Хрватска и Србија, у приближно исто време формирају своје кредитне бирое (Србија 2004, Хрватска 2005) али са још некомплетном базом података у коју су тек касније укључена правна лица, али је удео лоших кредита знатно мањи него у Македонији.

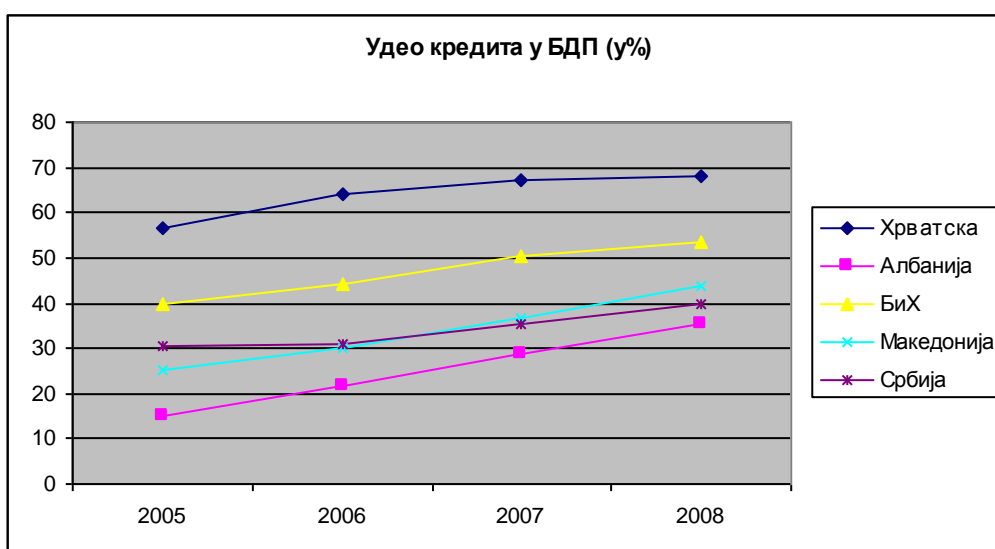
У овом сегменту значај кредитних бироа огледа се прво у сређивању база банака и других кредитора који укључују своје податке у кредитни биро али не мање важно и у дисциплиновању клијената који сада редовније измирују своје обавезе према банкама, водећи рачуна о томе да би евентуална доцња у измиривању обавеза могла угрозити добијање нових услуга код банака. Потврду ових тврдњи налазимо и у теоријским радова (Pagano, Jappelli, 1999).

Други битан допринос кредитних бироа огледа се у лакшем приступу финансијским средствима. Наиме, уколико банка поседује информације о потенцијалном клијенту, односно о његовом понашању у измиривању обавеза у прошлости она ће бити спремнија да одобри кредитна средства. Ово је посебно значајно за банке које су први

¹⁴³ NPL – non performing loans

¹⁴⁴ Извор: ММФ, 2011

пут на тржишту које имају разноврсну палету услуга али које не познају у довољној мери локално тржиште. Кредитни биро, поменуто је већ, смањују ову асиметрију информација и значајно доприноси кредитној активности банака како у смислу подршке постојећем производном портфолију тако и омогућавајући да банке понуде нове услуге (брзи кеш, лаки кеш итд). Ово ради чињенице да је извештај могуће добити у само неколико секунди па се и одлука о одобравању ових кредита доноси у поједностављеној и убрзаној процедуре. Све ово утиче на значајнији обим кредитирања, који се веже посебно за земље у транзицији обзиром на велике потребе за средствима и личне и инвестиционе потрошње. На наредном графикону приказан је удео кредита у друштвеном производу, на истом примеру земаља и у истом временском периоду (2005-2008.године).

Графикон 27. Удео укупних кредита у БДП, изабране земље, 2005-2008

Као што се види из наведеног приказа, све посматране земље бележе значајно повећање кредита у друштвеном производу, иако је уочљиво да се овај показатељ налази на различитим нивоима у појединим земљама. Тако, примера ради, Хрватска у посматраном периоду бележи раст удела кредита у БДП са 56,4% у 2005.години на 63,9% у 2008.години. Најмањи удео кредита у друштвеном производу бележи Албанија где је 2005.године овај удео био на нивоу од само 14,9%, а три године касније 25%. На тај начин Албанија заостаје за земљама региона и у знатној мери онемогућава значајнији привредни раст.

Према извештају Организације за економску сарадњу и развој „Индекс инвестиционих реформи 2010“¹⁴⁵ све земље које смо навели бележе такође значајне резултате у категорији приступа финансијским средствима. Према том извештају, најбоље оцењена земља региона је Србије која је добила оцену 5, затим Хрватска 4, Албанија 4, Босна и Херцеговина 4, Македонија 3. Услуге кредитног извештавања у овој анализи третирају се заједно са другим услугама, које условно можемо повезати и са индексом заштите инвеститора, као што је то случај са Извештајем о условима пословања. Методолошки је сасвим јасно да се карактеристике кредитних регистара и у овом случају оцењују заједно са заштитом инвеститора, што је већ опште прихваћен правац у анализи макроекономских ефеката кредитних бироа односно њиховог утицаја на кредитну активност а преко тога и укупну привредну активност. Зато и ми можемо прихватити овакав став и у наредном приказу покушати да сагледамо допринос кредитних бироа овим циљевима.

Табела 50. Оцењивање доприноса кредитних бироа, изабране земље

	Светска банка	ИРИ	ЕБРД	утицај на НПЛ	утицај на кредитну активност	Укупна оцена
Албанија	9	4	2.8	1	0	16.8
Хрватска	5.8	4	4	1	1	15.8
Македонија	10	3	2.8	0	0	15.8
БиХ	9.5	4	2.8	1	1	18.3
Србија	10.5	5	2.8	1	0	19.3

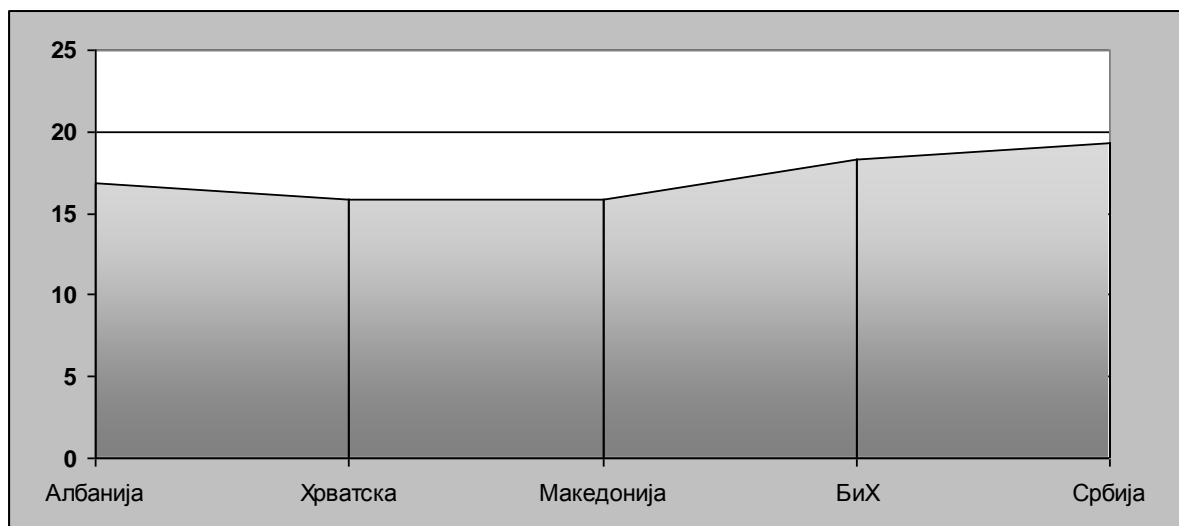
Користећи расположиве податке из Извештаја Светске банке (Doing Business Report), Организације за економску сарадњу и развој (Investment Reform Index 2010) и Европске банке за обнову и развој (Transition Report), извршено је оцењивање узорка земаља. Уз то, оцењени су и параметри утицаја на лоше зајмове тако што је вредност датог параметра стављена у однос са истим параметром на узорку којем смо прикључили и напредније транзиционе земље (Мађарску, Пољску, Румунију, Словачку, Словенију) тако су све земље за вредности овог параметара испод просека за лоше кредите (5,3%) оцењене 1 а више од просека 0. Такође, оцена параметра утицаја на кредитну активност урађена је по сличном моделу. Просечна вредност кредита у друштвеном производу за свих 10 земаља износи 44,6% па су све вредности изнад просека оцењене са 1, а вредности испод тог просека са 0. Одговарајући показатељи за напредније транзиционе земље су приказани у следећој табели:

¹⁴⁵ Investment Reform Index, Organization for Economic Cooperation and Development, Paris, 2010

Табела 51. Оцењивање доприноса кредитних бироа у напреднијим транзиционим земљама

	Светска банка	ИРИ	ЕБРД	Утицај на НПЛ	Утицај на кредитну активност	Укупна оцена
Мађарска	12	5	4	1	1	23
Пољска	12	5	3.7	0	0	20.7
Румунија	13	5	3.2	1	0	22.2
Словачка	12.3	5	3.7	1	0	22
Словенија	7.8	5	3.3	1	1	18.1

Према овим показатељима Србија је добила највишу оцену 19.8 док су најнижу оцену добили Хрватска и Македонија – 15.8. Просечна оцена за слабије напредне земље износи 17.2 док су напредније земље добиле оцену 21.2. Циљ примене наведеног модела односио се на поређење напреднијих и мање напредних транзиционих земаља при чему се показало да и даље постоји јаз у омогућавању лакшег приступа финансијским средствима. Функционални модел кредитног бироа је показао да се просечна оцена за пет посматраних, слабије напредних земаља од 19.8 налази испод просечне оцене за пет напреднијих транзиционих земаља од 22.1 и да и даље осим јаза између старих и нових чланица Европске уније и међу транзиционим земљама постоји случај „две брзине“. На следећој слици илустровани су наведени подаци.

Графикон 28. Функционални модел кредитног бироа

Може се закључити да су упркос евидентним разликама транзиционе земље ипак направиле значајан помак у моделирању својих система кредитних бироа. Уз то, показано је да они, вршећи своју функцију прикупљања и дистрибуције кредитних

информација, доприносе расту кредитне активности и смањењу удела лоших и ненаплативих потраживања. Вршећи компарацију две групе транзиционих земаља показано је да упркос постојању извесних разлика у достигнутом степену развоја банкарског система и у томе кредитног извештавања, све земље су извршиле корените промене и уз прихватање савремених облика пословања све брже достижу развијене земље, пре свега, западне Европе.

2.3 Имплементација релевантних прописа ЕУ

Банкарски сектор Републике Србије након процеса власничке али и свеукупне трансформације наставио је свој динамичан развој где је супервизорска функција централне банке имала значајну улогу. Виталност је посебно дошла до изражаја у време светске финансијске кризе када се показало да је домаћи банкарски сектор одлично капитализован и у стању да издржи екстерне шокове који би настали у време кризе. Са тим у вези су и спроведени стрес тестови централне банке у 2009.години, који су показали да је ниво капитала банака и под најекстремнијим условима довољан да банке могу уредно сервисирати све своје обавезе. Адекватност капитала је и даље међу највећим у Европи, па чак и када се и укључе неки додатни ризици (оперативни и делом тржишни) након имплементације Базела 2, тај показатељ ће незнатно ослабити али и даље је на изузетно високом нивоу са одличним тенденцијама. Исто тако, резерве за процењене губитке износе 124,4%, што говори у прилог тези да су издвојене резерве знатно веће од процењених лоших или неперформансних зајмова. Квалитет aktive је такође значајно унапређен, у прве три категорије (А,Б,Ц) класификовано је укупно 79,6% билансне и ванбилансне aktive која се класификује.¹⁴⁶ Сви ови резултати говоре у прилог чињеници да је банкарски сектор успешно реструктуриран за шта заслуге има и супервизор али и менаџмент банака које послују у нашој земљи. Са приближавањем наше земље Европској унији све је већи број захтева за усклађивањем регулативе односно прихватања стандарда пословања који важе у свим секторима па и у банкарском. У том смислу, банкарски сектор Србије од 1.јануара 2012.године, у свом регулаторном оквиру примењује базелске стандарде. Осим тога, по узору на Директиву о потрошачким кредитима усвојен је Закон о заштити корисника финансијских услуга, којим се први пут, на јединствен и свеобухватан начин регулише питање заштите корисника финансијских услуга, тиме и клијената банака. Закон, пре свега регулише

¹⁴⁶ Народна банка Србије, Извештај о контроли пословања банака за други квартал 2012.године

питање тачног информисања и оглашавања банака о пружању услуга али и одредивост цене коришћења услуга. Ова одредба је посебно била актуелна услед повољних услова кредитирања у швајцарским францима и нешто доцнијем страховитом расту вредности те валуте. Тако је девизни ризик, преко валутне клаузуле у којима је индексирани највећи број кредита, био у потпуности преваљен на клијенте банака. Услед стално растуће обавезе по кредиту велики број корисника је био у немогућности даље отплате, што би водило огромним системским притисцима на билансе банке. Закон свакако сам по себи, не може регулисати нити предвидети дешавања на финансијском тржишту. Главни аспект увек мора бити финансијска едукација и то континуирана и на националном нивоу јер је то једини начин да се избегну овакве појаве, о чему ће бити више говора у наредном поглављу. Дакле, примена одговарајућих Директива Европске уније у функцији је даље стабилности банкарског сектора али и сталног унапређења перформанси његовог система. Од пресудног значаја биће свакако одржање поверења у банкарски систем и зато томе у прилог иде и континуиран рад на унапређењу односа са клијентима, пре свега кроз заштиту клијента од неодговорне праксе.

3. Кредитни скоринг

У процени кредитне способности клијента, независно од тога да ли је реч о физичком или правном лицу, користи се више квалитативних и квантитативних метода које имају за циљ добијање свеобухватне процене клијента. Кредитни скоринг је помоћно средство у процени кредитне способности клијента, које се често користи уз друге методе процене и обично се дефинише као примена статистичких метода код израчунавања кредитне способности клијента како би се смањио ризик кредитне изложености банке. Кредитни скоринг класификује дужника на доброг и лошег у зависности од добијених резултата чиме у значајној мери опредељује и процес доношења одлуке. Скоринг може бити потпун када обухвата и приходе и расходе клијента односно делимичан када се анализа заснива само на расходима, односно расположивим подацима о кредитној историји клијента. Свој нагли развој у погледу примењених метода као и раширености примене, кредитни скоринг дугује, пре свега, убрзаном развоју кредитног тржишта.

У контексту истраживања овог рада, кредитни скоринг ваља посматрати искључиво са становишта спречавања презадужености, јер уз кредитни извештај, квалитативно и квантитативно посматрано, са којим врло често иде у „пакету“ представља изузетно значајан сегмент пословне политике банке. Данас је функција

пласмана банке незамислива без консултовања кредитног извештаја, а у пракси кредитних бироа у Европи развијен је читав низ производа који кредитни скоринг израђују уз основни извештај или га представљају као посебну услугу.

Савремени развој скоринга, као уосталом и кредитних извештаја, базиран је на изузетно модерној информатичкој технологији која мора да обезбеди простор за изузетно велики број података, да обезбеди њихову сигурност и тајност али пре свега тачност. Брз начин доношења одлука базиран је тачним и правовременим информацијама, те стога кредитни бирои као главни испоручиоци ове врсте услуга имају врло сложен задатак.

Дакле, кредитни скоринг дефинишемо како метод процене кредитног ризика клијента. Узимањем у обзир историјских података и статистичких техника, кредитни скоринг покушава да изолује утицај разних карактеристика клијента на појаву кашњења у отплати односно нередовном сервисирању обавеза према банци. Методом скорана банци се даје информација о могућем рангирању клијента у односу на кредитни ризик. У изради скоринг модела полази се од анализе историјских података и перформанси претходно коришћеног кредита како би се уочиле и одредиле карактеристике клијента и након тога могла извршити процена његовог понашања у будућности. Добро израђен и методолошки постављен модел кредитног скоринга ће дати већи проценат скорана оним клијентима чија ће отплата бити редовна у односу на нижи скор код оних клијената који се не могу класификовати у ову групу. Главно питање код коришћења скоринга је његова поузданост, која само у одређеном проценту може бити заснована на реалним претпоставкама. На добар део фактора који могу утицати на то да редован и првокласан клијент доспе у ниже класификовану категорију, кредитни скоринг ипак не може да утиче. То се узима и као основни недостатак кредитног скоринга као помоћног средства у процени кредитне способности клијента. Пракса овај проблем надомешћује коришћењем комбинације метода или развојем нових услуга као што је мониторинг и слично. Такође, не постоји међународно усаглашен метод скоринга или бар препоруке које би онда у националним оквирима могле бити коришћене као више поуздан метод процене. Зато је у примени израда сопствених метода које најбоље у зависности од конкретних услова сваке банке могу допринети адекватној процени ризика. Ово тим пре што је, поменуто је већ, само банци позната информација о приходима клијента, не и институцији кредитног извештавања. Податке о клијенту банка прикупља на основу захтева за кредит који попуњава клијент, као што су месечни приход, дуг по

кредитима, финансијска имовина, радни стаж, као и да ли је имао кашњење у отплати кредита или било какав други облик инцидента у сервисирању обавеза према банци (али и другим повериоцима), реална имовина и многи други фактори могу имати утицај на кредитне карактеристике и могу се користити као инпут у процесу кредитног скоринга. Регресиона анализа примењена у односу на наведене и друге факторе треба да покаже која комбинација фактора најбоље предвиђа могућност деликвенције у отплати кредита и колика тежина односно релативни значај треба бити дат сваком од ових фактора. Имајући у виду корелацију у односу ових фактора, могуће је да неко од њих и не буде узет у обзир приликом кредитне евалуације, обзиром на релативно мало учешће у односу на друге варијабле модела. Према неким мишљењима, 50-60 варијабли може бити узето у обзир при изградњи скоринг модела али у финално разматрање ће бити узето 8-12 најважнијих, односно оних чији ће утицај на коначан резултат бити највећи (FAIR, ISAAC).

У већини, али не и у свим моделима већи скор имплицира нижи ризик. Кредитори обично у својим интерним моделима постављају границу која је одлучујућа за даље процесуирање кредита, односно скор изнад границе значи мањи ризик за банку и квалификује се за коначно одобравање, а важи и обрнуто. Поменуто је већ, да ни најбољи скоринг модели не могу у потпуности предвидети ризик клијента али се од њих захтева да укажу на вероватноћу да клијент са одређеним карактеристикама може имати вероватноћу настанка негативног догађаја у погледу отплате кредита. Зато да би изградили поуздан скоринг модел потребно је обезбедити довољно историјских података које могу пружити слику о карактеристикама клијента у различитим периодима економских услова. Обично се узима као минималан период рок од 3 године док максималан период није одређен и он зависи пре свега од временског периода чувања података (код појединих кредитних бироа у Европи рок чувања података о обавезама клијента може бити и до 15 година).

4. Тржиште и банкарске институције – могућа решења

Улога банкарског сектора у привредном развоју се неће исцрпљивати само на функцији посредовања, већ ће се она развијати знатно шире. То је од интереса како за развој банкарског сектора тако и за укупан привредни развој. У претходним поглављима углавном се разматрала веза између банкарског и/или финансијског система и економског развоја, преко кредита или монетарних агрегата или неке друге опште признате и коришћене варијабле. Ипак, функција финансијског посредовања

неће бити комплетна нити ће моћи вршити позитиван утицај на привредни развој без адекватне улоге финансијског тржишта. Разуме се да само по себи финансијско тржиште представља изузетно захтеван истраживачки изазов и да то излази из задатих циљева истраживања овог рада, али је вредно помена као идеја и концепт, који може врло лако бити остварен и стављен у функцију како привреди тако и креаторима економске политике.

Политика економског развоја, политика унапређења извоза, реформе у привреди остаће безнадежно на пола пута ако не постоји скуп функционалних финансијских тржишта која ће обављати алокацију средстава и ликвидности на оптималан начин и пружати инструменте и механизме заштите поверилаца. Тржиште капитала такође не може да се развија без развоја наведених тржишта. С друге стране инвестиционо банкарство као нова пословна делатност у нашим банкама генерисаће бројне банкарске производе и финансијске деривате управо на овом тржишту. Банке у савременим условима остају најважнији учесници на финансијским тржиштима па самим тим и међубанкарски сегмент сваког финансијског тржишта има највећи значај. Тиме је одређено место ове иницијативе у склопу монетарне политике али и у склопу економске политике и политике привредног развоја, нарочито имајући у виду и чињеницу да без функционисања свих ових тржишта није могуће остварити ни успешан развој тржишта капитала. Основни задатак институционалних решења која се односе на финансијска тржишта јесте слободна циркулација средстава. Али никако стихијска, већ регулисана и организована на начин који има за крајњи циљ усклађивање понуде и тражње за тржишним материјалом, као и одржање поверења у финансијска тржишта на којима етика мора бити истакнута у први план.

Код развоја финансијских тржишта неопходна је њихова висока интегрисаност без које нема њиховог успешног функционисања. Интегрисаност посебно обухвата везу структуре банака са финансијским системом као целином. Али, интегрисаност, такође, повећава повезаност и заједничку изложеност ризицима унутар банкарског сектора. Отуда међубанкарска тржишта представљају значајан канал ширења заразе којима проблеми погодивши једну банку могу да се шире и на друге банке¹⁴⁷ Зато настајање и развој финансијских тржишта треба да буде планирана и припремљена акција уз адекватно учешће у томе монетарних власти.

¹⁴⁷National Bank of Belgium, Working Papers-Research Series, Interbank Exposures –An Empirical Examination of Systematic Risk in the Belgian Banking System, Hans Degryse, Gregory Nguyen, NBB Working Paper No.43-March 2004

4.1 Међубанкарско тржиште новца

У складу са мисијом коју има као банкарска асоцијација, Удружење банака Србије покренуло је 2004.године иницијативу за формирање осам међубанкарских тржишта и у складу са претходно обављеним консултацијама са свим релеватним актерима на финансијском тржишту (Народна банка Србије, Министарство финансија, Комисија за хартије од вредности, Централни регистар, Београдска берза) сагледане су могућности развоја ове иницијативе која је неопходна за транзицију од неразвијеног финансијског тржишта са одсуством асортимана финансијских инструмената у развијено и просперитетно финансијско тржиште. Овакав приступ као целовит пројекат има за циљ да оствари рационално коришћење ресурса банкарског сектора кроз брзину реализације, као и кроз концентрацију експертизе и надлежности. Посебно се истиче да је у питању дизајнирање и стварање међубанкарских тржишних механизма, што по природи ствари искључује нетржишни приступ и картелизацију. Погодност формирања механизма међубанкарског тржишта на уговорној основи при Удружењу банака Србије се састоји у томе што банке не морају да ангажују капитал на стварање акционарских друштава, при чему у потпуности управљају механизмом односног тржишта, самостално уређују правила рада на тржишту и доносе кодекс понашања, као и цену услуга (покриће трошкова и развојна компонента).

С тим у вези, Удружење банака Србије је на основу Одлуке Управног одбора од јуна 2005.године, приступило сукцесивном развоју платформи и механизма за међубанкарска тржишта којих у овом пројекту има осам, и то:

1. Новчано тржиште (МНТ)
2. Девизно тржиште
3. Термински уговори
4. Међубанкарски репо послови
5. СВОП (каматни и валутни)
6. Давање ХоВ на зајам
7. Међубанкарска трговина готовим новцем
8. Есконтно тржиште

Међубанкарска тржишта која добро функционишу од изузетног су значаја за савремене финансијске системе. Њихова сврха је да на ефикасан начин обављају алокацију ликвидности међу финансијским институцијама и регионима, кретање средстава према институцијама и регионима којима су најпотребнији и да такође омогућавају несметано функционисање платног система. У савременим банкарским системима

депозитне финансијске институције морају да држе минималну резерву. Због великог обима плаћања поједине депозитне институције морају да буду изнад или испод своје позиције у резервама. С обзиром на то да резерве доносе малу камату, банке су подстакнуте да пласирају вишак резерви и преко ноћи ради остваривања прихода. Отуда понуда и тражња за краткорочним међубанкарским средствима настаје највећим делом као начин ефикасне дистрибуције банчаних резерви кроз банкарски систем. Ова неосигурана тржишта у основи имају међусобни мониторинг учесника те на тај начин она уводе јаку тржишну дисциплину. Већина краткорочних банкарских трансакција су преконоћне трансакције. Међубанкарске каматне стопе на новчаном тржишту служе као реперни параметри за одређивање каматних стопа за друге финансијске производе. Са либерализацијом каматних стопа монетарна власт има мању контролу над новчаном масом и зато се централна банка активно укључује на међубанкарском тржишту да би усмеравала њихову политику каматних стопа (индиректна монетарна контрола)¹⁴⁸. Параметри за одређивање трошкова обухватају постојећу инфраструктуру која повезује Удружење банака са банкама, као и логику да успешни ИТ системи користе економију величине и прогресивно смањују инвестиционе и оперативне трошкове¹⁴⁹. При томе, ИТ системи дају основа за примену СТП приступа (Straight through processing – директни процесинг). Тиме се постиже интегрисаност активности фронт офиса са уређењем и функционисањем средњих и позадинских служби. Ово је управо актуелно у земљама развијених финансијских тржишта на којима се као циљ поставља увођење СТП, јер се на тај начин осим откривања цене тржишног материјала – инструмената, додаје нова димензија – откривање трошкова¹⁵⁰. Код оцењивања реалне величине цене учешћа у овом пројекту треба узети у обзир и ову димензију.

4.2 Банкарски омбудсман

Све фреквентније и значајније банкарске кризе, скопчане са другим факторима који угрожавају нормално функционисање процеса репродукције, утичу да је пољуљано поверење у банкарски систем, што је суштина банкарског посла. Уздрмани темељи могу преко ноћи водити пропасти великог броја банака, јер су сада кризе

¹⁴⁸The Chinese Interbank Markets, Cornerstone of Financial Liberalization, Michael Imam, Swiss Institute for International Economics, 2004, The Interbank market during acrisis, BIS Working Paper, No.99, FurfineCraig, June 2001

¹⁴⁹ BIS, Committee on the Global Financial System, The implications of electronic trading in financial markets, January 2001

¹⁵⁰Canadian Capital Market Association, Straight through Processing STP is Everyone's Business, STP in plain language-why all securities industry participants should care about STP, November 2002

дубље, међусобна повезаност је значајнија па се дешавају и кризе банкарског сектора а не само појединачне банке. Ради очувања и враћања поверења у банкарски систем, државе, водећи рачуна о стабилност целокупног система, доносе различите мере попут осигурања депозита и слично којима уверавају клијенте да су у случају пропасти банке њихова средства безбедна, односно осигурана. У то име држава формира и посебна регулаторна тела, прописује минималне износе капитала и друге мере којима се одржава ликвидност банкарског сектора. И банке са своје стране имају изузетно много разлога да воде рачуна о својим клијентима. Оне појединачним или удруженим снагама такође утичу на очување поверења, јер је на крају крајева то превасходно њихов интерес, да дугорочно раде и да остварују профит.

Поред општег потрошачког омбудсмана који може да решава и по жалбама потрошача поводом банкарских услуга јављају се и посебни облици банкарског омбудсмана који су карактеристични за англосаксонски систем али се све више појављују и у Европи (Јованић, 2004). Развој банкарства и све већи број услуга (не само изворно банкарских) који се пружају у савременим кредитним привредама, утиче и на однос банке и клијента у смислу да је он садржајнији и знатно сложенији него што је био. У тим условима, поверење и однос према клијенту има значајно место па је интерес и државе и посебно банака да институционално одговоре на ове потребе. Један од тих механизма је и успостава банкарског омбудсмана чији ће задатак бити да као независан и непристрасан орган посредује у споровима између клијента и банке, на начин да се процесом медијације пронађе обострано прихватљиво решење и избегну скупи и дуги судски процеси

Упркос различитим моделима устројства који постоје данас у компаративним системима, омбудсман је увек медијатор између банке и клијента на начин да се мирним путем реши настали спор. У оквиру Европске уније је идентификовано преко 750 различитих модела алтернативног решавања спорова (специфично секторски или више сектора, различити извори финансирања итд).¹⁵¹ Временом омбудсману се у задатак дају и друге надлежности, осим решавања спорова насталих по основу различитих врста банкарских услуга. Важно је истаћи да упркос томе што постоје тенденције да се омбудсман представи као заштитник потрошача, он то свакако није. То ће бити задатак државних органа или посебних удружења потрошача.

¹⁵¹ Financial Stability Board, Consumer Finance with particular focus on credit, October 2011

Банкарски омбудсман је посредник између банке и клијента, оспособљен да разуме проблематику и да у процесу медијације омогући приближавање ставова. Његова активност је и део алтернативног решавања спорова, где се штеди и новац и време на скупе и дуготрајне судске поступке. Он је данас доминантан вид алтернативног решавања спорова у државама које су развиле овај механизам мада и међу њима има знатних разлика у погледу примењених решења, на пример, омбудсман може бити основан у оквиру одељења за жалбе корисника финансијских услуга који је основао регулаторни орган али може бити основан од стране индустрије која има највећи интерес да се спор реши на овај начин. Исто тако, у неким земљама (Аустрија, Италија) постоји посебан банкарски омбудсман, у неким земљама обједињени су послови банкарства и осигурања (Француска, Немачка), у неким се формира један омбудсман за све финансијске услуге (Холандија, Велика Британија), а у неким земљама се формира посебан омбудсман за банкарство и инвестиције. Без обзира на облик уређења институција омбудсмана треба да задовољи три основна критеријума: независност, објективност и јавност у раду. То се постиже процедурама рада, изворима финансирања и саставом тела које одлучује о споровима. Независно од примењеног модела (да ли је регулисан законом или професионалним кодексом, или на пример да ли се формира један или више њих за посебне области, да ли су одлуке обавезујуће и слично) у основи од његове ефикасности у великој мери зависи однос банке и клијента, односно да ли је у решавању спора подједнако узето у разматрање и став банке као и став клијента и да ли они у накнадном поступку могу тражити ревидирање донете одлуке. Обично, уколико одлука омбудсмана није правно обавезујућа, странке ће се упутити на судски поступак. Чест је случај да је став омбудсмана обавезујући за банку али не и за клијента од којих се очекује да се жалбом прво обрате банци, па тек након тога омбудсману. Укратко у основне задатке омбудсмана би могли убројити:

- унапређење поверења између банака и клијената
- помоћ банкама у решавању спорова са клијентима
- помоћ клијентима у решавању спорова са банкама када то банке нису у стању да учине
- повећање финансијске инклузије

Из наведених задатака произилази да се надлежност омбудсмана неће исцрпети само на мирном решавању спорова, већ се њему дају много шири делокруг послова а у последње време и да у оваквим поступцима решава проблем презадужености, односно да посредује између банке и клијента у проналажењу најбољег решења у ситуацији

када је пласман банке угрожен, што се може десити из различитих разлога. Ово наравно важи у случају да банка нема увид у финансијску позицију клијента и да је презадуженост већ настала. Што се пре открије могућа доцња, односно проблеми у сервисирању обавезе веће су шансе да се у мирном спору пронађе решење. Као институција од поверења, омбудсман ће имати важну улогу и у процесу финансијске едукације. Ови задаци су формализовани у различитим актима, као што је, на пример, Стратегија заштите потрошача 2007-2013.године коју је публиковала Европска комисија.

Прва институција банкарског омбудсмана настаје у Великој Британији 1985.године, да би у савременим условима био установљен јединствен финансијски омбудсман уређен законом. Тај први банкарски омбудсман је био формиран добровољно од стране банака. Овај случај и његово функционисање могу бити добар пример и за успостављање омбудсмана и у другим земљама Он се истиче својом организационом структуром коју чине управљачко и саветодавно тело које бира омбудсмана. Оба тела су изостављена из процеса одлучивања који је у потпуности препуштен омбудсману. То је претпоставка његове независности која је основни предуслов ефикасности у решавању случајева. Осим овога, британски пример снажно афирмише и друге принципе осим руковођења и независности као што су извори финансирања, дужина мандата као и правне процедуре које подразумевају постојање надлежности, процедуре рекламације, решавања спорова, претходног обраћања банци итд. Само ако су испуњени сви ови принципи функција омбудсмана има своју пуну оправданост. У свим другим случајевима могуће је успоставити другачији систем вансудског поравнања али он не може у довољној мери гарантовати објективност и независност у свом раду.

4.2.1 Неки примери транзиционих земаља

Генерална искуства у развоју вансудског решавања спорова између банака и клијената нису задовољавајућа и поред настојања да се активно ради на изналажењу најбољег модела. Транзиционе земље нису у довољној мери прилагодиле своју регулативу могућностима које би требао да има омбудсман нити су радиле на успостављању јединственог решења.¹⁵² Углавном су примењени ад хок модели који

¹⁵²Resolving disputes between consumers and financial businesses, Current arrangements in central and eastern Europe, David Thomas, Francis Frizon, World bank, jun 2011

нису донели превише резултата па је реално очекивати да се у наредном периоду успоставе ефикасни механизми банкарског омбудсмана које би онда било могуће инкорпорирати у чланство међународне мреже вансудског поравнања (ФИН-НЕТ). Ово је нарочито битно због решавања прекограничних спорова, када клијент из једне земље жели да уложи приговор на понашање банке из друге земље у којој је користио неку услугу. Фин-нет омогућава поравнања између различитих земаља и може се очекивати раст оваквих процеса обзиром на снажну промоцију јединственог тржишта у оквиру Европске уније. У Хрватској су, примера ради, успостављени центри за медијацију који нису били нарочито успешни. Клијенти су једино уз накнаду могли покренути поступак против банке, док је нешто другачија ситуација код поступака медијације у осигурању, где се накнада не плаћа. Слична ситуација је и у Румунији која нема банкарског омбудсмана, већ центре за медијацију. Знатно већи напредак је учинила Чешка где је од 2011. године, установљен финансијски омбудсман, који покрива све банкарске услуге укључујући и инвестирање, док се очекује проширење надлежности и на сектор осигурања. Слична ситуација је у Мађарској где је орган супервизије основао Борд за финансијску арбитражу, као и у Словачкој где је такође основан банкарски омбудсман. Пољска има институцију банкарског омбудсмана чије одлуке су обавезујуће за банку али не и за клијента. Основан је у оквиру индустрије, за разлику од омбудсмана за осигурање који је основала држава. Уколико нису задовољни одлуком и банка и клијент се могу обратити врховном арбитражном телу у оквиру органа супервизије, чије одлуке су обавезујуће за обе стране. Клијент плаћа накнаду од 62 евра која ће рефундирати уколико добије спор.

Уопштено говорећи потреба за успоставом јединственог банкарског омбудсмана је знатно већа у наведеним земљама него што је то случај са развијеним земљама Европске уније. Ово је генерални став који извире из заштите потрошача, тиме и клијената банака, односно колико су они упућени да имају одређена права и начин на који да их заштите. Неке анализе показују да је поверење потрошача у овим земљама ниже од просека Европске уније, мања је вероватноћа да ће се жалити а уколико и дође до жалбеног поступка, он је дуготрајан и финансијски захтеван па клијени често одустану већ на самом почетку. European Consumer Condition Scoreboard за 2010. годину наводи одуство поверења потрошача у остварење својих права као једну од битних разлика између развијених и транзиционих земаља. Примера ради, овај документ је анкетом потрошача у свим земљама Европске уније утврдио да је проценат потрошача који сматрају да су заштићени довољно, знатно нижи у

транзиционим земљама (просек за нових 10 земаља чланица – плус Румунија и Бугарска а минус Малта и Кипар) где износи 41% насупрот 57% за ЕУ 27. Потрошачи сматрају да су највише заштићени у Великој Британији (80%) и Аустрији (79%) док је најнижи степен поверења исказан у Бугарској (27%). Дакле, ова анкета је показала да су свих 10 транзиционих земаља из узорка биле знатно испод просека Европске уније као целине али такође постоје и знатне разлике између појединих транзиционих земаља (на пример Мађарске са 57% и Бугарске са 27% учесника који сматрају да су задовољни начином на који се штите њихова права). Независно од тога што овај извештај посматра укупно стање свих потрошачких сегмената, а не и појединачно како би сазнали резултате и за банкарски сектор, он свакако јесте добар показатељ тренутног стања у односима поверења између потрошача и пружалаца услуга, а у томе и банака и њихових клијената. Ради тога, неспорна је потреба да се не само регулативом, већ и конкретним решењима ради на јачању поверења које је важан фактор будућег развоја, не само банкарског сектора.

Стога, препоруке за ове земље би биле да активно раде на имплементацији институције јединственог банкарског омбудсмана у свој правни и економски систем, јер је поверење клијената један од најважнијих елемената за финансијску инклузију и омогућавање веће доступности свих банкарских услуга. Ово посебно важи за кредите али се често неоправдано занемарују депозитни послови и у томе однос поверења банке и клијента.

Европска комисија у својим периодичним извештајима о заштити потрошача објављује податке који су адекватни за земље Европске уније и где се може сагледати стање и напори које ове земље чине да побољшају положај потрошача. Consumer Conditions Scoreboard за 2010.годину показује да је индекс потрошачких права (Consumer Condition Index) у транзиционим земљама знатно нижи у односу на друге земље Европске уније. Тако на пример, просечан индекс за ЕУ 27 је 61% (максимално 100%) док је просек ЕУ 10 (искључени су Кипар и Малта а укључени Бугарска и Румунија од десет новопримљених чланица 2004.године) 51,6%.¹⁵³

4.2.2 Могућа решења у нашим условима

Као и у свим транзиционим земљама тако је и код нас дуго година била занемарена функција посредника у мирном решавању спорова између банака и

¹⁵³ European Commission, European Consumer Conditions Scoreboard, fifth edition, Brussels, March 2011, str.9

њихових клијената. Све се сводило на улагање рекламација банци или на дуге и скупе судске поступке који никоме нису били у интересу. Тек у недавној прошлости јављају се прва конкретна решења у смислу организованог деловања и посредовања у односима банке и клијента. Центар за кориснике финансијских услуга је формиран као посебна организациона јединица у оквиру централне банке са циљем пружања помоћи грађанима да остваре своја права али и јачања едукативне функције централне банке. Иако представља искорак напред у решавању овог питања, стиче се утисак да је нашем банкарском систему потребан посебан банкарски омбудсман. Ово ради чињенице да Центар за заштиту корисника врши само неке од функција омбудсмана те да у складу са тим не представља заокружен систем. Уз то, заштитом корисника обухваћене су и банке и осигурања, што је веома дискутабилно имајући у виду достигнути степен развоја ове две области. На тај начин, банкарство које напредује знатно брже од осигурања и знатно је заступљеније код коришћења финансијских услуга бива спречено да само развија своје механизме заштите и банака и клијената. Подаци Центра за заштиту корисника говоре да је у периоду јануар-септембар 2011.године, забележено 820 приговора на рад финансијских институција и да су заказане 144 медијације. У наредном прегледу даје се приказ приговора корисника финансијских услуга у периоду јануар-септембар 2011.године.¹⁵⁴

Табела 52. Приговори на рад финансијских посредника

Даваоци финансијских услуга	Укупно приговора	у %
- Банке	622	76%
- Друштва за осигурање	173	21%
- Даваоци лизинга	22	3%
- Друштва за управљање ДПФ	2	0%
- Остало	1	0%
Укупно	820	100%

Као што се може видети убедљиво највећи број приговора је упућен на рад банака, што је са једне стране и логично обзиром да банке имају највећи обим пословања са клијентима али што, са друге стране, намеће потребу да се размисли о формирању једне независне институције у виду банкарског омбудсмана. Овиме би се свакако

¹⁵⁴Извештај о раду Центра за кориснике финансијских услуга за период јануар-септембар 2011, Народна банка Србије, Београд

смањило притисак и усмерила већа пажња Центра за кориснике на друге финансијске посреднике али би учешће регулаторног органа у раду омбудсмана било обавезно.

Да би се одредиле будуће надлежности или пак претежне делатност којим би се банкарски омбудсман бавио вреди ради илустрације погледати број приговора упућен банкама са процентуалним учешћем (НБС, 2011):

Табела 53. Приговори на рад банака

Основ приговора	Укупно	у %
Девизна штедња	20	3,2%
Динарска штедња	3	0,5%
Депозитни послови	23	3,7
Готовински кредити	57	9,2%
Остали кредити	113	18,2%
Потрошачки кредити	21	3,4%
Стамбени кредити	147	23,6%
Кредити	338	54,3
Дебитне картице	21	3,4%
Кредитне картице	89	14,3%
Платне картице	110	17,7%
Наменски рачуни	3	0,5%
Платни промет	20	3,2
Текући рачуни	117	18,8%
Платни промет	140	22,5%
Мењачки послови	1	0,2%
Остало	10	1,6%
Остало	11	1,8%

Из наведеног произилази да се највећи број приговора односи на кредите (54,3%), текуће рачуне (18,8%) и платне картице (17,7%) а према Извештају Центра за заштиту корисника финансијских услуга најчешће су упућивани следећи приговори:

- промена висине каматне стопе,
- неблаговремено обавештавање јемаца о постојању неизмиреног дуговања главног дужника,

- потешкоће у отплати дуговања по основу кредита, кредитних картица или дозвољеног прекорачења,
- недовољно јасне процедуре превремене отплате кредита,
- обрачун камате на дуг по кредитној картици.

Ради превазилажења ових проблема, донет је посебан Закон који регулише ову материју и који је ступио на снагу 5.децембра 2011.године¹⁵⁵. Имајући у виду све контроверзе које су пратиле његово усвајање, брзоплетост и недовољно укључивање стручне јавности у расправу, одредбе које су недовољно прецизиране или иду директно на штету банака, не могу у овим околностима допринети повратку поверења између банака и клијената, већ напротив. Ради тога за наш правни систем и за достигнути степен развоја банкарског сектора било би корисно размотрити могућности формирања посебне институције – банкарског омбудсмана.

Основна начела на којима би се заснивао рад омбудсмана би била:

- независност у пружању услуга вансудског поравнања
- стручна помоћ заинтересованим странама да пронађу обострано прихватљиво решење
- обезбеђивање тајности података и обелодањивање само сумарних извештаја
- поступци саветовања у случају презадужености
- доношење препорука за мирно решавање спорова
- доношење кодекса добре праксе

Поред основних начела веома је битно у функцију обезбеђивања независности омбудсмана ставити организационо устројство и начин финансирања. За наше услове било би препоручљиво да се банкарски омбудсман оснује одлуком регулатора уместо законом који је знатно ригиднији за касније допуне и измене како би се прилагодио новонасталим околностима. Овде би слично британском искуству било веома корисно постојање два оперативна тела – Управног одбора и Савета омбудсмана. Управним одбором би председавао представник Удружења банака Србије, а чинило би га укупно 5 чланова (представник централне банке, представник банака, представник државног органа, представник удружења потрошача и представник судске власти). Саветодавно тело или Савет би у складу са надлежностима да предлаже омбудсмана, да предлаже буџет и слично био стално радно тело од три члана и бирано од стране независних

¹⁵⁵Закон о заштити корисника финансијских услуга (Сл.гласник РС 36/2011)

стручњака из различитих области. Представнике Савета својом одлуком поставља гувернер централне банке.

Упућени приговори омбудсману били би ослобођени плаћања накнаде, а омбудсман се може прогласити ненадлежним уколико приговор није прво упућен банци или је већ донета судска пресуда и слично. Омбудсман прописује процедуре рада које усваја Управни одбор. На позив омбудсмана стране су обавезне да се одазову и да дају своју изјаву. Одлуке омбудсмана би биле у форми препорука на које би било омогућено улагање жалбе чиме би биле исцрпљене могућности вансудског и мирног решавања спора.

За ефикасно спровођење препорука битно је дефинисати да ли би оне биле обавезујуће за стране у поступку и на који начин би се то постигло. То питање је отворено и остаје за даљу дискусију око уобличавања и ближег прецизирања рада омбудсмана. Да би се обезбедила независност у раду, мандат омбудсмана би трајао минимум 5 година са могућношћу још једног мандата. Такође, неопходно је обезбедити да омбудсман делује објективно, како у односу на банку тако и у односу на клијента што ће рећи да су његови позиви и одлуке обавезујуће и за клијента. У нашем правном систему је тешко обезбедити правну спроводљивост овог решења али се може превазићи тиме што би суд у поступку који би био покренут узимао у обзир и ову чињеницу. У литератури се наводи да је неопходно да банкарски омбудсман делује као трећа страна, да он није ни заштитник потрошача али ни адвокат банака (Јованић, 2004). Осим тога, у дефинисању својих надлежности омбудсман не би требао узимати надлежности регулатора нити се бавити системским питањима као што су на пример каматне стопе или други елементи који задиру у пословну политику сваке банке или било какве анализе сектора или појединачне банке.

Што се тиче извора финансирања, он би био равномерно подељен између државе, банака, централне банке и удружења потрошача, обзиром да је њихов заједнички интерес да се обезбеди несметано обављање послова омбудсмана. За део трошкова би се обезбедила средства из фондова Европске уније намењених јачању административних капацитета, док би појединачне трошкове спора сносила банка уколико је утврђена њена одговорност. Институција омбудсмана би била трошковно ефикасна јер би запошљавала само омбудсмана и три члана Савета. Чланови Управног одбора би радили без накнаде. Банкарски омбудсман би сваке године објављивао извештај о свом пословању и поштовање препорука омбудсмана би било прихваћено од стране банака како би задржале добар углед у очима клијената (Јованић, 2004).

4.3 Едукација у банкарству

Едукација у банкарству представља, такође, веома важно питање које је од све већег интереса за све учеснике у економском животу. Иако се концептуално пре мора прићи овом питању са становишта свеукупног финансијског описмењавања, услед тематике рада пажња ће се усмерити на потребе и специфичности едукације у банкарском сектору. Ово питање представља релативно нову категорију у развоју банкарског сектора али је са његовим убрзаним развојем све више добијало на значају, да би се афирмисало и кроз водиче и препоруке међународних финансијских институција. Ипак, главна иницијатива је препуштена националном нивоу где се различитим програмима настоји што ширим круговима становништва приближити банкарско пословање али и шансе и могуће далекосежне последице од доношења лоше или недовољно промишљене одлуке. Ово тим пре, што се у односима банка клијент ради врло често о уговорном односу на дужи временски период. Питање финансијске едукације у блиској је вези са појавом феномена презадужености али она представља само једно од могућих решења да се активним програмима едукације утиче на смањење задужености.

Банкарска едукација је посебно важна за земље у транзицији зато што су оне релативно скоро реструктурирале своје банкарске системе. Стране банке, осим капитала, у домаће оквире су донеле и модерне стандарде пословања али и нове производе и услуге које су за велики број грађана биле непознаница. Упуштање у дугорочни однос са банком без довољно разумења свих консеквенци те одлуке, водило је ка повећању задужености, а тиме и ка опасностима по цео банкарски систем.

Ради потребе дефинисања финансијске едукације послужићемо се дефиницијом коју је дао ОЕЦД и према којој се финансијска едукација дефинише као процес којим клијент или инвеститор побољшава своје разумевање финансијских производа, концепта, ризика и помоћу информација, инструкција и фер савета развија вештине како би у већој мери био свестан финансијског ризика и могућности. Наводи се даље потреба дистинкције између финансијске едукације и пружања финансијских информација и савета, што је предмет регулативе, посебно у сегменту заштите клијената банака и других финансијских посредника.¹⁵⁶ Појава светске економске и финансијске кризе из 2008.године, је у великој мери утицала на снажнију афирмацију програма финансијске односно банкарске едукације. У модерним и развијеним

¹⁵⁶ Recommendation on principles and good practices for financial awareness, OECD, Paris, July 2005

земљама свест о потреби континуиране едукације још од најмлађег узраста је била присутна одавно, криза је само утицала да се проналазе нови начини за већу и бржу доступност едукативних садржаја (интерактивне кампање на интернету и слично). Земље у транзицији немају овакав континуитет па тиме и њихови програми едукације често бивају препуштени недовољно добро осмишљеним програмима којима се не постиже циљ едукације. Снажна динамика реформи у банкарском сектору, посебно неких области као што је картичарство или мобилно банкарство било је, из сасвим рационалних разлога, тешко разумљиво и доступно за велику већину грађана. Интерес банке је био да различитим кампањама увери клијенте у савремене могућности које им се сада у новим условима пружају.

Осим банке, за афирмацију програма едукације заинтересовани су и клијенти али и држава, која би требала да активно учествује у тим програмима. У интересу је стабилности система као целине да се кредитни процеси одвијају несметано, а финансијска едукација је само један део који може активно допринети остварењу тог циља. Уз друге саставне елементе (регулаторни оквир, афирмацију одговорног позајмљивања, конкуренцију у банкарском сектору, заштиту права корисника финансијских услуга итд) конкретне користи имаће и држава али и учесници на финансијском тржишту.

Основа финансијске писмености заснива се на два стуба: едукацији клијената али и едукацији запослених у банкама. У зависности од тога могу се израдити и програми едукације који би за клијенте били на националном нивоу (са регионалним центрима) док би за едукацију запослених у банкама била задужена сама индустрија. И наш Закон о заштити корисника финансијских услуга препознаје овакву потребу и прописује да је банка дужна да обезбеди одговарајући ниво обуке за своје запослене. Међутим, одредбама овог акта не прописује се начин на који ће ово бити остварено, а по свему судећи, то је ипак било потребно. Једно од решења се може тражити у европској пракси где би индустрија била задужена за организацију обуке по различитим областима, а програми обуке би се заснивали на сертификацији, која би била призната од стране регулатора а нешто касније и међународно призната. На овај начин било би знатно једноставније и ефикасније унифицирати рад банкарских службеника, уједначити методе и системе ефикасног наступа према клијентима, а струка би у целости могла напokon формулисати кодекс професионалне праксе и етике, који у нашој земљи још не постоје.

Са друге стране, у обуку грађана али и предузећа треба укључити све инстанце јер је то општи интерес. Видели смо из недавног искуства да ломови на финансијском тржишту се не односе само на банке, већ пре свега на клијенте. Овде се има у виду задуживање преко реалних могућности и посебно узимање кредита у валути различитој од домаће, где је било присутно брзоплето и лакомислено одлучивање код кредитног задуживања. Ескалација презадужености и раст лоших зајмова само је последица оваквог понашања. Зато није само битно регулаторним мерама утицати на могући ниво задужености (стварне или потенцијалне) већ је потребно афирмисати и значај кредитног бироа као системски важног предуслова спречавања негативних појава које са собом носи прекомеран кредитни раст. Кредитни биро мора да обавља и едукативну функцију како би грађани водили више рачуна о свом кредитном статусу и евентуалним последицама неодговорног понашања у прошлости. Овде је акценат на физичким лицима али се пажња мора усмерити и на сектор предузећа, упркос битној различитости и претпоставци да запослени у предузећима поседују одређена знања потребна за рационално одлучивање.

У нашој земљи програмима финансијске едукације бави се централна банка која промовише финансијску писменост преко бесплатних радионица за грађане, брошура, савета итд. За даљи развој едукације неопходно је анимирати све структуре да се укључе у овај процес. Обзиром да је то дугорочан процес, потребно је сагледати могућности доношења одговарајућих стратешких докумената и планова, уз учешће како индустрије тако и државних органа надлежних за едукацију. Програм би се спроводио од првих школских дана јер једино тако можемо у средњерочном и дугорочном периоду обезбедити да будуће генерације буду спремније за изазове које намеће финансијски живот. Несумњиво, без обзира на струку, ова знања су без изузетка потребна свима јер је сусрет са финансијама неизбежна чињеница па тиме и већа потреба да се боље упозна.

4.3.1 Примери добре праксе едукације у банкарству

Финансијска едукација представља питање које све више добија на значају у земљама Европске уније и предмет је регулисања како на наднационалном тако и на нивоу земаља чланица. Питање финансијске, односно банкарске едукације је комплементарно са питањем одговорног позајмљивања. Основно разумевање пословања са становништвом, познавање различитих финансијских производа од пресудне су важности за будући однос кредитора и клијента. Финансијска или

банкарска едукација није ради наведеног релеватна само за клијенте, удружења потрошача и финансијске институције, већ и за кредитне бирое у смислу објашњавања њихове улоге и значаја за спречавање презадужености клијената. Ради тога, кредитни бирои у Европи су инволвирани у велики број индивидуалних активности које имају за циљ промоцију финансијске писмености и у великом броју случајева су и учесници у националним пројектима. Ради тога, у наредном делу се приказују програми који су примењени у развоју финансијске едукације у кредитним бироима у Европи. Тако на пример мултинационални Experian са седиштем у Великој Британији спроводи програме едукације који имају за циљ подизање нивоа свести о информацијама које кредитни бирои прикупљају, како се те информације користе од стране кредитора и која права клијенти имају поводом тога. Сваке године, овај реномирани кредитни биро присуствује конференцијама потрошача или у јавним емисијама. Клијентима је омогућено да добију брошуру без накнаде у којој се дају савети у вези кредитних извештаја посебно уважавајући старосну доб клијента (студенти, стара лица итд). Посебна пажња се поклања најмлађој популацији путем савета како да побољшају разумевање основних финансијских појмова или управљају својим џепарцем па у склопу тога се подржава акција „млади потрошач године“. Experian је развио и програм за добијање кредита-водич за почетнике који садржи шест једночасовних лекција у вези теме аплицирања и управљања кредитом. Овај програм је намењен наставном особљу које предаје наставу из области финансијског описмењавања и то млађима од 14 година. Како би се привукла најмлађа генерација развијена је и интерактивна игрица која младима од 14-16 година помаже да стекну основно знање и вештине из области новца и кредита.

Један од највећих кредитних бироа у Пољској (Biurowo Informacji Kredytowej) такође активно промовише програме финансијске едукације и то преко организације тренинга за запослене у банкама и брошура у којима је клијентима пружена основна информација о раду овог кредитног бироа. Брошуре су дистрибуиране у читавој земљи, на неколико хиљада банкарских шалтера. Кредитни биро је такође окренут предузетницима за које организује различите семинаре као што је „Иновативност ближе нама“ а уз то велики подухват представља и комерцијални информативни центар (у сарадњи са Удружењем банака и бироом за економске информације - Инфомонитор) који се налази у 12 пољских градова и који има за циљ да информише и едукују предузетнике у вези са ризиком у трговини, у вези са провером кредибилитета партнера и тако даље. Значајан део едукативне активности одвија се и на веб сајту где

се могу наћи лекције и корисни савети у вези управљања кредитом и породичним буџетом. Такође, значајан акценат едукативним активностима даје и сарадња са универзитетима са којима је развијена „БИК енциклопедија“ – интерактивна презентација о БИК и услугама које пружа. Осим тога, подстиче се и рад студената преко израде различитих пројеката у вези кредитног информационог система. Не мање битан сегмент рада је сарадња са удружењима потрошача која има за циљ да прошири њихова знања о правној основи и уопште о употреби кредитних информација (пројекат „Живи финансијски“), а при чему се заједнички ради на издавању брошура и заједничком финансирању књижица и водича за средњу школу. Као што се види, у свим овим пројектима основни циљ едукације се своди на подизање свести што ширег круга корисника о сопственој одговорности у смислу употребе финансијских производа као и о правима и обавезама које из тога проистичу. Све већи број кредитних бироа за своју едукативну функцију користи могућности интернета развијајући програме вебинара односно могућности да се семинари и радионице прате даљински уз употребу персоналног рачунара.

Један од најзначајнијих и најстаријих кредитних бироа у Европи, немачка Шуфа (Schufa) велику пажњу поклања програмима едукације посебно најмлађих категорија, јер верују да финансијска едукација у најранијем периоду значајно утиче на одговорности у каснијем животном добу. „Шуфа за школу“ је један од програма који се ради заједно са наставним особљем и који је добио највећи публицитет у Немачкој. Осим тога, паралелно се развијају различити програми информативних кампања које имају за циљ подизање свести о улози и значају кредитног бироа. На пример, спроводи се истраживање „Schufa free credits“ које има за циљ да покаже како погрешна пракса код коришћења кредита утиче на укупну националну економију. Такође, користе се програми „отворених врата“ које једном недељно могу користити потрошачи како би се упознали са радом кредитног бироа, а представници потрошача учествују и у саветодавном телу тог кредитног бироа. Осим рада, на објашњавању улоге кредитног бироа и уопште кредитног тржишта, Schufa својим корисницима пружа могућност да се упознају са услугом кредитног скоринга, чији значај и употребљивост постају све присутнији, па је развијен посебан модел за финансијску едукацију базиран на интернет порталу који садржи све основне информације о скорингу. Обзиром да је већ на почетку пројекта установљена огромна тражња за оваквим услугама и знањима, посебно је развијан програм за професионалце (банкаре) и специјализоване школе.

АНЕКС

Подаци које прикупљају и дистрибуирају кредитни бирои у Европи

Земља	Физичка лица		Предузетници			Сектор предузећа		
	позитивни и негативни	само негативни	позитивни и негативни	само негативни	без података	позитивни и негативни	само негативни	без података
Аустрија	X		X					X
Белгија	X				X			X
Чешка	X		X			X		
Немачка	X		X				X	
Данска		X		X			X	
Финска		X		X			X	
Грчка	X		X				X	
Хрватска	X				X			X
Мађарска	X		X			X		
Исланд		X	X			X		
Италија	X		X			X		
Холандија	X				X			X
Норвешка		X	X			X		
Пољска	X		X			X		X
Румунија	X				X			
Србија	X		X			X		
Русија	X		X			X		
Шведска	X		X			X		
Словенија	X				X			X
Словачка	X				X			X
Шпанија		X		X			X	
Турска	X		X			X		
В.Британија	X		X			X		
Укупно	18	5	14	3	6	11	5	7

ЗАКЉУЧАК

У друштвеном и у економском смислу транзиција означава период великих промена које се дешавају у последњој деценији двадесетог века у великом броју земаља централне и источне Европе. Тим променама је био изложен и банкарски сектор и то не само у смислу унутрашњих промена система (власничке трансформације, реструктурирања, рекапитализације), већ и у смислу међузависности са реформама других сектора, а пре свега реформи у реалном сектору, односно својинској и свеукупној трансформацији сектора предузећа. Нови услови пословања и за банке и за предузећа значили су постављање темеља новог система, где се додељене улоге и одговорности битно мењају у односу на постојеће у систему централног плана. Ради тога, циљ истраживања рада на тему „Реструктурирање банкарског сектора и допринос привредном развоју у транзиционим условима“ се односи на испитивање, анализу и оцену ефеката које је реструктурирања банкарског сектора имало на привредни развој.

Ради анализе наведеног утицаја постављене су следеће хипотезе:

X1 - Развој банкарског сектора значајно доприноси привредном развојуу транзиционим земљама

X2 - Посебна регулација кредитне активности под одређеним условима утиче на смањење инфлације или стимулисање привредне активности, а у интересу одржавања стабилности привредног система

X3 - Улазак банака из развијених земаља у банкарске системе земаља у транзицији значајно доприноси расту и развоју банкарског тржишта путем јачања конкуренције, снижавања трошкова, увођења нових метода процене ризика и пласирања нових производа привреди и становништву

X4 - Потрошачки кредити позитивно утичу на привредни раст и развој

X5 - Институционална контрола задужења привреде и становништва позитивно утиче на стабилност банкарског система

Задатак испитивања директне везе између развоја банкарског сектора и привредног развоја у транзиционим условима био је предмет прве постављене хипотезе. Посматрајући природу ове везе у нашој земљи, у раду је доказано да постоји статистички значајна веза између прекограничних и кредита становништву, са једне, и кретања домаћег бруто производа са друге стране. Овакве везе нема у случају кредита

привреди. Овај налаз указује да кредити привреди нису вршили своју основну функцију у домаћем привредном систему. Разлози овакве појаве су многобројни али се међу најважније убрајају да у сектору предузећа није извршена трансформација дуги низ година по њеном отпочињању, да су реформе у сектору предузећа оптерећене различитим неекономским факторима, да привредна структура није у довољној мери издиференцирана и да нису препознате нове могућности развоја. Како су реформе у нашој земљи касниле готово десет година у односу на напредније транзиционе земље, нама је била потребна идеја различитости у концепту привредног развоја, а не копирање модалитета који су већ били у употреби. То у време обиља капитала и може да буде добар аргумент, под осталим испуњеним претпоставкама (да је тај капитал уложен у производњу, да је намењен извозу, да подиже перформансе привреде итд), али у случају оскудице капитала недвосмислено је показана рањивост и најбоље развијених транзиционих земаља. То је отворило питање ефикасности постављених транзиционих стратегија, а између осталог и улоге страног капитала, захваљујући коме је финансиран дотадашњи привредни раст. Концепт привредног развоја је након почетне макроекономске стабилизације био заснован на привлачењу страних директних инвестиција у извозно оријентисану производњу која ће генерисати девизне приходе и имати низ других позитивних ефеката (повећање запослености, промене привредне структуре, стабилност курса итд). Овај концепт је био одржив све док је иностранна тражња била на нивоу који обезбеђује реализацију те производња, односно до појаве светске економске и финансијске кризе. Тада се криза преко домино ефекта прелива и на транзиционе земље и то утолико више уколико је земља била значајније укључена у међународну поделу рада. Смањена извозна тражња утицала је на смањену производњу и тражњу кредита али и услед мањих девизних прилива и притиска на девизни курс. И следствено ранијој опсервацији, долази до притиска флуктација девизног курса на редовно сервисирање кредитних обавеза и у сектору предузећа и у сектору становништва. Међутим, и поред негативног утицаја светске економске и финансијске кризе и на перформансе банкарског сектора и на привредни раст, недвосмислено је утврђена позитивна веза, а њена природа се не исцрпљује само на кредитној активности, односно у физичком обиму кредита, она је резултат успешно спроведених сопствених реформи на начин да су банке у прилици да ефикасно врше прикупљање депозита и да врше ефикасну процену пројекта у које улажу ова средства.

Други битан налаз овог рада односи се на доказивање хипотезе која испитује макроекономску повезаност кредитне активности и стабилности привредног

система, односно у томе финансијске стабилности, која се све чешће у новим условима представља као равноправан циљ монетарне политике. Настанак и развој транзиционих процеса се подударају са повољним глобалним економским кретањима и обиљем капитала који долази из, пре свега, региона западне Европе. Велики прилив капитала, са једне стране врши притисак на курс домаће валуте, док са друге стране уколико се прелије у неконтролисану кредитну активност може угрозити стабилност финансијског система. Код свих транзиционих земаља су биле посебно изражене две карактеристике: недостатак домаће штедње и велике инвестиционе потребе. Од изналажења финансијских могућности зависио је привредни раст, а он је, речено је већ, био углавном финансиран иностраном штедњом. Висок увоз иностраног капитала водио је повећању јавног дуга што је последично вршило утицај и на унутрашњу равнотежу (курс, инфлацију, ненаплативе кредите итд). Са другом генерацијом реформи, дакле када су већ испуњене макроекономске претпоставке стабилности система, долази до значајнијег уласка страних банака у домаће привредне система и сходно томе снажног раста кредитне активности. На основу претходног емпиријског узорка утврђено је да је кредитна експанзија у великом броју случајева била повезана са валутном и кредитном кризом. Ово тим пре ако се зна да у структури кредита преовлађују кредити индексирани у иностраној валути, па сваки притисак на курс одмах буде исказан преко кашњења у измиривању доспелих обавеза. У доказивању ове хипотезе, пошло се од институционалних претпоставки за покретање кредитног циклуса, а затим се у анализу уводи потреба контроле кредитне активности, као предуслов за обезбеђење стабилности привредног система. У том циљу регулаторима стоји на располагању низ мера за праћење и ефикасну интервенцију како би се постигао одржив ниво кредитне активности који неће угрозити финансијску и економску стабилност. Недвосмислено је показано да коришћење ових мера и инструмената утиче на стимулисање односно ограничавање кредитног раста, али не треба изгубити из вида и бројне изазове које транзициони услови имају за спровођење, пре свега, монетарне политике.

Наредна хипотеза се односила на то да улазак страних банака у банкарске системе земаља у транзицији значајно доприноси расту и развоју банкарског тржишта путем јачања конкуренције, снижавања трошкова, увођења нових метода процене ризика и пласирања нових производа привреди и становништву. Из прегледа литературе која се бави утицајем који су стране банке имале на домаћи банкарски систем, произилази да је природа те везе позитивна, а да се она огледала у повећању конкуренције, снижавању трошкова посредовања, бољег управљања активом и

пасивом, омогућавању веће доступности кредитних средстава. Међутим, поред позитивних утицаја од интереса за свеобухватно сагледавање размера овог односа потребно је истаћи да постоје и негативни ефекти који се огледају у ограничењу монетарног и финансијског суверенитета. Поред литературе која недвосмислено доказује постојање позитивне везе између уласка страних банака и развоја банкарског тржишта, ова хипотеза се доказује и статистичким поређењем показатеља банкарског сектора (профитабилности, ликвидности, адекватности капитала) у студији случаја, па се може без резерве, на основу презентираних доказа, наведена хипотеза и прихватити.

Четврта хипотеза у раду се односила на позитивну везу између потрошачких кредита и привредног развоја. Улога потрошачких кредита у привредном развоју је била предмет значајних научних радова, а у великој мери се природа ове везе провлачи кроз карактеристику савременог друштва као потрошачког и кроз стратегије подстицање домаће тражње као фактора привредног раста и развоја. Ове две претпоставке значајан су аргумент у тумачењу утицаја потрошачких кредита на привредни развој не само у транзиционим, већ и у развијеним земљама. Ове претпоставке се, међутим, могу узети у обзир само уколико се значајан део потрошачких кредита реализује преко домаће производње. Тада несумњиво потрошачки кредити позитивно делују на привредни раст и развој. Међутим, у ситуацији када због промена у привредној структури са једне и убрзаном либерализацијом трговине, са друге стране, долази до поремећаја у могућностима задовољења домаћих потреба само домаћом производњом, а то је била карактеристика већине транзиционих земаља, долази до поремећаја услова размене на штету транзиционе земље, који ће се огледати преко претераног увоза и дефицита текућег дела платног биланса. Дефицит ће утицати на (не)стабилност девизног курса која се прелива и на (не)стабилност кредитног и финансијског система. На тај начин, неуспешна реформа сектора предузећа, пре свега из производног сектора, утицаће негативно на привредни раст и развој, а важи и обрнуто, односно да ће ефикасна реформа сектора предузећа имати позитиван утицај на домаћу производњу, преко које ће се реализовати потрошачки кредити. На тај начин остварује се позитивна веза између потрошачких кредита и привредног развоја.

Пета постављена хипотеза гласи: Институционална контрола задужења привреде и становништва позитивно утиче на стабилности банкарског система. У доказивању ове хипотезе пошло се од успешно изведених реформи у банкарском сектору, за којима је уследила и институционална изградња других капацитета. У низу

иновативних решења које су донеле стране банке, можда и најважнији сегмент се односи на нове методе процене ризика и нове начине кредитне анализе већ у предуговорној фази. Кредитни бирои постоје дуги низ година у готово свим развијеним земљама, док их нема у земљама бившег централног плана. Разлози за њихово постојање зависе од суштинске разлике у управљању новцем и кредитима у тржишним и у централно-планским привредама. Иако се под институционалном изградњом могу посматрати и неке друге институције и механизми, у раду се под овим појмом преодминатно посматрају кредитни бирои и то из више разлога. Прво, кредитни бирои су елемент процене кредитног ризика, тако што смањују асиметрију информација између кредитора и клијента. На основу искуства из прошлости предвиђа се понашање у измиривању обавеза у будућности. Друго, кредитни бирои уводе финансијску дисциплину, јер уредност у измиривању обавеза постаје битан фактор код доношења одлуке о одобравању кредита. Треће, долази до јасне поделе на добре и лоше односно неуредне дужнике, на начин да добри и поуздани клијенти могу валоризовати своју уредности и добити повољније услове позајмљивања. На тај начин, кредитни бирои утичу и на снижавање каматних стопа. У доказивању ове хипотезе полази се од тога да су кредитни бирои у стању да спрече претерану задуженост привреде и становништва, а тиме и преливање утицаја на стабилност банкарског сектора. Анализе, које су вршене у том циљу, су показале да се оснивање кредитних бироа временски подудара са смањивањем удела лоших и ненаплативих зајмова у билансима банака, а тиме и мањем издвајању по основу потенцијалних губитака и већој профитабилности. На тај начин избегнуте су и кризе ликвидности банкарског сектора, а банкама је омогућено стабилније планирање новчаног тока. У фокусу доказивање ове хипотезе се налазе разлике међу појединим земљама, па се у том смислу прави разлика на брже развијајуће и слабије развијајуће транзиционе земље. Допринос кредитног бироа стабилности банкарског сектора у свакој од њих мери се преко утицаја на основне функције које сваки кредитни биро има у банкарском сектору. На тај начин је недвосмислено доказано да институционална контрола задужења привреде и становништва позитивно утиче на стабилност банкарског система.

На основу свега наведеног, показано је како су посматрани елементи банкарског сектора утицали на привредни развој и каква је природа тих утицаја. Међутим, за практичну примену резултата истраживања од интереса је било сагледати и неке друге битне карактеристике развоја банкарског сектора. Овде се има у виду даљи рад на изградњи финансијске инфраструктуре на начин да се омогући већа доступност

кредита и да се повећа ефикасност у финансијском посредовању. Исти такви ефекти су потребни и на страни штедње. Осим тога, потребан је даљи рад на новим концептима у развоју банкарског сектора (даљи развој банкарске и финансијске инфраструктуре, нове методе процене ризика, мобилно банкарство, одговорно позајмљивање, заштита клијената итд) јер једино на тај начин је могуће обезбедити даљи развој како самог сектора тако и привредног развоја уопште.

Korišćena literatura

1. Alam A., Sundberg M., 2002, A Decade of Fiscal Transition, WP 2835, World Bank, Washington
2. Anderson, R., Kegels, Ch. 1998. Transition Banking: Financial Development of Central and Eastern Europe, Clarendon Press, Oxford.
3. Arandarenko M., i drugi., 2008. Reforme u Srbiji: Dostignuća i izazovi, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
4. Artigas, C.T., A Review of Credit Registers and their use for Basel II, Bank of Spain, 2004
5. Backe P., Egert B., Zumer T., 2006. Fast Credit Expansion in Central and Eastern Europe: Sustainable Financial Deepening or Bubble, OENB Mimeo.
6. Backe P., Egert B., Zumer, T., 2005. Credit Growth in Central and Eastern Europe: Emerging from Financial Repression to New (Over)Shooting Stars? OENB Mimeo.
7. Bajec J., Joksimović Lj. 1997. Savremeni privredni sistemi, Ekonomski fakultet, Beograd.
8. Baltowski, M., Miszewski M. 2007. Transformacja Gospodarcza w Polsce, PWN, Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
9. Barać S., 2004. Restrukturiranje bankarskog sektora u svetu i kod nas; Finansije, Bankarstvo, Revizija, Osiguranje, oktobar-decembar 2004
10. Barisitz, S., 2007. Banking in Central and Eastern Europe 1980-2006: from communism to capitalism. Abingdon: Routledge
11. Bayraktar, N., Wang Y. 2008. Banking Sector Openess and Economic Growth, The Journal of Applied Economic Research 2008, 2.
12. Begović, B. 2005. Četiri godine tranzicije u Srbiji, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
13. Beck, T., Demirguc-Kunt, A., Martinez, M.P., 2005. Reaching out: Access to and use of banking services across countries, World Bank Policy Research Working Paper 3754, Washington.
14. Beck, T., Demirguc-Kunt, A., Levine, R., 2006, Bank concentration, competition and crisis: First results, Journal of Banking and Finance 30, May 2006, str. 1581-1603
15. Berlin, M., Mester, L.J. 2004. Retail credit risk management and measurement, Journal of Banking and Finance, april 2004.
16. BIS, Committee on the Global Financial System, The Implications of electronic trading in financial markets, January 2001
17. Bjelica, V. 2001. Bankarstvo, teorija i praksa, Štamparija Budućnost, Novi Sad.
18. Blejer, M., and Skreb M.. 1997. Macroeconomic Stabilization in Transition Economies, Cambridge University Press.
19. Boissay, F., Calvo-Gonzales, O., Kozluk, T. 2005. Is Lending in Central and Eastern Europe Developing too Fast, European Central Bank.
20. Bonin, J., Wachtel, P, 1996, Towards market oriented banking in transition economies, Stern Working Paper Series S-97-2, Stern University, New York
21. Bonin, J., Hasan, I., Wachtel, P., 2005, Privatization Matters, Banking Performance in Transition Countries, Journal of Banking and Finance, August-September 2005
22. Bonin, J., Hasan, I., Wachtel, P, 2008, Banking in transition countries, BOFIT Discussion Papers 12, Bank of Finland
23. Brković, M., Pantelić, S., Kreditni biro 2009, Udruženje banaka Srbije, Beograd, 2010
24. Brković, M., Tačnost podataka u kreditnim izveštajima sa posebnim osvrtom na tri kreditna biroa SAD i Kreditni biro UBS, Bankarstvo 9-10, Udruženje banaka Srbije, 2009

25. Bruck, N., 2005, Future Role of national development banks in the twenty first century, United Nations Expert Group Meeting, December 1-2, New York, 2005
26. Burda, M., Viploš, Č., 2004. Makroekonomija, (prevod: D.Popović), Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
27. Canadian Capital Market Association, Straight through Processing, STP is Everyone's business, STP in plain language-why all securities industry participants should care about STP, November 2002
28. Cerović, B. 2000. Ekonomika tranzicije, Ekonomski fakultet, Beograd.
29. Cerović, B., Nojković, A., 2009. Transition and growth: What was taught and what happened, Ekonomski anali br.183, oktobar-decembar 2009
30. Cerović, B., Nojković, A., 2008. Usporavanje reformi u Srbiji-trošak neiskorišćenih mogućnosti: u Zec, M., Cerović, B. Kuda ide Srbija-ostvarenje i dometi reformi, Ekonomski fakultet, Beograd.
31. Claessens, S., Demircuc-Kunt, A., Huizinga, H., 2001. How does foreign entry affect domestic banking markets, Journal of Banking and Finance, No.25, 2001.
32. Claessens, S. 1998. Comment on Banking in Transition, Journal of Money, Credit and Banking, Vol.30. No 3, (August 1998, part II).
33. Claessens, S., 1996. Banking Reform in Transition Countries: In World Development Report 1996, World Bank, Washington, WP 1642.
34. Claeys, S., Hainz, S., 2006. Foreign Banks in Eastern Europe, Mode of Entry and Effects on Bank Interest Rates, Discussion Paper No.65, GESY, Mannheim
35. Consumer Overindebtedness and Consumer Law in the European Union, Final Report, Commission of the European Communities, Health and Consumer Protection Directorate General, Brussels, 2003
36. Coricelli, F., Masten, A., Masten, I., 2004. Credit and Growth in Transition Countries, University of Siena.
37. Coricelli, F., Masten, I., 2004. Growth and Volatility in Transition Countries: The Role of Credit, University of Siena.
38. Coricelli, F., Mucci, F., Revoltella, D. 2006. Household Credit in the New Europe: Lending Boom or Sustainable Growth, University of Siena.
39. Cottarelli, C., Dell Ariccia, G., Vladkova-Holar, I. 2003. Early Birds, Late Risers and Sleeping Beauties: Bank Credit Growth to the private sector in Central and Eastern Europe and the Balkans, IMF, WP, 03/312.
40. Craig, F., The Interbank Market during a crisis, BIS Working Paper no.99, June 2001
41. Cvetanović, S. 1997. Teorija privrednog razvoja, Zavod za udzbenike i nastavna sredstva, Beograd.
42. Cvetanović, S. 2000. Finansiranje privrednog razvoja, Ekonomski fakultet, Niš.
43. Cvetanović, S. 2000. Teorija i politika privrednog razvoja, Univerzitet u Nišu, Niš.
44. Cvetanović, S., Djurovic G. 1996. Privredni razvoj: teorija, politika i planiranje, SMB studije, Ekonomski fakultet, Podgorica.
45. Čupić, V. 2006. Uticaj regulatornih mera centralnih banaka na performanse bankarskog sektora, Ekonomika preduzeća, januar-februar 2006.
46. Ćirović, M. 1995. Bankarski menadžment, Ekonomski institut, Beograd.
47. Ćirović, M., 2001, Tendencije u evropskom bankarstvu i mogućnost domaćih banaka, Jugoslovensko bankarstvo, maj 2001.godine, Udruženje banaka Jugoslavije, Beograd
48. Ćirović, M., 2001, Bankarstvo, Bridge Company, Beograd
49. Dimitrijević, J., 2007. Monetarna politika-Kanali transmisije na cene: godinu dana ciljanja inflacije, Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji, br.10, FREN, Beograd, jul-septembar 2007

50. De Luna-Martinez, J., Vicente C.L., 2012, Global Survey of Development Banks, WP 5969, World Bank, February 2012
51. De Melo, M. Denizer, C. Gelb, A. 1996. From Plan to Market, Patterns of Transition, WP 1564, World Bank, Washington
52. Demirguc-Kunt, A., Detraigsache E., 1998, The Determinants of Banking Crisis in Developing and Developed Countries, IMF Staff Papers, Vol.45, No.1, March 1998,
53. Demirguc-Kunt, A., Huzinga H., 2000, Financial Structure and Bank Profitability, WP 2430, Development Research Group, World Bank, Washington
54. Djankov, S., McLiesh, C., Shleifer, A., Private credit in 129 countries, Journal of Financial Economics, May 2007.
55. Doing Business Report 2010, World Bank
56. Dziobek, C., Pazarbasioglu, C., 1998, Lesson from Systematic Bank Restructuring, IMF, Economic Issues 14, Washington.
57. Dam, K.W., 2006, Credit Markets, Creditor Rights and Economic Development, The Law School, University of Chicago
58. Degrise, H., Nguyen, G., Interbank Exposures – an empirical examination of Systematic Risk in Belgian Banking System, National Bank of Belgium, Working Papers-Research Series, No.43, March 2004
59. Denizer, C., Wolf, C.H., Ying, Y., 2000, Household savings in transition countries, Policy Research Working Paper 2299, World Bank, March 2000
60. Devetaković, S., Jovanović-Gavrilović, B., Rikalović G. 2008. Nacionalna Ekonomija, Ekonomski fakultet, Beograd
61. Dimitrijević, B., Fabris N. 2007. Ekonomska politika, Ekonomski fakultet, Beograd.
62. Dornbusch, R., Fischer S. 1994. Macroeconomics, 6th edition, McGraw-Hill.
63. Djankov, S., McLiesh, C., Shleifer, A., 2007. Private Credit in 129 countries, Journal of Financial Economics, no.84, 2007
64. Dragutinović, D., Filipović, M., Cvetanović S. 2005. Teorija privrednog rasta i razvoja, Ekonomski fakultet, Beograd
65. Dragutinović, D., 2008, Moć i nemoć monetarne politike u uspostavljanju ravnoteže između platno bilansnih ciljeva i ciljeva inflacije, Radni papiri br.12, Narodna banka Srbije, 2008
66. Dragutinović, D., 2012, Stabilnost bankarskog sektora u Srbiji, Savetovanje bankara, Palić 26-27.oktobar 2012, godine, Udruženje banaka Srbije
67. Duenwald, C., Gueorguiev, N., Schaechter, A. 2005. Too Much of a Good Thing? Credit Booms in Transition Economies, IMF, WP 05/128
68. Đorđević B., 2010, Neki teorijski aspekti sprečavanja i rešavanja bankarskih kriza, Finansije, godina LXVI, br.1-6-2010, Beograd
69. Đuričin, D., 2003, Tranzicija tranzicionista, u: Politika i slobode, Centar za ekonomska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd.
70. EBRD, Bank Lending and Performance of Micro, Small and Medium Sized Enterprises: Evidence from Bulgaria, Georgia, Russian and Ukraine, EBRD, London 2006
71. Enoch, C.R., 2004, Credit Growth in Central and Eastern Europe, Rapid Credit Growth in Central and Eastern Europe – Endless Boom or Early Warning, International Monetary Fond, Washington
72. European Credit Research Institute. 2003. ECRI Statistical Package – Consumer Credit and Lending in the EU and CEECs for the period 1990-2002, Brussels.
73. European Commission Directorate General for Economic and Financial Affairs, The Western Balkans in Transition, Occasional Papers 46, Brussels, May 2009

74. European Commission, Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Brussels, 2010
75. European Commission, Public Consultation on responsible lending and borrowing in the EU, Brussels, June 2009
76. European Commission, White Paper on the Integration of EU Mortgage Credit Markets, Brussels, 2009
77. European Commission, European Consumer Condition Scoreboard, fifth edition, Brussels, March 2011
78. Economic and Social Committee, 2000, Information Report of the Section for the Single Market, Production and Consumption on Household over-indebtedness, INT/043, June 20, 2000
79. Faure, F. 2007. Is the Rapid Growth of Lending in Central and Eastern Europe a Cause for Concern, BNP Paribas.
80. Fink, G., Haiss, P., Mantler, H.M, 2005, The Finance-Growth Nexus: Market Economies vs. Transition Economies, WP 64, University of Economics and Business Administration, Vienna
81. Financing growth and development in the transition countries, The role of domestic savings, Economic Analysis Division, UN/ECCE, 2000
82. Financial Stability Board, Consumer Finance with particular focus on Credit, October 2011
83. Federal Republic of Yugoslavia, Breaking with the Past: The Path to Stability and Growth, Volume I, The Economic, Social and Institutional Agenda, World Bank, Washington, 2000
84. Gavrilović, Lj. 2004. Dugoročno kreditiranje privrede, Bankarstvo, 3-4, 2004, Udruženje banaka Srbije, Beograd.
85. General Principles for Credit Reporting, Consultative Paper, World Bank, March 2011
86. Gross, D., Suhrucke, M., Ten years after: what is special about transition countries, EBRD, Working Paper 56, August, 2000.
87. Guen, C., The lack of (and need for) micro financing in Serbia, research paper, Konferencija, Babe, Beograd, Januar 2009
88. Griffin, K. 1999. Alternative Strategies of Economic Development, second edition, MacMillan Press, London.
89. Hand, D.J. 1998. Intelligent Data Analysis: Issues and Opportunities. Intelligent Data Analysis, 2, str. 67-79.
90. Hans, O., Overindebtedness in Germany, International Labor Organization, Geneva, Working Paper, No.44, 2006
91. Hermes, N., Lensink R., 2003. Foreign Direct Investment, Financial Development and Economic Growth, Journal of Development Studies
92. Ho, N.W. 2002. Finance and Growth: The Case of Macau, AMCM Quarterly Bulletin, Issue No.2, January 2002.
93. Ho, N.W. 2002. Financial Development and Economic Growth in Macau, AMCM Quarterly Bulletin, Issue No.3, April 2002.
94. Human Development Index, 2010, United Nations
95. IMF. 2004. Are Credit Booms in Emerging Markets a Concern, World Economic Outlook.
96. IMF. 2007. Rapid Credit Growth in Central and Eastern Europe – Endless Boom or Early Warning, Palgrave Macmillan.
97. IMF, 2000, International Financial Statistics, Washington

98. IMF, 2004, Are Credit Booms in Emerging Markets a Concern, World Economic Outlook, April 2004, IMF, Washington
99. Imam, M., The Chinese Interbank Markets, a cornerstone of financial liberalization, Swiss Institute for International Economics, 2004
100. Ivković, A., 2011, Prilivi stranog kapitala: Podrška ili prepreka razvoju?, Bankarstvo 1-2, 2011, Udruženje banaka Srbije, Beograd, 2011
101. Jappelli, T., Pagano, M., 2002. Information Sharing, lending and defaults: a cross country evidence, Journal of Banking and Finance
102. Jakšić, M. 1999. Savremeni svetski sistem, Beograd.
103. Jentzsch, N., 2003. The Implication of the New Consumer Credit Directive for EU Credit Market Integration, Position Paper, John F.Kenedy Institute, Freie Universitat Berlin
104. Jovanić, T. 2004. Potrošački kredit, pravno-ekonomski aspekt, Udruženje banaka Srbije, Beograd.
105. Kiss, G., Nagy, M., Vonnak, B. 2006. Credit Growth in Central and Eastern Europe: Trend, Cycle or Boom, Magyar Nemzeti Bank, Hungary.
106. Kolodko, W.G. 1996. Poland 2000 – The New Economic Strategy», Poltext, Warszawa, Polska.
107. Koen, V., DeMasi, P., Prices in the Transition: Ten Stylized Facts, IMF, WP 97/158
108. Kolodko, W.G. 1992. Transformacijapolskiej gospodarci – sukces czy porażka?Polska Oficyna Wydawnicza, Warszawa, Polska.
109. Komazec, S., Ristić Ž., 2009, Ekonomija kapitala i finansiranje razvoja, Etno stil, Beograd
110. Komazec, S., Ristić, Ž., Živković, A. 1998. Monetarni menadžment, Jantar grupa, Beograd.
111. Komazec, R., Ristić, Ž., 2012, Monetarna ekonomija i bankarski menadžment, Etnostil, Beograd
112. Udruženje banaka Srbije, Kreditni biro, Beograd, 2010
113. Krstić, B. 1996. Bankarstvo, Ekonomski fakultet, Niš.
114. Krstić, B., Marinković S. 2003 Tranzicija finansijskog sistema – ka afirmaciji kontrolne uloge banaka u realnom sektoru, Jugoslovensko bankarstvo, 9-10/2002, str.3-18.
115. Krstić, B., Marinković, S. 2003. Strategijska preorijentacija banaka: Uticaj restrukturiranja i stranih direktnih investicija, Ekonomske teme 5/2003, str.47-54.
116. Krstić, B., Marinković, S. 2007. Zaštita klijenata u sektoru finansijskih usluga „Unapređenje zaštite potrošača“, Ekonomske teme br.1/2007, Ekonomski fakultet Niš, str.59-70.
117. Krstić, B., Marinković, S. 2009. Specifičnosti konkurencije u bankarstvu „Razvijanje konkurentne prednosti preduzeća u uslovima ekonomskih integracija, knjiga 4, Ekonomski fakultet Niš.
118. Kujundžić, S., Otašević, D., 2012, Kanal bankarskog kreditiranja u evroizovanoj ekonomiji: slučaj Srbije, Radni papiri br.24, Narodna banka Srbije, Beograd, 2012
119. Lamfalussy, B.A. 1994. Central Banking in Transition, Bank of England, London.
120. Lensink, R., Hermes, N. 2004. The short term effects of foreign bank entry on domestic bank behaviour: Does economic development matter?, Journal of banking and finance, march 2004
121. Levine, R. 2005. Finance and growth: Theory and evidence (eds.P.Aghion, S.Durlauf), Handbook of Economic Growth, Elsevier Science, Netherlands.
122. Marinković, S. 2004. Infrastruktura sigurnosti finansijskog sistema: predlog reforme, Bankarstvo br.5-6/2004, Udruženje banaka Srbije, Beograd.

123. Marinkovi, S., 2007, Stanje i dinamika stepena koncentracije u bankarskom sektoru Srbije, Teme 2/2007, Ekonomski fakultet Niš
124. Marinković, S, Ljumović, I., 2011, Efekti vlasničke transformacije bankarskog sektora Srbije – teorijska i empirijska analiza, Teme 1/2011, Ekonomski fakultet Niš
125. Mathieson, D.J, Roldos, J. 2001. The Role of Foreign Banks in Emerging Markets in: Open doors: Foreign participation in Financial Systems in Developing Countries (edited by Litan R., Masson P, Pomerleon O.M.), the Brooking institution, Washington DC
126. Mataszky, A., Thomas, L., The Evolution of Credit Bureaus in European Countries, Journal of Financial Transformation, Volume 24, 2010
127. Narodna banka Srbije, Kontrola poslovanja banaka, Izveštaj za četvrto tromesečje 2011.godine,
128. Narodna banka Srbije, Statistički bilten, januar 2005
129. Narodna banka Srbije, Statistički bilten, decembar 2011
130. Narodna banka Srbije, Izveštaj o radu Centra za korisnike finansijskih usluga za period januar-septembar 2011
131. OECD, 2010. Investment Reform Index, Paris.
132. OECD, 2005, Recommendation on principles and good practices for financial awareness, Paris, July 2005
133. OECD, 2010, Competition, concentration and stability in the banking sector, policy roundtables, Paris, 2010
134. Palić, M., 2007, Analiza kreditne aktivnosti u Srbiji: Trend ili kreditni bum, Narodna banka Srbije, Beograd
135. Petrović, M., 1992, Finansijsko restrukturiranje banaka (sa posebnim osvrtom na Jugoslaviju 1989-jun 1991), radovi i metodološki materijali, Narodna banka Srbije
136. Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020, Fond za razvoj ekonomske nauke i Ekonomski institut, Beograd, avgust 2010
137. Prica, I. 2008. Financial Services Liberalization and International Integration in South Eastern Europe, Ekonomski anali 178-179, Ekonomski fakultet, Beograd
138. Pühr, C., Schwaiger M., Sigmund M., 2009, Direct Cross-Border Lending by Austrian Banks to Eastern Europe, Financial Stability Report No.17, June 2009
139. Report of the Review Committee on Insolvency Law and Practice, UK Insolvency Law, 1982
140. Ristić Ž. 2004. Transformacija konzervativnog u savremeno bankarstvo u državama regiona, Bankarstvo 7-8, 2004
141. Ristić, Ž, 1998, Fiskalni menadžment, Savremena Administracija, Beograd
142. Ristić, Ž., Komazec S., 2010, Međunarodno bankarstvo i institucionalni investitori, Etnostil, Beograd
143. Rothemund, M., Gerhard, M., The European Credit Information Landscape, an analysis of a survey of credit bureaus in Europe, ECRI Industry Survey, Brussels, 2011
144. Slay, B. 2005. Development versus transition, Development and Transition, UNDP
145. Slay, B. 2006, Regional Economic Growth Prospects Through 2015, Development and Transition, UNDP
146. Slay, B., 2010, South East Europe after the Crisis (a new dawn or back to business as usual), edited by Will Bartlett and Vassilis Monastiriotis, London School of Economics, Research Center, London
147. Službeni glasnik RS, 3/2011
148. Srbija i Crna Gora – Republika Srbija: Program za ekonomski rast i zapošljavanje, Svetska banka, Izveštaj broj 29258 – JU, decembar 2004

149. Stamenković, S., Savin D., 2002, O nekim aspektima naše tranzicije na prelazu u 2003, Ekonomski anali XLVI, Ekonomski fakultet, Beograd
150. Stojanović, A., 2005, Poreske reforme i tranzicija, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Beograd
151. Stiglitz, J., 2004, Ekonomija javnog sektora, prevod, Ekonomski fakultet, Beograd, 2004
152. Statistički bilten, Narodna banka Srbije, januar 2009., Beograd.
153. Statistički bilten, Narodna banka Srbije, april 2011, Beograd
154. Strategija privrednog razvoja Srbije 2006-2012. Pregled, Beograd, 2006
155. Stojanović, R. 1987. Teorija privrednog razvoja u trećoj tehnološkoj revoluciji, Savremena administracija, Beograd.
156. Štiblar, F., Voljč, M., 2004. The Banking Sector in Slovenia, from Yugoslavia to the European Union, The World Bank, Washington, April 2004
157. Tarner M., 2007. On the impact of Credit Payment Reporting on the Financial Sector and Overall Economic Performance in Japan, Political and Economic Research Council, Chapel Hill, USA
158. Tasić, N., Vučković V., 2009, Struktura ročnosti prekograničnih izvora finansiranja u tranzicionim zemljama, Poslovna Politika br.5-6, jun 2009
159. Transition Report. 2006. Finance in Transition, EBRD, London.
160. Transition Report 2007. People in Transition, EBRD, London.
161. Transition, The First Ten Years, Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union, 2002, World Bank, Washington
162. Thomas, D., Frizon F., 2011, Resolving disputes between consumer and financial business, Current arrangements in Central and Eastern Europe, World bank, June 2011
163. UN DESA, 2005, Rethinking the role of development banks, ad hoc expert group meeting, December 1-2, New York, 2005
164. Vemić, M. 2006. Poljski model restrukturiranja banaka i preduzeća-poučna iskustva za Srbiju, Poslovna politika, mart 2006
165. Uiboupin, J., 2004, Effects of Foreign Banks Entry on Bank Performance in the CEE Countries, University of Tartu, Faculty of Economics and Business Administration, Working Paper No.33
166. Unicredit CEE Strategic Analysis, 2009, Unicredit Bank
167. Vasiljević, B., 2005, Rehabilitacija srpskog bankarskog sektora, Privatizacija banaka u Srbiji, Institut Ekonomskih nauka i Beogradska bankarska akademija, Beograd
168. Vong, L.K. 2005. Loans and Profitability of Banks in Macao, AMCM Quarterly Bulletin, Issue No.15, April 2005.
169. Vučković, M., Blažević I. 2001. Restrukturiranje bankarskog sektora u svetskoj praksi, Narodna banka Jugoslavije, Beograd.
170. Vuković, V. 2006. Profitabilnost bankarskog sektora Srbije, Poslovna politika, april 2006,
171. Vunjak, N. 1995. Finansijski menadžment, Ekonomski fakultet, Subotica.
172. Wagner, H, 1998, Central Banking in Transition, IMF, WP 126/98
173. World Bank. 1989. Main report. Vol. 1 of Yugoslavia - Financial sector restructuring: policies and priorities. Washington D.C.
174. World Development Report. 2002. World Bank, Washington.
175. World Development Indicators, 2010, World Bank, Washington
176. World Development Indicators, 2011, World Bank, Washington
177. Zakon o zaštiti korisnika finansijskih usluga, Sl.Glasnik R.Srbije 36/2011

178. Zoli, E. 2001. Cost and Effectiveness of Banking Sector Restructuring in Transition Economies, WP 01/157, IMF, Washington.
179. Živković, A., Kožetinac, G. 2009. Monetarna Ekonomija, Ekonomski fakultet, Beograd.
180. Živković B., 2004, Banke: u Ekonomist Magazin, novembar 2004, str.xxiii

Ostali izvori:

www.ebrd.com

www.imf.org

www.worldbank.org

Биографија кандидата (CV)

Кандидат Милан Брковић је рођен 4.маја 1973.године у Београду. Дипломирао је 2000.године на Економском факултету у Београду на смеру банкарство, финансије, осигурање. На истом факултету је са успехом завршио постдипломске студије 2007.године, када је одбранио магистарски рад под насловом „Фискалне реформе у земљама у транзицији“.

Од 2008. године и даље је запослен као саветник у Кредитном бироу Удружења банака Србије. Непосредно обавља дужности везане за развој нових производа и услуга у циљу ефикасније процене кредитне способности и управљања кредитним и другим ризицима банке. Посебно прати и анализира презадуженост привреде и грађана преко могућих негативних ефеката на стабилност банкарског сектора и израђује месечне анализе о задужености за потребе монетарне и фискалне политике. Ради на развоју модела прекограничне размене кредитних информација. Непосредно учествује у програмима едукације клијената-корисника финансијских услуга. Од децембра 2010.године до априла 2012.године као вршилац дужности обављао је послове секретара Одбора за развој финансијских тржишта Удружења банака Србије, координатора радне групе за израду стандардизованих уговора банака за пословање са финансијским дериватима као и дужност директора Центра за банкарску обуку.

У периоду 2005-2008. године налази се на дужности првог секретара за економске послове у Амбасади Републике Србије у Републици Пољској.

Од 2002-2005.године обавља одговорне дужности у дипломатској служби Министарства иностраних послова. Обављао је функцију заменика директора и директора Дирекције за финансијске послове у звању опуномоћеног министра где је директно одговарао за послове финансирања спољно-политичке мреже наше земље.

Од 2000. до 2002.године запослен је у Савезном министарству за финансије где је завршио приправнички стаж и положио стручни испит за раднике у државној управи. Основна подручја рада су се односила на сектор за банке и тржиште хартија од вредности као и сектор припреме и извршења буџета. Учествовао је у ресорским и међуресорским радним групама код израде закона, анализа и информација за потребе Савезне владе. Боравио је на више конференција у иностранству на којима је јавно презентовао достигнућа наше земље у реформама јавних и монетарних финансија.

Са успехом је завршио Дипломатску академију Министарства иностраних послова Републике Србије, специјализоване курсеве Међународног монетарног фонда из области финансијског програмирања као и више стручних обука из области управљања активом и пасивом у банкама, базела 2 и пројектног финансирања. Аутор је стручно-методолошког практикума „Економска дипломатија Србије – куда даље“ намењеног државном врху и стручњацима који се образују за послове економске дипломатије.

Иницијатор је, оснивач и председник Програмског савета Удружења евалуатора Србије, као јединог професионалног удружења за развој евалуације и професије евалуатора у нашој земљи. Члан је научног друштва економиста Београда и Европског удружења економиста.

Кандидат Милан Брковић говори енглески, пољски, немачки и шпански језик.